

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis
(Gesticht in 1870)

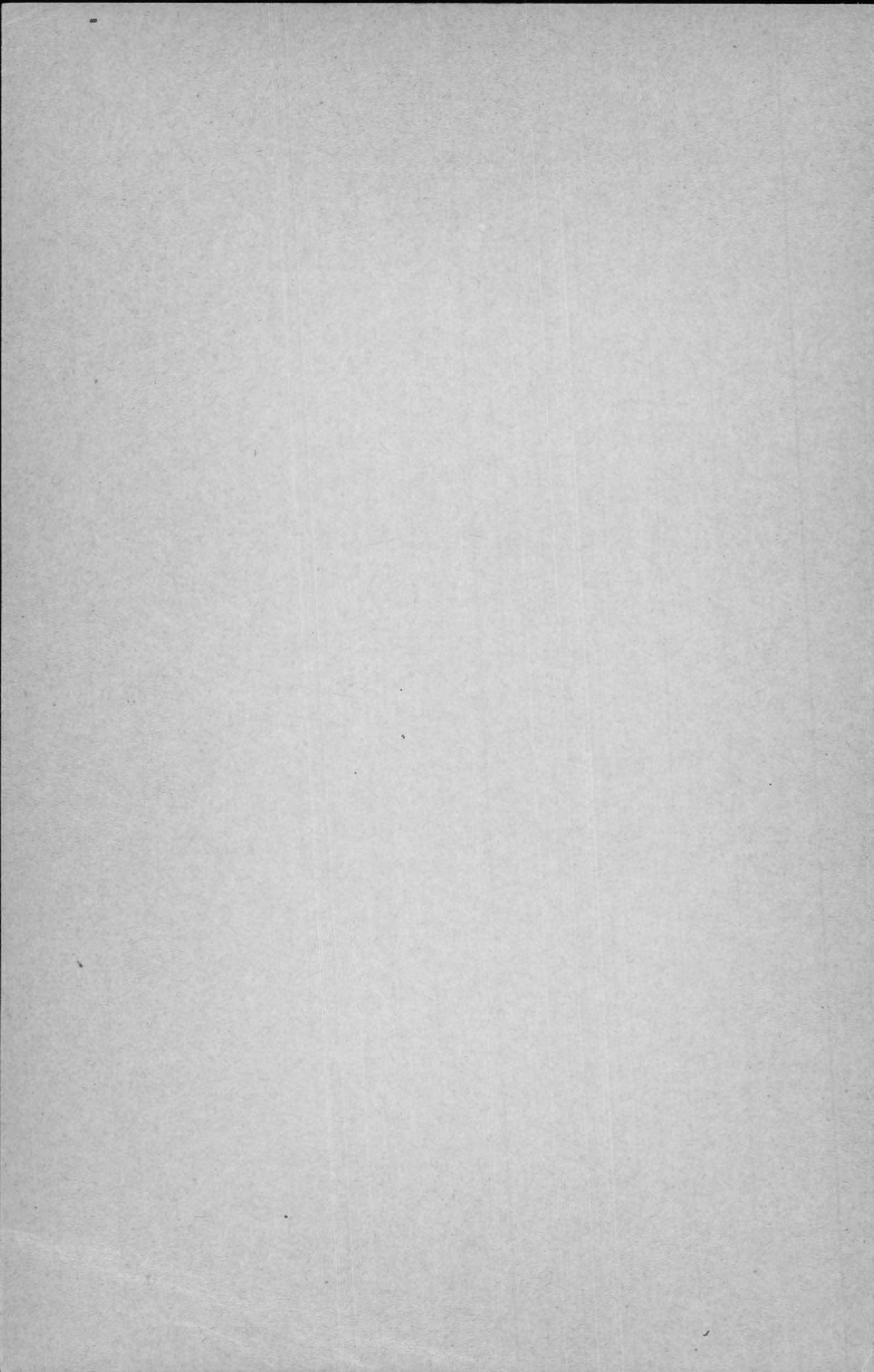
HANDELINGEN

(UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE REGERING)

XII

1958

DRUKKERIJ SANDERUS OUDENAARDE

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis
(Gesticht in 1870)

HANDELINGEN

(UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE REGERING)

XII

1958

DRUKKERIJ SANDERUS OUDENAARDE

INHOUD

	blz.
1. <i>Raakpunten tussen Muziek en Taal</i> , door Dr. Jan-L. BROECKX	5
2. <i>De Semantiek in onze tijd</i> , door Prof. Dr. A. CARNOY	17
3. <i>De definitieve uitgave van Pallieter</i> , door Dr. M. CORDEMANS	23
4. <i>R. M. Rilke: Venezianischer Morgen</i> , door Dr. K. DELEU	43
5. <i>De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke</i> , door J. DESCHAMPS	53
6. <i>Een voortreffelijk vertaler, de chirurgijn Jodocus van Sterthem</i> , door Dr. med. L. ELAUT	79
7. <i>Rousseaus „Contrat Social” en de geboorte der Nederlandse Democratie</i> door Dr. W. GOBBERS	87
8. <i>Aken-Vaals, Romaans taaleiland</i> , door Maurits GYSSELING	107
9. <i>De literaire betrekkingen tussen Albert Verwey en Vlaanderen</i> , door Dr. M. HANOT	111
10. <i>Het Maleis en de Bahasa Indonesia</i> , door G. JANSSENS	139
11. <i>Protagoras en de Geneeskunde</i> , door H. KESTERS	153
12. <i>De eerste poging van J.J.P. Vilain XIII tot het bouwen van een Correctiehuis (1749-51)</i> , door Dr. P. LENDERS S.J.	167
13. <i>Een Brabants Handschrift van de Limburgse Sermoenen</i> , door Robrecht LIEVENS	189
14. <i>Ambachtslieden en Rederijkers spelen in Tricht toneel</i> , door Jef NOTERMANS	211
15. <i>De Burgerlijke Wacht te Mechelen (1830); een aspekt der omwenteling van 1830</i> , door J. VERBEEMEN	223
16. <i>De invloed van de Vlaamse Beweging op de politieke ontwikkeling in België tot 1914</i> , door Dr. Lode WILS	233
17. <i>Werkzaamheden der Maatschappij</i>	241
18. <i>Ledenlijst 1958</i>	251

De bundels I, II, V, VII en VIII zijn uitverkocht.

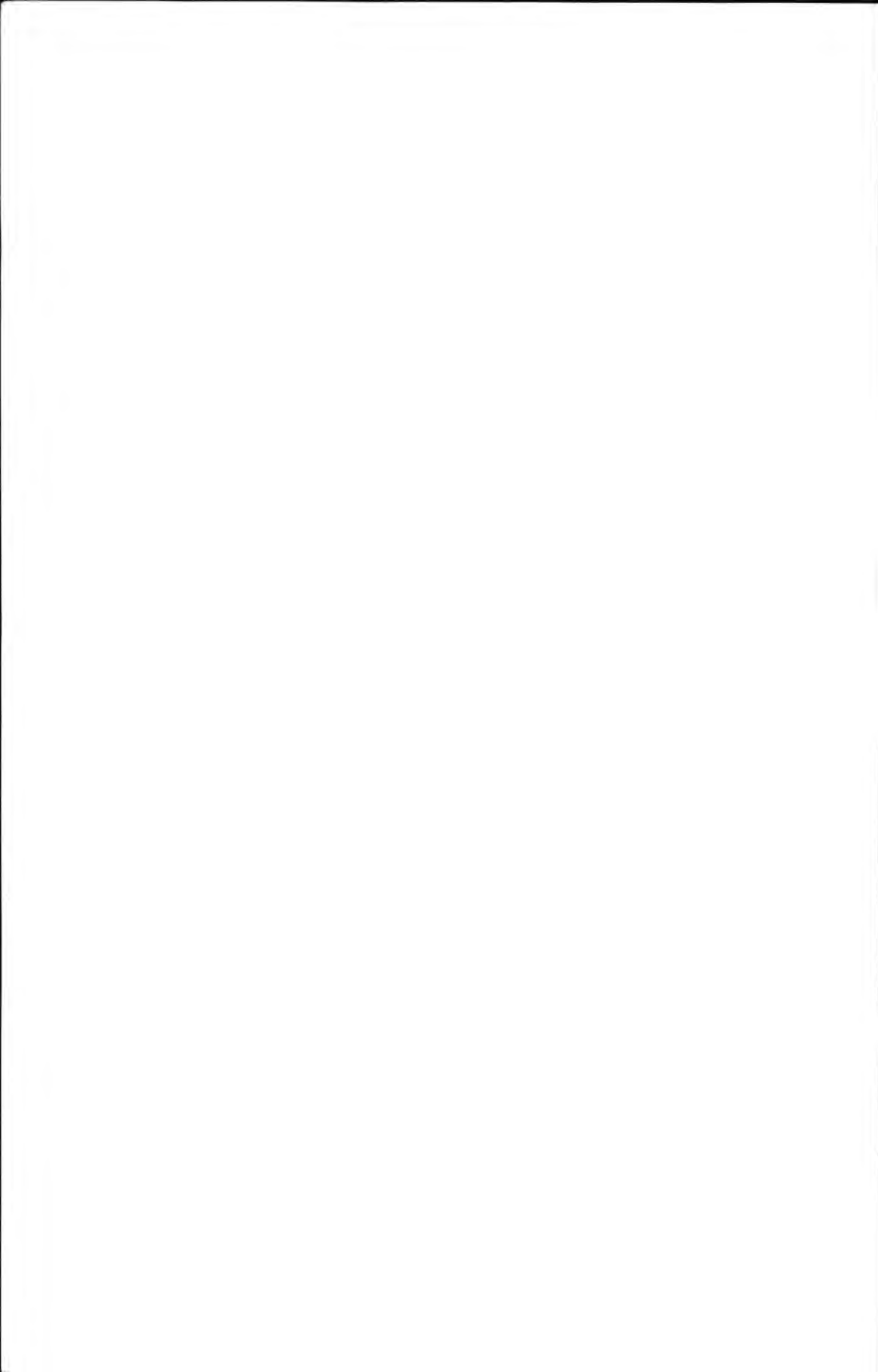
De overige bundels zijn te verkrijgen tegen de prijs van 100 F per bundel (korting, 35% voor de boekhandel). Zich wenden tot de secretaris van de Maatschappij, Dr. G. DE-GROOTE, Herderinlaan 22, ST. AGATHA - BERCHEM.

Het bedrag te storten op P.R. 4051.77 t.n.v. de Maatschappij.

Deze bundel van haar Handelingen draagt
de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis
bij zijn aftreden als Secretaris op aan

Dr. C. DE BAERE

als blijk van haar erkentelijkheid
voor de onschatbare diensten haar gedurende
meer dan 36 jaren bewezen

Raakpunten tussen Muziek en Taal

door

Dr. JAN-L. BROECKX
lid der Maatschappij

Deze uiteenzetting heeft niet de pretentie, definitieve oplossingen voor te stellen, betreffende de vele vraagstukken in verband met de verhouding tussen muziek en taal.

Niet enkel ontbreekt ons daartoe vandaag de tijd, maar vooral missen wij daarvoor de noodzakelijke voorstudie. Wel zijn fragmentarische bijdragen verschenen, die een of ander aspect van deze veelzijdige kwestie behandelen¹, maar in zover mij bekend, werd nog geen poging gedaan, een inventaris op te maken van de vele vraagstukken (historische, psychologische, sociologische, esthetische) die door de contacten tussen muziek en taal gesteld worden.

Mijn bedoeling beperkt zich dan ook, tot het schetsen van het algemeen kader waarin wetenschappelijk onderzoek naar de betrekkingen tussen deze twee, voor de mens zozeer bevrijdende en bezielende bedrijvigheden, spreken en musiceren, zich zou kunnen en moeten ontwikkelen.

Wat ik met muziek bedoel is voor elkeen wel onmiddellijk duidelijk: ik vat de term in zijn letterlijke betekenis op, nl. de kunst van componeren, zingen en instrumentaal musiceren, met uitsluiting van de overdrachtelijke zin, in uitdrukkingen zoals « taalmuziek » of « muziek der sferen » enz. Bij het vraagstuk dat ons bezig houdt, moeten wij ons hoeden voor bedrieglijke spraakgewoonten, die verband tussen muziek en taal zouden doen vermoeden, waar het in werkelijkheid niet bestaat. Wie spreekt over « taalmuziek », wijst niet op een fundamenteel muzikaal element in de taal, maar wendt beeldspraak aan, om een literair stijlverschijnsel te omschrijven. Muziek begint slechts bij tonale fixering, d.w.z. bij de aanwezigheid van een tonaal systeem (volledig of onvolledig, enkel in de practijk gegroeid of bovendien theoretisch uitgewerkt), terwijl de taal, zelfs in haar meest klankrijke en melodieuze aanwending, het gebied van de onbepaalde, sonore trillingsfrequenties niet te buiten gaat.

(1) o.a. BERNET KEMPERS, Ph., *Muziek in de ban der letteren*, Den Haag, 1935 en BERGMANS, S., *Musique et Littérature*, in: *Rencontres*, Brussel, 1943.

Wat ik met « taal » bedoel, vergt precisering. In strikte zin, betekent taal de menselijke bedrijvigheid van het spreken en schrijven ; in ruime zin betekent het elke menselijke bedrijvigheid waardoor overdracht van bepaalde of onbepaalde betekenissen mogelijk wordt en bovendien dierlijke gedragingen waaruit men dergelijke overdracht meent te kunnen afleiden.

Het spreekt haast vanzelf, dat ik, bij het vraagstuk van de verhouding tussen taal en muziek, de term taal in de strikte betekenis opvat ; inderdaad, in ruime zin omvat de taal, samen met de andere kunsten ook de muziek, waardoor de gestelde vraag onzin wordt.

Nochtans, ook in strikte zin, is de taal nog op twee wijzen op te vatten : in concrete zin, als de verzameling van alle talen en idiomen die door mensen gesproken worden of werden, kortweg de taal als historisch ontwikkelingsfenomeen ; daarnaast, in abstracte zin, de taal als het algemeen menselijk vermogen tot spreken.

Ook de muziek behoort van die twee gezichtspunten uit benaderd te worden : de concrete ontwikkelingsgang van het componeren en musiceren, waarbij persoonlijke, nationale, regionale, groeps- en tijdstijlen gevormd worden, die, als historische verschijnselen, met de ontwikkeling van de talen kunnen vergeleken worden ; daarnaast de muziek als algemeen menselijk vermogen tot zingen en musiceren.

Het eerste gezichtspunt behoort tot de kultuurgeschiedenis, het tweede wordt bestudeerd door de psychologie en de ethnologie.

Willen wij de raakpunten tussen muziek en taal opsporen, dan moeten wij spreken en zingen én als algemeen menselijke vermogens én als historisch gedifferentieerde uitingen onderzoeken.

De alles beheersende vraag, die zich in verband met de verhouding van spreken en zingen, als algemeen menselijke vermogens, stelt, is of zij berusten op eenzelfde, dan wel op twee verschillende, in de natuur van de mens gescheiden bekwaamheden. Zijn spreken en zingen twee takken van eenzelfde stam, die zich slechts door de noodzaak van het praktische leven gescheiden hebben, of zijn zij ook in onze psychische grondstructuur van onderling onafhankelijke aard ? Vooralsnog is het onmogelijk daarop een beslist antwoord te geven. Wij kunnen niets anders dan, voorzichtig, hypothesen opstellen, uitgaande van het weinige materiaal dat ethnologen en psychologen ter beschikking stellen.

Subsidiair komt daarbij de vraag, of muziek uit de taal, of het spreken uit de muziek is gegroeid.

Curt Sachs² wijst er op, dat in primitieve melodieën logogenetische en pathogenetische vormen naast elkaar bestaan, zonder dat kon uitgemaakt worden, welke de oudste zijn. Wij kunnen daaruit, voor ons onderwerp, voorlopig geen verhelderende besluiten trekken. Immers, het is evengoed mogelijk, dat de muziek, via de taalvorming in logogenetische zin ontstaan is, als het spreken, via het slaken van kreten, uit pathogenetische melodieën kan gegroeid zijn.

De moderne mens, die éérst leert spreken en daarna pas zingen, komt het onwaarschijnlijk voor, dat het in de ontwikkeling van de menselijke soort omgekeerd zou toegegaan zijn. En toch, in het prae-linguistische stadium slaakt het kind kreten en kraait het op een wijze die, naar sonore geaardheid, dichter staat bij de tonaal gefixeerde melodie, dan bij de tonaal indifferente spraak.

In de dierenwereld gaat het nog enigszins anders toe. Daar gebeurt de overdracht van betekenissen op twee wijzen: bij kleine vogels door de *lokroep*, in tonaal gefixeerde zin, dus op muzikale wijze, en bij de meeste zoogdieren door de *waarschuwing* in tonaal indifferente, dus in linguïstische zin.

Het is zelfs merkwaardig, dat de verder van de mens verwijderde diersoorten, zoals kleine vogels, zich in tonaal beter gefixeerde zin uitdrukken dan de met de mens meer verwante wezens, zoals de zoogdieren. Naarmate men de mens nadert, gaat de tonaal gefixeerde uitdrukkingwijze geleidelijk over in krijsen, kreten slaken, tenslotte in een gebrom, dat zich verder en verder verwijderd van de tonaal gefixeerde melodie en dichter komt bij ons tonaal indifferente spreken. In de dierenwereld doen de zaken zich voor op een wijze alsof de beslissende stap naar het menselijke spreken niet gelegen is in het vermogen om vaste tonen te vormen, maar, integendeel, in het vermogen om bindende tonale fixeringen te doorbreken.

Slechts bij de mens zijn de beide uitdrukkingwijzen: het tonaal gefixeerde zingen en het tonaal indifferente spreken, naast elkaar aanwezig.

Met het oog op deze vaststellingen zouden wij, alhoewel aarzelend, als het meest waarschijnlijk kunnen aanvaarden, dat muziek en taal, hoezeer de mens ze in zijn kulturele ontwikkeling ook samengevoegd heeft, uiteindelijk toch op twee gescheiden vermogens berusten. Aan de ene kant het *lokroepvermogen*, dat

(2) SACHS, C., *The rise of music in the ancient world, east and west*, Londen, 1944, Section I.: The origin of music.

zich uit bij de werving onder zangvogels ; aan de andere kant het *waarschuwingsvermogen* van de zoogdieren, dat zich uit bij de verdediging en bij de opvoeding van de jongen.

Het lijkt wel alsof het eerste vermogen gericht is op onbepaalde gevoelsuitdrukking, het tweede daarentegen op beter bepaalde mededeling. De lokroep wil op de toehoorder aantrekkingskracht uitoefenen ; de waarschuwing wil de toehoorder over iets inlichten, zoals vandaag nog de muziek allereerst de kunst is die subjectieve gevoelens opwekt, terwijl de taal allereerst praktische mededelingen overbrengt.

Wanneer deze gevolgtrekkingen juist zijn, dan betekenen zij, dat alle raakpunten tussen muziek en taal, zoals wij ze in de historische ontwikkeling opmerken, het gevolg zijn van louter kulturele toestanden en bestrevingen. De ontmoetingen tussen muziek en taal liggen blijkbaar niet in de natuur der dingen ; zij zijn stuk voor stuk scheppingen van de menselijke beschaving.

Laat ons onderzoeken waaruit deze linguïstisch-muzikale ontmoetingen bestaan en wat zij ons over het karakter van de beschavingen die ze voortbrachten, kunnen leren.

Allereerst valt op, dat de ontmoeting tussen muziek en taal zich reeds voordoet in zeer primitieve beschavingstoestanden. Het is ons allen bekend, dat negerstammen in centraal Afrika veelvuldig gebruik maken van instrumentaal musiceren voor het overbrengen van berichten, door het aanwenden van de zgn. tam-tam. Dit eerste raakpunt tussen muziek en taal berust op een ontmuzikalisering in dubbele zin : naar functie, doordat muziek in dienst wordt gesteld van de mededeling en naar stijl, doordat de tonale fixering gereduceerd wordt tot het gebruik van één of enkele tonen. Niet de toonhoogte, maar wel het ritme verleent aan deze tam-tam berichten hun specifiek karakter.

Maar in dergelijke primitieve kulturen komen ook andere fenomenen voor, die wijzen op muzikalisering van de taal, b.v. in de samengroei van magische formules met melodieën, wat soms gepaard gaat met talloze woordherhalingen en een onafzienbare verscheidenheid van muzikale ritmen. Het is duidelijk dat de taal hier ontdaan wordt van haar karakter van mededeling en dat zij, langs muzikale weg, een functie van uitdrukking verkrijgt.

Welnu, met deze beide voorbeelden zijn de twee essentiële raakpunten tussen taal en muziek gegeven. Zij zullen in meer ontwikkelde kulturen gevarieerd worden, maar alle varianten, ook de technisch meest geraffineerde, zullen steeds tot die twee oertypen kunnen teruggebracht worden. Ofwel wordt de muziek ge-

gedreven naar de mededelingsfunctie en benadert zij de taal, en neemt deze soms in zich op ; ofwel wordt de taal gedreven in de richting van de uitdrukkingfunctie met vage of onbepaalde inhoud (b.v. de lyrische poëzie), benadert de muziek en mengt zich vaak met haar.

Wanneer wij dan ook vandaag staan voor een massa muziek met tekst : liederen, motetten, cantates, oratoria, opera's, enz., dan hebben wij ongelijk die in haar geheel als één genre te beschouwen (zoals in de muziekgeschiedenis gebruikelijk is). Er zijn er minstens twee : de linguïstische muziek, waarbij de taal leidinggevend is, en aan de muziek een versterking vraagt van haar mededelingskarakter, tegenover de muzikale linguïstiek, waarbij de muziek overheerst, en aan de taal een uitdrukkingkarakter verleent. Daarbij komt wellicht nog een derde genre, waar beide kenmerken met elkaar afwisselen.

De eeuwenoude strijd tussen muziek en literatuur, zoals b.v. die van de renaissancisten tegen het middeleeuwse contrapunt dat de duidelijkheid van het woord in de weg stond of die van de 18de eeuwse buffonisten, waarbij de Italianen de melodie en Gluck de dramatiek van de tekst verdedigden, is terug te voeren tot een conflict tussen linguïstiek en muzikaliserend, tussen mededeling en uitdrukking, tussen lokroepvermogen en waarschuwinginstinct.

Ook in de Romantiek was dat conflict aanwezig, al was men zich daarvan niet zo duidelijk bewust, omdat alle romantici in gelijke mate de versmelting van taal en muziek voorstonden. Maar wanneer Tieck de muziek « erhöhte Deklamation » noemde, en Liszt in zijn toelichting bij de Harold-Symfonie van Berlioz zei : « die Meisterwerke der Musik nehmen mehr und mehr die Meisterwerke der Literatur in sich auf », dan bedoelden zij elk iets verschillends. Tieck dacht aan het volkslied, dat het verhaal over de mens en zijn omgeving kleurrijker en levendiger maakte door de melodie als versterker van het woord aan te wenden. En Liszt dacht aan de Byroniaanse poëzie, die pas in de onbepaalde inhoud van het symfonisch gedicht haar magische uitdrukking volkomen verwezenlijkt vond.

Niet enkel in de muziek met tekst, ook in de zuiver instrumentale muziek zijn deze twee genres, het linguïstische en het autonoom muzikale naast elkaar waar te nemen. En niet in alle gevallen zijn deze genres identisch met de tegenstelling tussen beschrijvende en niet beschrijvende muziek. Zo is het onderscheid duidelijk tussen linguïstische programmamuziek, b.v. La Poule van Rameau, en evocatieve programmamuziek zoals La Mer van Debussy. In het eerste voorbeeld heeft men te doen met een haast rationele, nabootsende kunst, die zich in de plaats stelt van een

literaire beschrijving ; bij Debussy gaat het om een atmosferische klankenwerveling, waar het menselijk aanvoelen van de natuur rechtstreeks in muziek tot uitdrukking wordt gebracht. Terecht zei Prunières van Rameau : « la raison s'est faite musique ». Op de samenhang van linguïstische muziek met rationalisme kom ik straks terug.

Het overwicht van linguïstische of autonoom muzikale stijl, kan vrij gemakkelijk worden vastgesteld, per geografische eenheid, d. w.z. per continentale en per nationale stijl, en ook in het oeuvre van afzonderlijke componisten, dus per persoonlijke stijl. Moeilijker is het, enige vaste lijn te ontdekken in het overwicht van het linguïstische of het zuiver muzikale in de tijdstijlen, en totaal onmogelijk komt het mij voor in de muzikale vormen en genres.

Inderdaad, de scheiding tussen linguïstische en autonoom muzikale stijl, valt niet samen met de scheiding tussen vocale en instrumentale muziek. Nog afgezien van het feit dat er vocale muziek bestaat zonder tekst, is ook de aanwezigheid van de tekst geen criterium om van linguïstische muziek te spreken, zoals de afwezigheid van tekst niet voldoende is om aan de compositie een autonoom muzikaal karakter te verlenen.

Zo onderscheidt men in een welbepaald genre zoals de opera : concertopera's, met autonoom muzikaal karakter, naast dramatische opera's, waar de linguïstiek overheerst (denken wij aan de tegenstelling tussen opera's van Scarlatti en Lully, terwijl een genie zoals Mozart nu eens een zuiver gemuzikaliseerde opera schrijft, b.v. Figaro's Bruiloft, naast gedramatiseerde werken zoals De Toverfluit, om niet te spreken over het merkwaardige geval van Don Giovanni waar nu eens het autonoom muzikale, dan weer het linguïstische overheerst). Ook de instrumentale muziek kan beide stijlen vertonen ; een sonate van Mozart, met zelfstandige melodische en thematische opbouw, is autonoom muzikaal, terwijl sommige sonates van de rijpe Beethoven, in hun motivische ontwikkeling het karakter verkrijgen van linguïstische zinsbouw. Zo dadelijk zullen wij ook hierop iets uitvoeriger terugkomen.

Ook de muzikale tijdstijlen vertonen, ten opzichte van de verhouding tot de taal een ambivalent karakter. Wel kan men, in grote lijnen, de Barok, de Romantiek en het Expressionisme beschouwen als tijdvakken waarin aan de extra-muzikale inhoud grote waarde wordt toegekend, terwijl Renaissance, Classicisme en Impressionisme gegrondvest zijn op een verder doorgevoerde muzikaliserend. Maar onmiddellijk moeten aan deze stelling belangrijke correctieven worden toegevoegd.

Renaissancistische werken, zoals de chansons van Janequin, vertonen een vinnig woordritme, gegroeid uit de bekommernis om

de betekenis van de tekst door muziek te verlevendigen.

Barokcomposities zoals de boven genoemde concertopera berusten hoofdzakelijk op virtuoze ariakunst, waarbij de tekst (die soms van de ene opera in de andere wordt overgeplaatst) slechts een middel is tot musiceren.

Classicistische sonatevorm kan autonoom muzikaal zijn, maar de motivische arbeid in de doorwerkingen kan ook het karakter aannemen van een colloquium, van een samenspraak tussen ge-individualiseerde elementen.

Romantische muziek is grotendeels linguïstisch, maar de lyriek van de vroege opera's van Verdi en de muzikalisering van tekst, handeling en decor bij Wagner, wijzen toch tevens op een opslorpemde kracht van de muziek, waardoor de tekst een belangrijke uitdrukkingsfunctie verkrijgt.

Het is dus duidelijk, dat de tijdstijlen niet als betrouwbare grondslag voor de kennis van de ontwikkeling van de linguïstisch-muzikale tegenstelling kunnen gelden.

Die betrouwbare grondslag vindt men veeleer in de geografische stijlen. Daar zijn de volgende tegenstellingen klaarlijkkelijk : de Aziatische muziek in haar geheel, vertegenwoordigt de muzikalisering van het woord ; de Europese daarentegen, de tot taal geworden muziek ; in de Europese muziek zelve, vertegenwoordigt de Italiaanse het melos en de Duitse het woord, en in de Duitse muziek vertegenwoordigen figuren zoals Haendel en Wagner de muzikale richting en Bach en Beethoven de linguïstische.

Laat mij deze opvatting toelichten.

Aziatische muziek, uit welk tijdvak en welk deel van Azië ook, onderscheidt zich van de Europese, door overheersing van de toonsoort op de toonaard, d.w.z. door grotere differentiëring van de tonale fixering. Waar de Europese muziek sinds de Renaissance gebonden is aan het grote en kleine tertssysteem (waar slechts 2 toonsoorten bestaan, en alle toonaarden van elke toonsoort de imitatie van elkander zijn) daar ontplooit de Aziatische muziek zich in menigvuldigheid van toonsoorten, d.w.z. in menigvuldigheid van intervallen. Daardoor verkrijgt zij een fijngevoeligheid van melodische schakeringen, waaruit haar sonoor denken duidelijker blijkt, dan uit de betrekkelijke armoede van het Europees toonsysteem. Voegt daarbij de voorkeur voor melismen, de onverschilligheid voor vast metrum en de vaak voorkomende ritmische onafhankelijkheid van het woord, en het wordt duidelijk dat in de Aziatische muziek het woord slechts getolereerd, maar niet als norm erkend wordt. In de Europese muziek vindt men nog sporen van die autonoom muzikale opvatting in het Gregoriaans (dat van Oosterse oorsprong is) terwijl de linguïstische opvatting door-

breekt in de syllabische Tropen en Sequentia, die, als Europese bijdrage, in dat Gregoriaans ingevoegd werden. Ook de Troubadourlieders, geïnspireerd op het Gregoriaans, zijn nog in belangrijke mate autonoom muzikaal, maar van het optreden van de Duitse Minnesänger af, treedt het woord op de voorgrond, wordt de syllabische melodie overheersend en komt het vaste metrum de fantasie van het muzikale ritme intomen. En zo komen wij tot de tweede tegenstelling : de Duitse tegenover de Italiaanse muziek.

In de vocale Duitse muziek overheerst de declamatie, hetzij in de geaccentueerde polyfonie van de motetten, in de akkoordstijl van de koralen (waar zelfs de zinstekens van de tekst geëerbiedigd worden) of in de eenstemmige zangkunst, bij Schubert met de dramatisering van het woord, bij Strausz met de conversatiestijl in Capriccio en bij Schönberg met de Sprechstimme in Pierrot Lunaire. In de instrumentale Duitse muziek, vindt men eveneens een typisch linguïstische gedachtengang, zoals :

a) *de vraag-en-antwoordtechniek* in de dubbelthematische sonatevorm (uitgebouwd in Duitsland, nl. door Stamitz te Mannheim, door Carl Philipp Emmanuel Bach en door Haydn en Mozart), waardoor het melos het karakter verkrijgt van een uitwisseling van ideeën ;

b) *de motivische arbeid*, vooral bij Beethoven, die berust op het verbreken van de melodie tot beknopte melodische cellen, waardoor de opbouw van de muzikale zin structurele verwantschap verkrijgt met de woordschikking van een literaire zin ;

c) *de individualisering van de instrumenten in de orkestratie*, waardoor de compositie het karakter verkrijgt van een gesprek.

Daar tegenover staat de autonoom muzikale stijl van de Italiaanse muziek. In vocale werken overheerst de ongebroken melodie, van Monteverdi's Smeekzang uit Orfeo, over de reeds genoemde Italiaanse Barokopera naar de lyriek van Aïda en Madame Butterfly (belangrijke uitzonderingen, zoals de gedramatiseerde Otello van Verdi niet te na gesproken).

Ook de instrumentale muziek toont zich onafhankelijker van de taal dan in Duitsland, door het overwicht van de instrumentale liedvorm met ongebroken melodie en door de hegemonie van de zangerige strijkinstrumenten in het orkest, waardoor de orkestratie een melodisch karakter behoudt.

Tussen deze Duitse en Italiaanse muziek neemt de Franse een middenpositie in : van de Renaissance tot einde 18de eeuw overheerst het linguïstische, in het reeds vernoemde woordritme bij Janequin, in de zware Barokdeclamatie bij Lully en in de ex-

pressieve woordbehandeling van Rameau, naast de portretkunst van de clavecinisten.

In de 19de eeuw, van Berlioz tot Debussy, overheerst het autonoom muzikale, in de verfijning van de sonore stoffelijkheid, zowel in harmonisatie als in orkestratie, terwijl in de 20e eeuw, met de raveliaanse portretkunst, het verhalende lied van Poulenc en de declamatorische kunst van Honegger, opnieuw de linguïstiek op de voorgrond komt.

De tegenstellingen in de persoonlijke stijl, kunnen in elk van deze nationale gebieden waargenomen worden. Beperken wij ons tot Haendel en Wagner aan de ene kant, Bach en Beethoven aan de andere kant.

Haendel schreef Italiaanse, gemuzikaliseerde opera's ; Bach excelleert in de verhalende en gedramatiseerde cantates. Haendel maakt van zijn oratoria grote muzikale structuren, waarin de verschillende nummers naar sonore densiteit tegen elkaar afgewogen zijn. Bach maakt van zijn Passies een verhaal dat, ook muzikaal, gebouwd is op de literaire ontwikkeling. De Messias is een fresco van jubelende klank ; de Mattheuspassie is een psychologisch drama. Haendel's Water Music is een decoratieve, sonore stroom ; Bach's Kunst der Fuge is een thematische samenspraak, waar elke stem een geïndividualiseerde betekenis heeft.

Wagner scheidt een muziekdrama, waar de mythe, het decor, de tekst en de handeling in een stroom van muziek versmolten worden. Beethoven grijpt naar de Ode an die Freude, om zijn thematische gedachtengang nog dramatischer en naar inhoud nog nauwkeuriger geformuleerd te maken. Wagner schrijft *muziekdrama's*, *Fidelio*, daarentegen, is een *dramatische opera*.

Het kan zonderling voorkomen, dat in de tegenstelling tussen het linguïstische en het autonoom muzikale, de tijdstijlen minder homogeen zijn, dan de nationale en de persoonlijke stijl. Zonderling is het, omdat in alle andere stijlelementen, zoals melodie, harmonie, orkestratie enz., de tijdstijl steeds overheerst op de nationale stijl, terwijl de kenmerken van de persoonlijke stijl in deze van de tijdstijl ingebed zijn. Dit overheersen van de nationale en persoonlijke stijl op de tijdstijl, leidt tot de veronderstelling, dat de tegenstelling linguïstisch-autonoom muzikaal voortkomt uit een psychologische eigenschap, die grotendeels ontsnapt aan datgene waaruit tijdstijlen gevormd worden, nl. een bewuste of onderbewuste wereldbeschouwing en een bepaalde sociale situatie.

Daar tegenover lijkt ons de linguïstische of de autonoom muzikale stijl voort te komen uit hetgeen de mens in zijn individuele

of zijn ethnische persoonlijkheid kenmerkt, nl. een eigen vorm van denken, een bepaalde *gedachtenstructuur*.

Het komt ons voor, dat de linguïstische muziek voortkomt uit de gedachtenstructuur die men wellicht het best kenmerkt door de term : *dialectisch*, waarbij wij niet enkel denken aan de strikte betekenis van dat woord, maar waarmee wij een denkwijze aanduiden die berust op analyse, gevolgd door het zelfstandig in elkaar zetten van de elementen, die bij de analyse onderscheiden werden, m.a.w. een redenering.

Het is deze dialectiek, deze redeneerkunst, die in de muziek leidt tot het localiseren en beklemtonen van afzonderlijke woorden van de tekst en tot het verbrokkelen van melodieën in thema's en motieven, waarmee geredeneerd wordt, hetzij in contrapuntische zin, in de zin van een doorwerking of op de wijze van een individualistische samenspraak onder de instrumenten.

Daar tegenover staat de gedachtenstructuur die wij *vitalistisch* willen noemen en die berust op directe aanschouwelijkheid, op inleven in de groei van de dingen, op synthetisch en organisch aanvoelen van de werkelijkheid. In de vocale muziek leidt dit tot een zingen over de afzonderlijke woorden heen, en in instrumentale muziek tot ongebroken melodie en de opbouw van een pathogenetische klankenstroom.

Het duidelijkst is dan ook het onderscheid tussen linguïstische en autonoom muzikale stijl tussen die gebieden, waar dialectische en vitalistische gedachtenstructuur het verst uit elkaar liggen, nl. het dialectische Europa, waar de redenering zo sterk ontwikkeld is en het vitalistisch Azië, waar het stromende leven op zo mystieke en organische wijze aanvoeld wordt.

Vrij duidelijk blijft het onderscheid nog tussen het dialectische Noord-Europa (in de Duitse muziek) en het vitalistische Zuid-Europa (in de Italiaanse muziek). Geschakeerder is de toestand in Frankrijk, waar beide gedachtenstructuren naast en door elkaar aanwezig zijn : nu eens de cartesiaanse dialectiek (b.v. in het werk van Rameau) dan weer het Bergsoniaanse vitalisme avant la lettre (van Berlioz tot Debussy).

En uiterst moeilijk wordt het onderscheid in de tijdvakken, omdat elk daarvan sterke kenmerken én van dialectiek én van vitalisme in zich draagt.

Immers, al is het Classicisme een tijdvak van de ratio, het is tevens de periode van jeugdig levensoptimisme, van vitalistische overgave aan de stroom van het leven (denken wij aan het vooruitgangsdynamisme van de 18de eeuw). En al is de Romantiek een tijdvak van overwicht van het gemoedsleven, het is ook, en

vooral juist in het Duitsland van Beethoven en Brahms, een tijd van wijsgerige dialectiek.

Laat mij eindigen met nogmaals te wijzen op het complexe van dit vraagstuk betreffende de raakpunten tussen muziek en taal. Het is zeker niet mijn bedoeling, met deze schetsmatige uiteenzetting die moeilijke en omvangrijke kwestie als opgelost te beschouwen. Maar wel vlei ik mij met de hoop, haar te hebben gesteld.

Het zou mij bijzonder aangenaam zijn, mocht, door deze bescheiden bijdrage, de aandacht van filologen en musicologen op dit boeiende probleem gevestigd worden.

De Semantiek in onze tijd

door

Prof. Dr. A. CARNOY

ere-voorzitter der Maatschappij

Men weet dat de taalkunde omtrent het begin van de negentiende eeuw geboren is, dank zij de invloed van het ontdekken van het sanskrit en het ontstaan van de vergelijkende spraakkunst.

Wat de comparatisten bovenal trof en wat de basis uitmaakte voor hun vergelijkingen was natuurlijk de fonetiek.

Geleidelijk ging men over tot de studie van de morfologie maar navorsingen over de « betekenis » en haar psychologische natuur bleven achteruit. Het woord « semantiek » (men zegt ook : « semasiologie ») kwam eerst tot stand in een epochemachend boekje van Michel Bréal (uit gr. 'sêmainô' betekenen), dat feitelijk geen theorie voorstelde maar enkel de aandacht op enige curiosa in zake betekenis trok.

Omtrent 1920, bemerkte men een strekking naar de studie van de betekenissen, grotendeels onder de invloed van Wundt die in zijn *Völkerpsychologie* twee boekdelen aan de taal en o.m. aan de semantiek had gewijd. Verscheidene studiën verschenen dan om zijn zienswijze goed of af te keuren. O.m. heeft Prof. Van Ginneken in het Nederlands een bemerkenswaardige en zeer originele theorie naar voren gebracht op de algemene zielsgevoelens steunende.

Wij zelve hebben in onze *Science du Mot* een poging gedaan om een stelselmatige terminologie voor de semantische feiten te stichten.

Maar bovenal heeft de school van Genève tegen Wundt gereageerd en heeft de Saussure in zijn belangrijk boek : *Traité de Linguistique*, de taalkunde in 't algemeen op nieuwe wegen gebracht. Onder zijn invloed ontstond de z.g. structurele taalkunde. Besprekingen over dat nieuw type van taalkunde hebben dan de semantiek min of meer in een vergetelhoekje gebracht. Sedert een tiental jaren echter bespeurt men een strekking om de semantische vraagstukken opnieuw te bestuderen en om te onderzoeken of zij in het structuralisme hun plaats kunnen vinden.

Het dunkt ons daarom dat een algemeen overzicht van de tegenwoordige opvatting van de semantiek van belang niet ontbloomt zou zijn, gepaard gaande met een poging om de classificatie, in

mijn *Science du Mot* vervat met de huidige theorieën te confronteren.

Door semantiek verstaan wij natuurlijk (en verstaat men in het algemeen) het deel van de taalkunde dat over de betekenis van de woorden handelt.

Sommige geleerden echter geven een meer uitgebreide betekenis aan dat woord en gebruiken het voor alle soorten symbolen (wat eigenlijk *semiotiek* heet). Anderen beperken het tot de gesproken symbolen, maar voor al wat door de taal uitgedrukt wordt.

De school van Wenen (Carnap, enz.) noemt « semantiek » een soort van mathematische logika (logistiek) die de betrekkingen tussen de begrippen bestudeert, onafhankelijk van de dingen welke zij vertegenwoordigen.

De meeste taalkundigen hechten evenwel aan het woord « semantiek » zijn beperkte betekenis, d.i. de wetenschap die zich bezig houdt met de symbolen die « woord » heten, in tegenstelling, tot de syntaxis, de morfologie, enz.

Een *symbool* is een voorwerp dat onze aandacht trekt en bij ons een reactie verwekt, niet om zichzelf, maar om iets dat er mee in samenhang (*associatie*) staat. Dit voorwerp moet als symbool door iemand gebruikt worden, want natuurlijke associaties (zoals wolk > regen, rook > vuur, enz.) zijn *tekens* en geen symbolen.

Daarentegen wordt b.v. een rode vlag gebruikt om « gevaar ! » of « halte ! » aan te duiden. De woorden gevaar en halte vervullen precies dezelfde rol als de vlag. Het zijn gesproken symbolen die met de begrippen halte of gevaar geassocieerd staan. Zowel vlag en woord heten *significans* en wat bedoeld wordt is *significatum*. De betrekking tussen *significans* en *significatum* is een betekenis en is het voorwerp geweest van veel studie vanwege taalkundigen, psychologen en logici. Het *significans* (uiterlijke vorm van het woord) is een groep klanken die, in een bepaalde taal, door de sprekers gebruikt wordt om het *significatum* te doen kennen.

Men heeft beweerd dat het woord geen afzonderlijk bestaan heeft en dat de eenheid in het spreken de *zin* is. Dit is gedeeltelijk waar voor vele geijkte uitdrukkingen die gecristalliseerd zijn en als een geheel verstaan worden, maar het woord (in tegenstelling tot uitgang, suffix, proklitica, enz.) kan ook alleen gebruikt worden en als zodanig een zin (praedicatio) uitmaken (zoals in een uitroep, een bevel, impersonalia, enz. of in de kindertaal).

Het *significatum* is eigenlijk het begrip, niet de zaak op zichzelf. De natuur van het begrip wordt door de psychologie bestu-

deerd. De taalkundige stelt vast dat bepaalde voorwerpen in het *continuum* van ons bewustzijn onze belangstelling wekken en dat wij naar een « woord » zoeken om ze te betekenen en om ze in ons verstand duurzaam te maken. Telkens als de omstandigheden een zelfde gegeven aan onze aandacht voorstellen, komt het woord normaal door associatie in ons bewustzijn.

Wanneer de associatie voor het eerst ontstaat en ook meestal als zij opnieuw verwekt wordt, verschijnt het z.g. begrip in verband met een « milieu ». Hierdoor ontstaan onessentiële *connotations* die met de connotaties aan het begrip eigen, min of meer vermengd worden.

Deze connotations zijn ofwel « perceptueel » (d.w.z. beelden die onze zinnen treffen) ofwel « affektief » (gevoel van voldoening, ongemak, lust of pijn, enz.). Dit alles scheidt wat men het *betekenisveld* genoemd heeft, want het is het uitgangspunt van allerlei associaties die een invloed uitoefenen op de betekenis van het woord. Het heeft ook als gevolg dat er een bepaald gevoel bij bepaalde personen het woord door de « taal » (fr. *langue*) verschaft, uiteenlopende betekenissen kan aannemen die tot de « spraak » (fr. *parole*) behoren. Het is de « significatio » tegenover het « significans ». Te vergeefs heeft men dan ook gepoogd « taal » geheel en al van « spraak » af te zonderen. Ook is *synchronie* (studie van de taal op een bepaald ogenblik) niet geheel van *diachronie* te scheiden, want het spreken is een voortdurende schepping, omdat de woorden onvoldoende zijn om het denken weer te geven.

De betrekking tussen *significans* en *significatum* is dus onstandvastig. Dit is de voornaamste bron van de veranderingen van betekenis. Van de betrekking tussen het woord en het begrip heeft de Saussure gezegd dat zij « arbitrair » (willekeurig) is. Deze uitdrukking is niet nauwkeurig, want vele woorden zijn *gemotiveerd*, d.w.z. dat zij met het begrip een natuurlijk verband bezitten, zoals de klanknabootsingen, de natuurlijke kreten (tussenwerpsels); en de geschiedenis van de talen toont aan dat vele woorden die nu ondoorzichtig zijn, eenmaal mimetisch zijn geweest. Andere woorden zijn afleidingen van vroeger bestaande woorden en zijn dan ook gemotiveerd.

Wat de « symboles opaques » betreft, die veelvuldig voorkomen, ze zijn noch « willekeurig » noch « conventioneel ». Zij hangen immers noch van willekeur, noch van conventie af, maar zij zijn « traditioneel », door de sprekkenden aangenomen (acceptieel) onder de druk van de groep waartoe ze behoren.

De huidige taalkunde verkiest meestal het woord niet als een afzonderlijk iets te beschouwen, maar eerder als een element in

een stelsel, een zogenaamde *structuur*. De structurele methode heeft, spijsvele overdrijvingen, op het gebied van fonologie, morfologie en syntaxe, interessante uitkomsten bereikt. Haar toepassing op de semantiek is minder gelukkig geweest. Het valt weliswaar niet te ontkennen dat ook in de woordenschat een zekere strekking tot systematisatie zich doet gelden en dat groepen van betekenissen gevormd worden, waarin de betekenissen elkander beïnvloeden en door elkander in zekere maat bepaald worden. In dergelijke groepen kan een verandering, die door een lid wordt ondergaan weerslag hebben op de groep (concatenatie, antisemie, enz.). Dat gebeurt echter niet noodzakelijkerwijze en het is beslist niet zo dat alle woorden eerst hun betekenis krijgen, vooraleer zij in een structuur worden opgenomen. Op elk ogenblik namelijk ontstaan betrekkingen tussen een woord en een begrip, rechtstreeks en afzonderlijk zonder de invloed van een structuur.

Herhaaldelijk werd gepoogd de *veranderingen van betekenissen te classificeren*. Als grondslag werd meestal het logisch karakter van de veranderingen genomen. Er bestaat echter heden een voorkeur om de psychologische motieven van de ontwikkelingen als uitgangspunt te nemen. Deze zijn grotendeels affectief en geven slechts een algemene strekking weer. Dergelijke soort van classificatie kan dus alleen tot zeer uiteenlopende uitslagen leiden. De zogenaamde logische indeling is klaarder en meer « exhaustief ». Zij kan met de psychologische gecombineerd worden, te meer daar de verschijnselen van zogenaamde logische aard in feite ook psychologisch zijn, aangezien zij rechtstreeks afhangen van de natuur zelf van het intellectueel proces van de *significatio* (zie hoger). Wat er ook van zij, de bewerking is zo ingewikkeld en verscheiden dat een classificatie van dergelijke aard tot nogtoe niet gevonden werd die volstreekte voldoening gaf. Men kan echter grosso modo veranderingen (metasemieën) indelen in twee grote categorieën zoals wij het in onze « Science du Mot » gedaan hebben.

1. *de evolutieve metasemie*, die het gevolg is van de natuur zelve van de betrekking tussen significans en significatum. Hier wordt het bewustzijn tot een minimum herleid: alleen een algemene poging om juist te spreken (*integrerende strekking*), die door Wundt « reguläre Bedeutungswandel » wordt genoemd. Zij beïnvloedt voornamelijk de *betekenis* als zodanig en werkt *trapsgewijs*.

2. *De substitutieve metasemie (diasemie)* die meer *bewust* en ineens tracht van de normale taal af te wijken (*desintegrerende strekking*) om de *waarde* van het symbool (d.w.z. zijn hoedanig-

heden buiten de betekenis zelve) te versterken. Dit noemt Wundt : « *singuläre Bedeutungswandel* ».

Tot de verschijnselen van evolutieve metasemie behoren b.v. de *woordverschuiving* (wanneer een bijkomstige connotatie de bovenhand krijgt boven de voornaamste b.v. in Ned. « *lo* », dat een « *struikachtig laar* » was en later « *bos* » ging betekenen, de *uitbreiding* van betekenis (telkens als de wegcijfering van bepaalde connotaties de toepassing van het woord op een groter aantal gevallen mogelijk maakt (b.v. *palmboom* voor *boksboom*), de *verenging* van betekenis (als nieuwe connotaties het gebruik van het symbool tot een klein aantal gevallen beperkt (b.v. in vele dialecten *koren* voor *rogge*). Het verband tussen begrippen brengt dan *irradiatie* voort, d.w.z. het overmaken van een betekenis tot een aangrenzend begrip (b.v. *beurs* voor « *geld* », *kamer* voor « *parlement* », of de elementen van een « *processus* » voor het « *processus* » zelf : *station* voor het gebouw waar de trein stilstaat, enz.).

Wederzijdse invloeden brengen voort : *antisemie* (betekenissen die door tegenstelling nader bepaald worden), *doubletten* die elk een betekenis krijgen, *homosemie* of attractie onder woorden die op elkaar gelijken, hetzij fonetisch, hetzij semantisch, invloed van geijkte zinnen op de woorden die er ingelast zijn, *brachysemie* (als de betekenis van een groep door een enkel woord daarvan opgeslorpt wordt (bijv. lat. *obire* voor *obire mortem*), enz.

Daartegenover staan de veranderingen die door *substitutie* gebeuren, waarbij de spreker opzettelijk een ander woord verkiest boven het normale om de verbeelding of het gevoel efficiënter te treffen. Men verstaat aldus een begrip door tussenkomst van een ander (*diasemie*).

De *aanschouwelijke diasemie* (episemie) kan een uitzicht van een voorwerp kiezen dat beeldender is dan de gewone benaming van de zaak (b.v. *wolkenkrabber* = hoog gebouw).

Men kan ook een woord vervangen door een ander, dat tot dezelfde groep van betekenissen behoort maar een andere gevoelswaarde bezit (*parasemie*) b.v. *poot* voor *voet*.

Het voornaamste verschijnsel van deze aard is echter de metafoor (d.i. leenspreuk). Zij maakt gebruik van een uitdrukking die tot een ander gedachtegebied behoort, maar een treffender aspect bezit van het begrip dat men bedoelt. De best gekende metaforen zijn van *aanschouwelijke aard* (lat. *testa* « *pot* » voor *caput* « *hoofd* »), maar vele zijn eerder van *pragmatische aard*, waarbij men iets kiest dat in de praktijk hetzelfde nut of dezelfde waarde voor ons heeft als het bedoelde (b.v. *tand des tijds*, omdat de tijd slijt, alsof hij een tand had - fr. *houille blanche* voor water als

«kracht», want watervallen brengen net zoals steenkolen electriciteit voort).

De meeste *analogische metaforen*, die het onzichtbare door het zichtbare uitdrukken, zijn van dergelijke aard (b.v. iets «snappen, vatten, begrijpen», omdat men het begrip in het verstand opneemt alsof het een voorwerp was, dat men grijpt, enz.).

Tot deze soort behoren eveneens de *synesthetische metaforen* (b.v. *lekkere stem*, waarbij het horen op een manier getroffen wordt gelijk aan wat de smaak ondervindt). Er zijn natuurlijk ook *gevoelsmetaforen* (b.v. *schat* voor een «geliefd wezen» of de scheldwoorden).

Het gevoel scheidt ook *euphemismen* of *dysphemismen* (*waarderende diasemie*).

De *kwantitatieve diasemie* vervangt een woord door een ander dat eigenlijk iets sterkers uitdrukt (*hyperbole*), b.v. *reusachtig* voor «groot» - *hopen van* voor «vele», enz.). Ook zijn er verminderende of verzachtende uitdrukkingen (*litote*, *ironie*, *cryptosemie*, enz.).

Al deze spreekwijzen, waarvan alle talen, vooral het bargoens, wemelen, zijn veel meer aan slijtage onderhevig dan de gewone woorden van een taal. Zij leveren echter een duidelijk bewijs dat geen semantische algebra de taalkundige voldoening kan schenken, en dat geen duurzame en vaste structuur van de woorden kan bestaan. Daarom kunnen de pogingen van twee huidige taalkundige scholen (de algebraïsche en de structurele), op semantisch gebied geen bevredigende uitslagen bereiken. Het probleem behoort geheel en al tot de psychologie.

BIBLIOGRAFIE

Onder de meest bruikbare werken over semantiek kan men vermelden:

- P. GUIRAUD: *La Sémantique*, Paris, 1955.
 H. KRONASSER: *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg, 1952.
 G. OGDEN and L. RICHARDS: *The Meaning of Meaning*.
 A. REICHLING: *Het Woord*, Nijmegen, 1935.
 H. SPERFER: *Einführung in die Bedeutungslehre*.
 G. STERN: *Meaning and Change of Meaning*, Göteborg, 1931.
 S. ULLMANN: *Précis de Sémantique française*.
 P. VERBURG: *Taal en Functionaliteit*, Wageningen, 1952.

De definitieve uitgave van Pallieter

door

Dr. M. CORDEMANS
lid der Maatschappij

In de maand juli van het jaar 1920 liep in Nederland het gerucht dat *Pallieter* van Felix Timmermans op de index stond. Steunend op een schrijven van de Romeinse Congregatie van het H. Officie, bracht de Aartsbisschop van Utrecht op 3 augustus 1920 ter algemene kennis « dat *Pallieter* verboden is te lezen, maar niet vernietigd hoeft te worden »¹.

De pers moeide zich met het geval. Het liberale *Vaderland*, dat geregeld letterkundige bijdragen van F. Timmermans publiceerde, greep de gelegenheid aan om zich vrolijk te maken over de bekrompenheid en de domperij der katholieken. « Wij beklagen de Katholieken, die van de lezing van dit kostelijke boek nu verstoken zullen blijven, en ook de Katholieken, die om zich dat genot niet te ontzeggen, een gebod van hun Kerk zullen overtreden. Wij beklagen ook nog de goed Katholieke schrijvers die dat werk van Felix Timmermans hebben aangeprezen. Maria Viola onder anderen. Hoe zullen die nu tusschen de Scylla van hun literair geweten en de Charybdis van het Vaticaanisch verbod door moeten zeilen? Wij zouden ten slotte Felix Timmermans zelf moeten beklagen, die een trouwe zoon der R.-K. Kerk is en nu door het hoogste kerkelijke gezag zijn boek als schadelijk voor zijn medegelovigen op de zwarte lijst ziet gebracht. Maar er steekt iets van de wijsgeer in hem, dus zal hij het wel gelaten dragen. »²

De Maasbode stelde *Het Vaderland* gerust: « De moeilijkheid van het doorzeilen tusschen de Scylla van ons literair geweten en de Charybdis van het Vaticaanisch verbod bestaat niet voor ons. 't Is misschien gek, maar we hebben geen literair geweten. We hebben maar één geweten, en dat verplicht ons ons te houden aan de geboden die de H. Kerk ons stelt. »³

De Gelderlander deed er een schepje bij: « Onder zware zonden is het ons thans per se verboden dit boek te lezen, te koopen, onder zijn berusting te hebben, te verkoopen, te vertalen of aan anderen in bewaring te geven, tenzij men het iemand geeft, die ver-

(1) Th. RUTTEN, *Felix Timmermans*, Antwerpen, N.V. Standaard-Boekhandel, 1928, biz. 213, noot 10 en de aldaar opgegeven verwijzingen.

(2) Aangehaald in *De Maasbode* van 6 aug. 1920.

(3) *De Maasbode*, 6 aug. 1920.

boden boeken in eigendom mag hebben. Het spreekt vanzelf, dat die overgave het verlies van het eigendomsrecht insluit. Zij, die Pallieter voor de uitvaardiging van dit verbod gelezen hebben, mogen het evenmin opnieuw lezen en op hen, die het boek in bezit hebben, rust de verplichting het binnen het tijdsverloop van een maand te vernietigen, althans niet meer in eigendom te hebben (zooals hierboven gezegd mag het slechts overgedaan worden aan hen, die Index-boeken in bezit mogen hebben). Alle geloovigen zijn op straffe van zware zonden gehouden, deze verplichtingen na te komen. Het leek ons goed even op bovenstaande te wijzen, ook al, omdat het practisch nog niet voorgekomen is, dat werken uit de Hollandse literatuur met name op den Index geplaatst werden.»⁴

In ons land wekte die beroering niet geringe verwondering. In de nederlandse pers werd beweerd dat het verbod aan de Bisschoppen van Nederland en België was medegedeeld. Het was in Nederland ter algemene kennis gebracht, maar in België niet bekend gemaakt. Beschuldigingen en verdachtmakingen waren niet van de lucht. Toen ging de toenmalige Brusselse redacteur van *De Maasbode* (Stan Dietvors) wijselijk even te Mechelen aankloppen en kreeg daar, op het einde van september, kennis van de officiële mededeling die er uit Rome werd ontvangen.

Suprema S.C.S. Officii.
Romae, die Julii 1920.

Eme ac Rme Domine,

Delatum est ad supremam hanc Congregationem Sancti Officii opus cui Titulus «Felix Timmermans (Amsterdam P. N. van Kampen en Zoon)». Quo accurate perpenso, Emi ac Rmi Cardinales una mecum Inquisitores Generales in consessu habito feria IV, die 9 decurrentis mensis, indicarunt illud, utpote sensuum voluptatem fovens, pietatis exercitia haud reverenter tractans, ispasque fidei veritatis quasi ludibrio exponens, animabus periculosum esse, ideoque mandarunt ut singuli Episcopi Belgici et Hollandici fideles moneant opus ipsum legi non posse.

Haec ego Eminentiae Tuae significans omni cum veneratione manus Tuas deoscolor.

Eminentiae Tuae addictissimus

R. Card. Merry del Val.

Hetgeen vertaald — schrijft de correspondent verder — aldus luidt :

(4) Geciteerd in *Het Vaderland* van 9 aug. 1920.

Congregatie van het H. Officie.
Rome, Juli 1920.

Eerwaardigste Heer en Eminentie,

Onder de aandacht van de verheven Congregatie van het H. Officie is gebracht het werk, getiteld « Felix Timmermans (Amsterdam P. N. van Kampen en Zoon) ». Dit werk is na nauwkeurige bestudeering door Eminenties, de Eerwaardigste Kardinalen, die gelijk met mij de opperste Inquisitie vormen, in de zitting van Donderdag den 9en van de afgelopen maand, gequalificeerd als den wellust der zinnen streelend, de godsdienstige ceremoniën op oneerbiedige wijze behandelend, terwijl het de waarheden des Geloofs zelf als het ware bespottelijk maakt, zoodat het voor de Geloovigen vol gevaar is.

Daarom hebben wij gelast, dat iedere Belgische en Hollandsche Bisschop de Geloovigen zal vermanen, dat dit werk niet gelezen mag worden.

Terwijl ik dit aan Uwe Eminentie schrijf, breng ik U de aan Uwe waardigheid verschuldigde eerbetuiging.

Van Uwe Eminentie de zeer toegenegene

Kardinaal Merry del Val. »

De redactie van *De Maasbode* liet daarbij opmerken : « Bovenstaande mededeeling van onzen Brusselschen redacteur, waaruit o.m. blijkt, dat — in tegenspraak met loopende geruchten — ook het Belgisch Episcopaat van de beslissing der Congregatie van het H. Officie kennis droeg, moge een einde maken aan de onzekerheid, welke de laatste weken omtrent de Pallieter-kwestie is gewekt.

Ofschoon derhalve van een eigenlijke indicering niet kan gesproken worden, wat ook niet uit de mededeeling der Nederlandsche bisschoppen viel op te maken, is het leesverbod toch in zeer positieve termen vervat (*legi non posse*), gelijk mede reeds door het rondschrjven van ons Episcopaat was te verstaan gegeven. »⁵

Het Vaderland zond daarop een medewerker naar Lier, die Felix Timmermans om zijne zienswijze over het geval verzocht. Deze werd door de auteur nader uiteengezet in een niet al te gelukkige bijdrage, die, op 21 oktober 1920, in het blad verscheen :

« De Belgische correspondent van *Het Vaderland* is bij mij geweest, hij heeft mij geïnterviewd over Pallieter op den Index.

Thuis heeft hij dat allemaal op een papier geschreven, en naar

(5) *De Maasbode* van 30 sept. 1920, aangehaald in *Het Vaderland* van 1 oct. 1920.

Het Vaderland gestuurd, dit blad heeft dat rap, rap afgedrukt, en de andere bladen hebben er rap wat uit overgenomen, en zoo wist seffens heel Holland hoe ik tegenover dit geval stond, of beter hoe ik dit geval afwacht.

Ik moet u rechtuit zeggen, de correspondent heeft mijn woorden niet bij hun haar getrokken. Daarom wensch ik hem geluk, wat van niet veel interviewers gezegd mag worden.

Doch ik voelde wel uit al die uittreksels, die mij gezonden werden, dat men nog niet tevreden was, men wou meer weten. Het volgende bevredigde de lezers niet : « Toch zat hij even te zinnen over het geval. Wat of de bedoeling was ? Ging het tegen den heelen geest van het boek of werden enkel sommige aanstoot gevende woorden of volzinnen betreurd ? In hoeverre was zijn eigene persoonlijkheid er bij betrokken ? Voor een geloovig Rooms-Katholiek als Timmermans, die daarom nog geen pilaarbijter hoeft te zijn, hadden zulke overwegingen zeker hun belang. »

Goed. Maar wat weet de lezer nu ? Even weinig als ik ! Wat de lezer over de veroordeeling heeft gelezen, heb ik ook gelezen, meer niet.

Het eerste nieuws kreeg ik begin Augustus, ik zat toen om drie uren aan Anna-Marie te schrijven en ik smoorde lijk een expres. Er ging een dun onweerken opkomen, als de facteur, haastig om voor 't onweer thuis te zijn, twee brieven in mijn bus liet vallen. Op mijn zeven gemakken ging ik ze halen, deed er een open ; hij kwam van den heer de Lorm uit de Bazaarstraat, den Haag, ge weet wel dat fijn kunstwinkeltje. Ik las, las ik goed ? « Index ». « Indexeering ». Pallieter verbannen, verdoemd ! Ik kost mijn oogen niet gelooven, las nog eens, zag naar den almanak of het geen 1e April was. 't Stond er klaar en duidelijk : Pallieter op den Index. « Goeie Pallieter », zei ik, « wie heeft U dat nu gelapt ! » Haastig scheurde ik den anderen brief open, die was van Maria Viola. « Onderwerp je, zooals Pallieter zich zou onderwerpen. »

« 't Was dus waar ! Ge kunt peinzen hoe ik verschoot ! Zooveel jaren aan Pallieter geschreven, hem zooveel jaren gedrukt weten, en altijd gedacht hebben, dat boek heb ik als Katholiek geschreven, het is als Katholiek door Katholieken geprezen en nu duwt men, door opstook van een macht, die nooit zeggen zal : « Dat heb ik gedaan », Pallieter zoo maar in een hoek. Dat is niet fair, en ik geef gelijk waar Leon Bloy zegt : « L'Index est un guichet derrière lequel l'Eglise se déshonore. » (De Index is een loket waarachter de Kerk zich onteert).

Als Katholiek, of beter als iemand die een goede Katholiek probeert te zijn, was dat een hevige stoot op mijn gemoed. En 't eerste wat ik zei was : « Ik onderwerp mij, voorwaardelijk !

Eerst moet ik zien hoe de zaak ineen zit, waarom en waarvoor.»

Hebt gij er verder geen nieuws over gekregen? Ik ook niet.

't Zijn alleen een paar vrienden, die mij derde-handsnieuws brachten, maar ik verzeker U, dat dit nieuws toch betrouwbaar is. En ik kan U, mij op hun betrouwbaar woord steunend, zeggen, dat noch de aartsbisschop van Utrecht, noch de aartsbisschop van Mechelen er voor gewerkt heeft om het op den Index te krijgen, maar dat het wel van Holland uitgaat.

Ik versta die veroordeeling niet, en menig Vlaamsch priester, en Hollandsche ook niet. Ik spreek niet alleen van letterkundige priesters, maar van gewone priesters, die niets van letterkunde kennen; en er zijn daar asceten en opvoeders onder. Als die het niet verstaan, hoe zou ik het dan verstaan? En mijn en hun redenen zijn menigvuldig. En Rabelais dan? En Rubens, waar de braafste Katholiek toch ook zijn oogen niet voor toe doet. Zie maar eens zijn mythologische onderwerpen! Maar er is een heele boel redenen, een heel Vaderland vol, en 't papier is te duur.

Zeker is het niet altijd een boek om aan kleine kinderen te laten lezen. Maar ik schrijf niet voor kinderen. Ik schrijf voor menschen. En als kinderen het dan nog lezen, dan verstaan ze er toch den zin niet van. En groote menschen zullen er geen graten in vinden, omdat er geen in zijn. Tenzij het azijnp...rs waren. Vergeet niet dat wij Vlamingen zijn!

En wat den godsdienst betreft? Ik heb slechts gelachen en niet gespot met het domme bijgeloof in onzen schoonen godsdienst en 't ware goed dat dit veel gedaan wierd, ter eere van den godsdienst zelf. Dat wil nu niet zeggen, dat ik een vierkantig voorbeeld van Katholiek ben. Ik probeer slechts een goede Katholiek te zijn.

En de waarheden des geloofs heb ik niet aangeroerd. Nergens. Gerard of Eduard Brom — ik ben den voornaam vergeten — heeft over de eerste uitgave mij er op gewezen, dat er « walgelijke godslasteringen » in stonden. Dat « van mijn God op te eten ». Ik had het goed bedoeld, omdat ik het zelf heb gehoord uit den mond van een Katholiek, die 's morgens was ter communie geweest. Gewillig heb ik het uit de andere uitgaven weggelaten, omdat het een zin was, die in 't algemeen slecht begrepen wierd. En dan « Pantheïsme ». Met dat stokske heeft men Sint Franciscus, Ruysbroeck en Guido Gezelle ook willen buiten kegelen. Ik kan U verzekeren dat ik innerlijk niet pantheïstisch voel, en wat men niet voelt kan men niet het zijne maken. En...

Maar is 't nu precies niet dat ik mij verdedig? Dat wil ik niet doen.

En spijs dit alles, dat ik goed weet, dat mijn bedoelingen zuiver, ik durf bijna zeggen edel zijn, zou ik mij toch onderwerpen,

omdat ik een goed Katholiek probeer te zijn. Al is het dan nog zoo hard om te slikken.

Maar wil ik U eens wat zeggen? Nu ik dezen brief overschrijf, omdat mijn geschrift toch zoo slecht is, is mij tusschen die twee het nieuws toegekomen, weeral derde-hands-nieuws, maar zoo betrouwbaar lijk, ik weet niet wat, dat Pallieter niet op den Index staat! Maar slechts op een lijst van boeken, waarvan het geraadzaam is voor Katholieken ze niet te lezen tot ze verbeterd zijn.

Nu, ik weet wel, die raad is zoo goed als een verbod — geldig voor Holland en België (In België hebben het de Bisschoppen niet afgekondigd).

En daar ik een goed Katholiek probeer te zijn (is dat nu reeds de vijfde maal niet dat ik dat zeg?) wil ik weer zoo gewillig zijn, Pallieter, die zelf ook gewillig is, zodoende te verbeteren dat hij zoo niet geraadzaam, dan toch niet ongeraadzaam om te lezen is. Dit doe ik alleen, omdat ik een goed... maar neen, ik zeg het geen zesden keer meer.

Ik hoop alleen dat Pallieter dan niet zal heeten: Pallieter, een boek voor kinderen en... Katholieken.

Felix Timmermans »⁶

De publicatie van dit stuk gaf aanleiding tot een heropflakking van de polemiek. *De Tijd* trok van leer tegen Timmermans' *voorwaardelijke* onderwerping en tegen de volgehouden spot van *Het Vaderland*. Pater B. H. Molkenboer schreef in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* dat Pallieter niet op de index werd geplaatst en de lezing ervan slechts diende afgeraden te worden: « Alleen heeft de Romeinsche congregatie van het H. Officie onder dagteekening van 20 Juli 1920 den Aartsbisschop van Utrecht aangeschreven, dat de bisschoppen van Holland en België de geloovigen moesten vermanen, het bedoelde boek om bepaalde, wel omschreven redenen niet te lezen. Als deze, mijn verklaring, niet officieel mag heeten, dan durf ik toch verzekeren dat een officieele verklaring niet anders zou luiden. »⁷

P. Molkenboer schreef eveneens naar *De Tijd* om de vinnige houding van het blad te betreuren: « Met de weelmeenende vrienden van den heer Felix Timmermans betreur ik het natuurlijk ten eerste dat hij door liberaal gevlei en gesoebat er zich eindelijk toe heeft laten vinden, om zich op een voor liberale lezers pikante wijze over de censuur, welke zijn Pallieter trof, uit te laten. Dit is een nieuwe vrijmoedigheid van den geëerden schrijver, welke wij nu wel weer met te zeggen, dat hij een Vlaming is, tot zekere

(6) *Het Vaderland* van 21 oct. 1920.

(7) Aangehaald in *Het Vaderland* van 29 oct. 1920.

hoogte kunnen verklaren, maar die toch van geen Katholiek, Vlaam of niet-Vlaam, valt goed te praten. Het is een onhandigheid erbij. Want de heer Timmermans kleineert in dit stuk zijn geloofsge-nooten als kinderen, en dat voor een smullend liberaal publiek. De sympathie, welke de heer Timmermans ook nà het verbod van zijn boek, bij veel Katholieken ongetwijfeld nog genoot, moet door dat volmaakt noodelooze, ja schadelijke babbeltje in *Het Vaderland* een schok hebben gekregen.

Dit dus voorop gezet, moet ik erbij voegen, dat ik óók spijt heb over uw kantteekening bij Timmermans' stuk, ten minste over den toon daarvan. Ik ben bang, dat door die krasse onderlijning van schrijvers fout, het heele geval den vorm van een schandaal-tje gaat krijgen, en Timmermans, die dan toch — naar ik weet — verklaard heeft, dat hij zijn Pallieter van alles, wat de Kerkelijke Overheid daarin afkeurt, wil zuiveren, ertoe zou kunnen brengen, zijn heil bij verkeerde vrienden te gaan zoeken. Al heeft hij zich met dat artikel ernstig vergrepen, het is de vraag, of we iets winnen en niet eerder veel verliezen, door den eenigszins kinderlijken man, die de talentvrije schrijver schijnt te wezen, zóó hardhandig voor het gerecht te sleepen, terwijl hij feitelijk met de herziening van zijn boek al begonnen is.

Ten tweede betreur ik uw bijschrift, omdat U deze gelegenheid niet heeft aangegrepen, om eens uitdrukkelijk te zeggen, dat Pallieter niet op den Index staat. U zegt wel niet, dat het er wél op staat, maar ook niet het tegendeel, en in verband met de ook door Katholieke bladen verspreide legende : Pallieter op den Index, die zich al merkwaardig taai in de hoofden schijnt te hebben vastgezet, meen ik, dat dat zeer wenschelijk geweest zou zijn.»⁸

Tegelijk drukte dat blad een schrijven af van « Een Katholieke Vlaming » die de stijve Hollanders tamelijk onzacht te lijf ging en betoogde : « Dat er onder die stijve Hollanders zoo'n Don Quichotten op het stuk van Katholicisme zijn... », heeft Timmermans bij 't overwegen van den uit Nederland tegen zijn Pallieter gerichtten aanval wel niet gezegd of geschreven, maar dan toch gedacht ! En zóó moeten in Vlaanderen, verwonderd, heel veel katholieken denken, die — zonder de minste bedoeling om er een loopje mee te nemen, — ook maar « probeeren » goede katholieken te zijn, maar dit zóó oprecht en eenvoudig-van-harte doen, dat een « stijve » Hollander dit niet kwaad kan opnemen, zonder door het gevaar te worden bedreigd, de christelijke fraterniteit in het gedrang te brengen.

Het is — wel te verstaan — niet mijn bedoeling, Pallieter of Timmermans te « verdedigen », enkel aan te tonen, dat zulks niet

(8) Aangehaald in *Het Handelsblad* (Nederland) van 28 oct. 1920.

eens behoeft, indien men zich maar even de moeite getroost elkaars psyche te begrijpen.

De Hollanders hebben maar eens te bedenken dat enerzijds de vorm, waarin het kerkelijk verbod van Pallieter is ingekleed, er genoeg op wijst dat niet de schrijver Timmermans getroffen wordt, en al evenmin zijn Pallieter als compositie, doch alleen die accidenteele bestanddeelen ervan, welke door hun voor « stijve Hollanders » kwetsende platheid, in schijn een cachet van pervers materialisme op het boek hebben gedrukt, anderzijds, dat nergens in Vlaanderen zelf — het milieu waarin en waarvoor Pallieter is ontstaan — de « Don Quichot » apostrofen tegen dien vermeenden materialistischen geest zijn gehoord, en dat aldaar niet eens een rechtstreeks verbod van Timmermans' boek door de eigen kerkelijke overheid is afgekondigd. Heel het voor katholieken onbehagelijk verwijtengescherp, berust m.i. eenvoudig op een wederzijds misverstand.

De ijvervolle Katholiek uit Nederland, die de hier en daar van moreel standpunt uit afkeurenswaardige bladzijden in Pallieter te Rome aan de kaak heeft gesteld, heeft blijkbaar vergeten, er rekening mee te houden, dat het boek van Timmermans gerijpt is in een physisch ziekenlijken toestand, waarin het pijnlijk ontberen van alle aardse welgedaanheid begrijpelijkerwijze excessen heeft doen fantaseeren, waarachter nochtans niet het zondig zinnelijk instinct mag worden gezocht, hetwelk wel bij een physisch in normale omstandigheden verkeerenden auteur zou mogen worden verondersteld.

Dat Timmermans dit later niet heeft ingezien, en daarop zijn boek niet naar den vorm gewijzigd? Daartegen kan worden ingebracht, dat het warme onthaal van Pallieter bij vele Katholieken, er genoegzaam op wijst, dat men over 't algemeen géén verkeerde bedoelingen of zelfs niet gevoelens bij den van aard eenvoudigen en geheel open schrijver heeft meenen te ontdekken. En in 't onderhavig geval, komt het haast alléén op een subjectief oordeel aan. Dat Timmermans nu spotterwijze uitvaart tegen zijn « Don Quichot » schijnende geloofsgenooten, kan gerust als een logisch, uit het voorgaande volgend, misverstand van zijnen kant worden aangezien. Waarom ook die onverwacht scherpe afstraffing, zonder voorafgaande verwittiging, wat hij toch van geloofsgenooten had mogen verwachten, te meer, daar hij er vroeger reeds blijk van heeft gegeven, vatbaar te zijn voor op redelijke gronden berustende opmerkingen, en in dien zin dan ook reeds een verandering in zijn werk aanbracht?

Timmermans onderwerpt zich aan de Kerk, wat alle Katholieke Vlamingen van harte verheugt, en laten we verder zijn « voor-

waardelijk » opvatten, zooals het is bedoeld : vooraleer een gebaar te maken, van voor een Kunstenaar zeer zware zelfverloochening, eerst vernemen, in hoeverre hij het boek als geheel moet verloochenen, óf het... veranderen ! Met nederige en volkomen onderwerping tegenover Rome beziel, — mogen we er toch den H. Stoel om danken, dat die laatste weg gehéél is opengelaten.

Laten wij, Katholieke geloofsgenooten van Timmermans, daarom niet bitter zijn in onze uitspraken, de les indachtig : « hij alleen, die geheel zuiver is, werpe den steen », en bedenken we, dat we geen personen te « veroordeelen » hebben, wanneer Rome dit niet heeft gedaan, vooral niet, wanneer de weg der volkomen verzoening tusschen Pallieter en de H. Congregatie nog niet door Timmermans is afgewezen. »⁹

Dat F. Timmermans de weg der verzoening volstrekt niet afwees, bleek uit de stappen die hij onmiddellijk deed « om te weten te komen wat hij veranderen moest ». Op 6 september 1920 schreef hij naar de hem zeer genegen Mejuffrouw Belpaire te Antwerpen een vertrouwelijke brief.

Hooggeachte Mejuffrouw,

Door toedoen van een vriend heb ik het volgend bericht vernomen, een afschrift slechts, dat luidt als volgt : « Niet alleen het Hollandsch maar ook het Belgisch Doorluchtig Episcopaat kreeg van het H. Officie opdracht om aan de geloovigen het lezen van Pallieter te verbieden. De opgegeven redenen zijn dat bedoeld boek de zinnelijke drijven prikkelt, zich op oneerbiedige wijze uitlaat betreffende godsdienst oefeningen en zelfs waarheden des geloofs bespottelijk maakt. De heer Felix Timmermans mag in geener wijze voortgaan met zijn werk te verspreiden. Wat de noodige verwerking aangaat, het oordeel daaromtrent behoort uitsluitend tot het Heilig Officie zelf. » Dus ik mag er aan veranderen ! Als het heilig Off. mij dit nu zegt wat, dan zal ik het doen, ik hoop dat het niet te veel is ! En als het niet te veel is dan kan ik de uitgave in Duitschland voor eeuwig gecontracteerd ook nog veranderen, dit zal de uitgever mij toelaten. Als het te veel is, niet natuurlijk, want hij is er betrekkelijk meester van. Is het dan niet beter dat het H. Officie wat door de vingers ziet, of beter gezegd onzen Vlaanderengeest begrijpt ? Alsdan kan het boek in Duitschland en elders door iedereen gelezen worden en dit is goed voor mij en voor Vlaanderen zooals gij zoo heerlijk hebt gezegd !

Ikzelf vind die bespottingen niet of oneerbiedigheden, maar ik ben geen Theoloog, wil het ook niet zijn, en daarom wil ik wel luisteren.

(9) Aangehaald in *Het Handelsblad* (Nederland) van 27 oct. 1920.

In elk geval de vraag gaat van Holland uit, en die begrijpen ons niet, en daarom moet er ook in Rome gezorgd worden dat de Vlamingen ook iets te zeggen hebben.

Nu hoop ik dat u me helpen wilt met den bekwamen man te vinden die kan te weten komen wat ik veranderen moet, en iemand die onze zaak, want het is ook die van Vlaanderen, verdedigt!

Ik steun op uwe bereidwilligheid! Den heer Floris Prims heb ik niet kunnen zien. Ik hoop dat gij goed genezen zijt en kunt profiteeren van uw grooten hof, waarin het zoo goed is om in de zon te zitten knipooogen!

Hartelijk en eerbiedig

uw

*Felix Timmermans
Boomlaarstraat 34 Lier.*

Mejuffrouw Belpaire wachtte geen oogenblik en schreef onmiddellijk naar Eerw. Heer Dr. Theodoor Van Tichelen om hem het verzoek van Felix Timmermans te laten kennen. Ze oordeelde terecht dat deze hoogstaande geestelijke én als Vlaming, én als letterkundige, én als godgeleerde, én als ervaring bezittende personaliteit, « de bekwame man » was om deze delicate opdracht te vervullen. Hij antwoordde dadelijk en schreef :

(Brussel) 9 September 1920

Geachte Juffrouw,

Dank voor uwen brief waar zeker stof in steekt voor een Indexveroordeeling — en den roerenden brief van Pallieter! Ik had hem juist eergisteren geschreven en kreeg zijn antwoord aan met denzelfden post als den uwe.

De brave jongen is beter gestemd dan wij — onderons! — het in dergelijk geval zijn zouden. Wij moeten hem redden uit de klauwen dier ketterjagers. Ik meen, dat heel het kabaal op het getouw gezet is door P. Stoks, met zijn artikelen in De Tijd en dat Kard. Van Rossum wellicht de zaak te Rome voorgelegd heeft. Dit is alleszins een machtige tegenstander.

In elk geval, ik doe wat ik kan. Ik bevrraag mij te Mechelen en te Rome wat er moet gedaan worden; gaarne wil ik op mij nemen, uit het boek de gevraagde passussen te schrappen — Timmermans vroeg het mij — en te vragen dat het H. Officie daar vrede mee zou hebben.

Me dunkt echter — als ik den brief van Pallieter goed versta — dat het boek nog niet op den Index staat, en dat de bisschoppen van Holland en België enkel opdracht gekregen hebben om aan de geloovigen van onze bisdommen het lezen van het boek te verbieden. Ik zag ook het decreet nog niet in de Acta Stae Sedis. Ik

werk aan de zaak zoveel ik kan. Zullen wij slagen? Daar zal Ons Heer over beslissen, want Die blijft toch met ons Vlaanderen, en Dien kunnen wij meekrijgen door ons gebed.

*Met eerbiedige groet in J.C.
Th. Van Tichelen.*

Zij die vertrouwd zijn met de moeilijkheden welke eens aan Dr. Th. Van Tichelen door bepaalde integristen werden aangedaan, begrijpen dat hij de man was om deze kwestie te Mechelen en te Rome op de meest doeltreffende wijze aan te snijden. Hij zette zich dadelijk aan het werk en ontving intussen van vele zijden, en ook nog vanwege Mej. Belpaire, een aantal nuttige wenken en inlichtingen terzake. Intussen schreef hij haar nader :

(Brussel) 11-9-20

*Achtbare Juffrouw,
Dank voor de verstrekte inlichtingen! Met Jörgensen zullen wij waarschijnlijk moeten werken.*

Ik schreef al naar Mechelen. Mgr. Van Roey is gunstig gestemd en zal ons zeker helpen; hij gaf ons den raad, dat Timmermans een brief aan 't H. Officie zou schrijven om zich te onderwerpen, en daarin vragen wat er aan zijn boek moet veranderd worden, en met wien hij in voeling kan komen, namelijk een man die hem de ergerlijke passussen zou aanduiden.

We moeten dan te Rome verkrijgen, dat daartoe een Vlaming aangeduid worde, want die Hollandsche winkelbaken verstaan ons niet.

'k Schreef reeds naar Pallieter. Zoodra zijn brief op weg is naar Rome, doen wij Kard. Van Rossum bewerken, en doen rechtstreeks wellicht bij hem een aanvraag, gesteund door Jörgensen.

Die Hollandsche kerels hernemen de drijfverijen der voormalige ketterjagers. De Hollandsche kath. moesten ze maar eens flink tot op hun huid uitkleeden. 't Is het eenige middel om ze mak te maken.

Met eerbiedig genegen groet in J.C.

Th. Van Tichelen.

Intussen was het de Vlamingen en begrijpelijkerwijze de Nederlandse katholieken niet ontgaan, dat het Belgisch Episcopaat niets aangaande het lezen van *Pallieter* ter algemene kennis had gebracht en een volledig stilzwijgen bewaarde.

Te Mechelen was men op de hoogte van het feit dat de auteur van *Pallieter* in de vierde druk, kort voordat Rome sprak, de uitdrukking « mijn God opeten » had veranderd. In de elfde druk

had hij het hoofdstuk « Een verrassing » wat vager gemaakt.

In een dissertatie, die hij te Leuven had verdedigd, had Th. Rutten medegedeeld dat « Timmermans, door vrienden geholpen, hoopte 'n nogmaals gezuiverde *Pallieter*, met weglating van de voor katholieke lezers stotende uitdrukkingen en passages, te doen verschijnen. »¹⁰

Intussen schreef Felix Timmermans naar Mejuffrouw Belpaire :

Lier, 4 Oktober 1920

Hooggeachte Vriendin !

Vergeef mij dat ik U niet eerder geschreven heb. 'k Heb nogal veel gewerkt en alle brieven voor een tijd op zij gelegd. En nu schrijf ik U eindelijk. Intusschen is er niet veel nieuws bijgekomen wel verschillende personen die mij hun waardeerde hulp aangeboden hebben, o.a. Dom Laurent Janssens, Pater Molkenboer, ja zelfs de aartsbisschop van Utrecht. Ik zeg u deze namen in vertrouwen, en hoop dat u er verder aan niemand zult iets over vertellen.

Indien deze nu werken met den Eerwaarden Heer Van Tichelen dan denk ik wel dat Pallieter niet te veel door de bieskens zal moeten loopen, en hij er niets zal bij verliezen dan zijn klak of zijn zakneusdoek. Ik reken ook op u, uw invloed zal zeker veel goed kunnen doen ! Van Kindeken Jezus heb ik verders nog niets gehoord. Dit zal wel een kwakkel zijn.

Ik hoop dat gij nu radicaal genezen zijt, en terug in de open lucht kunt wandelen.

Heel genegen

uw

*Felix Timmermans*¹¹.

Vrienden hebben geruime tijd nadien het hele geval besproken met de even wijze, als begrijpende, alhoewel gestreng Monseigneur Jan Van Cauwenbergh, die een geboren Lierenaar was en ter zake bevoegd mocht heten.

Toen de voorgestelde tekstwijzigingen aan de schrijver werden voorgelegd kon zonder veel moeite een akkoord worden bereikt. Wanneer echter Mechelen met Rome in overleg trad, liet een

(10) Th. RUTTEN, *op. cit.*, blz. 213 — Daar wordt verwezen naar volgende bijdragen: « Het geval Pallieter » door P. Molkenboer in het *Vlaamsche Land* van 26 maart 1921; naar *Mannenadel en Vrouweneer*, 7e Jrg., blz. 177 en 228 en 8e jrg. blz. 179 en 193; naar *Nederl. Kath. Stemmen*, jrg. 21, blz. 57 en naar *Boekenschouw*.

(11) De tekst van de twee brieven van F. Timmermans en van de twee brieven van Dr. Th. Van Tichelen aan Mej. Belpaire werd ons door Drs. Jan Persijn en de heer M. Boschmans welwillend bezorgd. Ze berusten in het museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen, fonds Belpaire.

Monsignore schamper opmerken : « Pallieter zuiveren? De tekst verbeteren? Jawel. Maar wat doet U met de geest van het boek? Wanneer U een kopje koffie krijgt en deze U met suiker wordt geserveerd, terwijl U die zonder suiker zoudt willen, hoe moet die suiker er dan uit verwijderd worden? Dat gaat niet meer!»

Toen de zestiende druk van *Pallieter* op de pers moest worden gelegd, werd overeengekomen met de schrijver dat de, op initiatief van Dr. Th. Van Tichelen gezuiverde tekst, ne varietur, de definitieve tekst van het boek zou wezen en blijven. Wat meer is, werd tussen de auteur, de uitgeverij Van Kampen en de N.V. Standaard-Boekhandel beslist deze definitieve uitgave in een luxe-uitgave op de markt te brengen, die in technisch opzicht zou worden opgevat zoals de prachuitgave van *Pieter Bruegel*.

De definitieve wijzigingen werden door de schrijver aangebracht op een exemplaar van de veertiende druk en overgemaakt aan zijn Amsterdamse uitgever, P.N. Van Kampen en Zoon. Deze droeg de wijzigingen over op een ander exemplaar van dezelfde druk met het oog op de uitgave van de zestiende en de zeventiende druk van het boek, zoals de titelpagina van de proeftekst, waarop Timmermans eigenhandig « Voor Standaard » schreef, getuigt. Deze tekst werd aan de N.V. Standaard-Boekhandel door de Nederlandse firma, na gebruik ter drukkerij, toegezonden om voor de voorgenomen gezamenlijke luxe-editie van de definitieve *Pallieter* te worden aangewend.

De Nederlandse uitgever had meteen de lijst van de vroeger verschenen werken van F. Timmermans, die op blz. IV van het eerste vel vermeld staan, aangevuld, een paar drukfeilen verbeterd en, terecht, als typografisch niet verantwoord, de punt verwijderd, die achter de titels der hoofdstukken stond.

Hier moge dan de lijst der tekstwijzigingen volgen :

Op blz. 3 wordt, op de vierdelaatste regel, het uitroepingsteken door een punt vervangen.

De eerste alinea van blz. 9 luidde als volgt :

En Pallieter zei : « *Nu is het leven zot lak 'n hiet maagdeke.* » En hij was geroerd door dit fel, heropbeurend leven en haalde een ebbenhouten fluit uit den zak en begon er een blij lieken op te spelen dat klaar over de velden trippelde. Het was alsof het de lente was die zong. »

Deze tekst wordt als volgt gewijzigd :

« Pallieter was geroerd door dit fel, heropbeurend leven ; hij haalde een ebbenhouten fluit uit den zak... » enz.

Op blz. 10 luidt de vierde alinea als volgt :

« Ja, » zei Pallieter, « de vasten is wer uit, en tege dat hem oeptenieft begint zien ze zoe vet als slakskes, da ze ni mier kunne. *O Sinte Franciscus, die sceel zaagt van den honger !* »
Deze laatste zin valt weg.

De slotalinea van blz. 29 en 30 luidde :

« Hij meende naar huis te gaan maar daar zag hij ineens, gansch alleen op het bolle van de wijde streek een slanke populier torenhoog in de lucht rijzen, met erachter een ontzaggelijke Hollandsche witte wolk. Dàar wilde hij eerst nog op ! In een ommezien zit hij in den kruin. »

Deze alinea wordt aangevuld met een zin en het slot luidt :
« Dàar wilde hij eerst nog op ! *Als hij maar hoog en gevaarlijk kost klimmen, dan was hij in zijn element.* In een ommezien zat hij in den kruin. »

De tweede alinea van blz. 33 luidde :

« Ze zou kunnen stoeffen en pronken met hare mand strooisel tegen de begijntjes die meestal arm *en gierig* waren en tevreden moesten zijn met de gekleurde omslagen van oude St. Franciscus en Marias boden. »

Hier worden de twee woorden « en gierig » geschrapt.

De vierde alinea van dezelfde bladzijde luidde :

« Oewe Lievenhier mokt za' blij mé 'n doeë musch », zei Pallieter. En Charlot was gram voor een half uurken. »
Deze alinea valt weg.

De derde alinea van blz. 38 begon als volgt :

« Daarna stak hij door het dakvenster een nieuwe kermisvlag, en de zoetwandelende oostenwind roerde de felle koleuren. En nadat hij met Charlot koffie had gedronken met hesp en eieren in de pan, ging hij wandelen, al smorend een fijne sigaar... »

De aangevulde tekst wordt voortaan :

« Daarna stak hij door het dakvenster een nieuwe kermisvlag, en de zoetwandelende oostenwind roerde de felle koleuren. *Dan ging hij naar 't zeemeerminneken op 't Begijnhof*, en nadat hij met Charlot koffie had gedronken... »

Alinea's een, twee en drie van blz. 44 luiden voorheen :

« En daarna in een zeeroogend geschitter van zonbeschenen goud, omgeven van gezang en belgerinkel en zoeten wierooksmoor, kwam *de Baas van hierboven* de processie sluiten.

Iedereen ging op zijn knieën zitten en vouwde de handen saam.

Vier mannen in 't rood staken de gouden baldakijn omhoog waaronder de pastoor, in gouden koorkap, de blinkende remonstrantie, met 't *Heilig brood* er in, vóór zijn gezicht hield.»

Deze alinea's worden als volgt gewijzigd :

« En daarna in een zeeroogend geschitter van zonbeschenen goud, omgeven van gezang en belgerinkel en zoeten wierooksmoor, kwam *het Hoogwaardig* de processie sluiten.

Iedereen ging op zijn knieën zitten en vouwde de handen saam.

Vier mannen in 't rood staken de gouden baldakijn omhoog waaronder de pastoor, in gouden koorkap, de blinkende remonstrantie, met *de Heilige Hostie* er in, vóór zijn gezicht hield.»

Op de zevende regel van blz. 57 wordt de grafie *hazelenoten* in de plaats van *hazenoten* gesteld.

Op blz. 74 luidde de vijfde alinea :

« Op een wip zag hij de boomen, reeds onder hem, het volk liep van verwondering mee, en ginder in 't rood op 'n wit paard reed Marieke op den dijk, zij wapperde met haar zakneusdoeksen, en riep « tot straks, tot straks ! ». Maar dan hoorde hij *niets van terwille van de schroef.* »

Het laatste zinsdeel wordt : « maar daar hoorde hij *natuurlijk niets van.* »

Op blz. 78 staat er een nieuwe tekening in de tekst.

In het midden van de vijfde alinea las men voorheen :

« Nen droom ! » zei hij bewonderend binnensmonds, en zijn lippen gleden over heur haar en heur gelaat, *en met onzeere tanden beet hij heur in den malschen hals en in de kaken.* »

Deze laatste zinsnede valt weg.

Op blz. 99 staat nog een nieuwe tekening.

Op blz. 101 wordt *lijk bij een waterende koe* uit de vierde alinea geschrapt.

De tweede en derde alinea van blz. 107 luidden als volgt :

« Het was 't begin en 't einde van 't geluk. Pallieter zijn hert werd er zat van in zijn lijf *en hij zei met bitterheid :*

« *Wa veur nen uil kan er nog nen hemel verlangen als hem zoo iet zie !* »

De cursief gedrukte woorden vallen weg.

Op blz. 108 eindigde de derde alinea aldus :

« Stook maar zonneke, en versnel de zuute vruchtedage, dan go man ziel in vacansie ! »

Deze alinea luidt voortaan, aangevuld :

« Stook maar zonneke, en versnel de zuute vruchtedage, dan go man ziel in vacansie !... *Geloofd zij God om de peren en de appelen.* »

Op blz. 112 luidde de aanhef :

« En Pallieter riep tot een magere kwezel : « Pekelteef ». De kwezel zag niet op, maar wierd bleek lijk hagel ! En als ze voorbij gegaan waren zei hij : — « wor zen ze nij, die bidde, lak Ruysbroeck het bediedt. »

Deze tekst wordt gewijzigd tot :

« En als ze voorbij gegaan waren zei hij — « Dor zen der zeker wel bij die bidden lak Ruysbroeck... »

Op dezelfde bladzijde luidde de aanhef van de derde alinea :

« Wie anders bidt, » voegde Pallieter erbij, « is lak e kind in een loopmand. »

Deze zin valt weg.

Op blz. 114 vallen de tweede tot en met de zevende alinea, alsmede de eerste alinea op blz. 115, weg. (De rit met Marieke te paard).

Op blz. 131 vervangt de grafie *zetten* in de tweede alinea het woord *plaatsen*.

Op blz. 135 krijgt de *Bamiswind* een hoofdletter.

Op blz. 148 wordt de uitgevallen derde regel van G. Gezelle's gedicht *O Lied* ingevoegd.

Op blz. 173 wordt de aanhef van de vierde alinea gewijzigd.

« En ginder is het leven geven al in volle gang, » riep Pallieter, en hij wees naar een boerderij over de Nethe, waar twee boeren een witte veers lieten bespringen... »

Voortaan leest men :

« Op een boerderij over de Nethe, lieten twee boeren een witte veers bespringen. »

Op blz. 176 luidde de aanhef van de slotalinea :

« Maar zij waren gevoelig en gewillig als 't vleesch van een

jonge vrouw.»

Deze zin valt weg.

Op blz. 197 wordt de tekst : *De profundis clavissima mea Dominum !* » verbeterd tot : « *De profundis clamavi ad te Domine* » en in de slotparagraaf valt de zinsnede « zoodat Pallieter haar bloote rose billen zag » weg.

*
* *

De definitieve uitgave van *Pallieter* werd even monumentaal opgezet als de *Pieter Breugel*. Intussen hadden de uitgevers een mooi prospectus, met prentjes verlucht, laten drukken.

« De definitieve uitgaaf van Felix Timmermans' meesterstuk « *Pallieter* », met een paar nieuwe prentjes verrijkt, verschijnt in het voorjaar 1930, in beperkte oplaag bij de *N.V. Standaard-Boekhandel*, Antwerpen, Brussel, Leuven, die den alleenverkoop van dat boek voor Vlaanderen heeft verworven. De tekst is hier en daar, in het licht eener schoone overtuiging, met fijzinnigen tact gewijzigd, zonder dat aan de letterkundige waarde van het boek ook maar in iets werd geraakt. Deze uitgaaf werd opgevat in denzelfden geest als de origineele editie van *Pieter Breugel* » in 1928 bij dezelfde uitgeefster verschenen. De tekst is gezet uit de *Nicholas Cochin* van XVIII, het formaat kwarto raisin met de bladspiegel op zijn Italiaansch en de druk van de firma *J.-E. Buschman* te Antwerpen. De oplaag is in 200 exemplaren, waarvan 10 op keizerlijk Japansch, gemerkt van A tot J ; 20 op geschept Auvergne, genummerd van I tot XX en 170 op Ingres, genummerd van 1 tot 170. De exemplaren op keizerlijk Japansch bevatten elk twee der oorspronkelijke prentjes vooraan in het boek gemonteerd, terwijl alle exemplaren de handteekening van den schrijver dragen. De inschrijvingsprijs der exemplaren op keizerlijk Japansch is fr. 1000,- ; op Auvergne fr. 500,- ; op Ingres 250,-. Na verschijnen zullen deze prijzen verhoogd worden. »

Helaas ! De gunstige conjunctuur, die jaren lang de publicatie van talrijke weelde-uitgaven had begunstigd, sloeg om en de uitgevers moesten met een krimpemde markt en een verzwakkende koopkracht afrekenen. De voorgenomen luxe-uitgave werd prijsgegeven en enkel de gewone uitgave werd tegelijk door *Van Kampen* en de *Standaard-Boekhandel* gepubliceerd.

In een brief van 24 januari 1928, waarin *Felix Timmermans* het had over de prachuitgave in groot kwarto van zijn *Pieter Bruegel*, over de prentjes voor de prachuitgave van *De Witte*, over

de honderdste opvoering van Leontientje door het Hofstad-Tooneel te Rotterdam en over de tentoonstelling van zijn jongste schilder- en tekenwerk in de zaal Bouts van het Standaard-Bijhuis te Leuven, schreef hij aan het slot « Intussen ben ik zeer benieuwd voor de Pallieter. Onder ons en gezwezen, Dirk Coster die nu zeker geen katholiek is, vindt er niets ergs aan dat dit met Pallieter gebeurt, 'daar, schrijft hij, 'de soc. demokraten zeker natuurtafereelen uit Pallieter toch *misbruiken* tegen het catholicisme'. Dat is boud gesproken. »

F. Timmermans wist dat ook de lievelingsauteur zijner jonge jaren, Hendrik Conscience, in 1840, en in een zelfde geest, had ingestemd met wijzigingen in de oorspronkelijke tekst van *Het Wonderjaar*. Deze werd, door toedoen van Kan. Van Hemel en met de veranderingen die Conscience had voorgesteld, door Pastoor Visschers van Sint Andries te Antwerpen, bewerkt. Bij de verschijning dezer omwerking, in 1841, wekte de heruitgave niet de minste opspraak. Eerst veel later, in juli 1847, zou van Kerckhoven Hendrik Conscience die veranderingen bitter verwijten in een berucht gebleven brochure die hij echter op zijn sterfbed, in juli 1857, heeft betreurd¹².

Felix Timmermans was tevreden dat zijn geval nu van de baan was. Al het gepraat over « Pallieter op de index » had op zijn hart gewogen als lood. Hij gevoelde zich opgelucht. Toen we de gelukkige einduitslag van onze gezamenlijke inspanningen op zijn lukkige einduitslag van aller gezamenlijke inspanningen op zijn hem op tafel lag. Vliegenvlug tekende hij daarop een klauwende Vlaamse Leeuw met, vóór die leeuw, een rechtopstaande en gestrengte Monseigneur. De pen vloog neer. Op een wip stak zijn penseel in de waterverf. Monseigneur stond in het purper en de Vlaamse leeuw op een gele veld. Een blauwe lijst omrandde het geheel. « Hier, voor U, een herinnering » zei de Fé. « De Kerk begreep en verdedigde een Vlaming die het niet zo kwaad had gemeend ! »

Het bericht dat een gezuiverde en definitieve uitgave van *Pallieter* van de pers ging komen, deed in Nederland eens te meer stof opwaaien. De (Belgische) *Standaard* had het nieuws zeer sober, met vijf regels, medegedeeld en F. Timmermans stelde dat op prijs. Toen Nederlandse vrijzinnige bladen een campagne orchestreerden en één daarvan een karikatuur afdrukte, de auteur voorstellend, die met een grote schaar zijn haar kortknipte, vond

(12) Dr. L. WILS, *De ontwikkeling van de gedachteninhoud der Vlaamse Beweging tot 1914*, Antwerpen, Standaard-Boekhandel, 1955, blz. 85 en vlg. — D. CLAEYS, *Jaarboek Davidsfonds*, 1896, blz. 102-106. — DE STUDENT, jrg. 1884, blz. 86. — Over pastoor Visschers zie : P. GÉNARD, *Levensschets van den Zeer Eerw. Heer Pieter-Jozef Visschers*, Antwerpen, Buschman (1861).

Timmermans het wel een beetje vervelend, maar hij zette er zich « in schone Roomse overtuiging » spoedig overheen

Met de glimlach op de lippen las hij de beschouwingen, een beetje schamper, maar tamelijk raak, die naar aanleiding van het hele « geval » in een Nederlands tijdschrift waren verschenen :

« Het katholieke geloof heeft immer iets veel blijmoedigers gehad dan het sombere, zwarte, keiharde protestantisme, dat z'n toppunt vond in het levens- en vreugde-vijandige calvinisme, deze strakke caricatuur van een zachtmoedig en ootmoedig christendom. Het katholicisme had de schoonheid lief, genoot van sierlijk ceremonieel, rijke gewaden, kleurig licht, schone zang in schone kerken vol schilder- en beeldhouwwerk, vol van die eindeloze droom van schoonheid, waarin alleen de sfeer groeien kan, die het mogelijk maakte, dat zinnen en geest samen naar hoger regionen vlogen en de goddelijkheid beleefden. Het katholicisme was zinnelijk en vergeestelijkt, het was alles in alles, het wilde alles in een zijn. Het ontkende de zinnen niet, noch verloochende ze. Het duldde de dwaasheid en stond mild tegenover de zonden van de jeugdige mens, de dolle overmoed van het lente-geprikkelde bloed. Maar ach... De wereld is vol verwarring en overal raast de concurrentiestrijd. Het katholicisme moest in deze kille, noordelijke streken de wedstrijd wel aangaan met de strenge Calvinisten, die bereids de naam hadden de gepatenteerde zedelijkheid in pacht te hebben. Het organiseerde haastig — en onhandig — een Eer- en Deugd-dienst, die geen gelegenheid verzuimde zich en zijn meesters pijnlijk belachelijk te maken. Het was uiterst betreurenswaardig, maar het bewees althans, dat het katholicisme niet minder moorddadig achter de slechtigheid aan zat dan deze model-zedemeesters van het concurrerende Calvinisme. Zij schoren de duivel om strijd zijn sierlijke knevels af en zagen naijverig toe, dat hùn helft onberispelijk kaal bleef !...

En daar kwam Pallieter.

Deze dwaze, vrome, zinnelijke Pallieter, en zong de lof van God met een schaterlach en een kreet van blijdschap. Heel zijn eindeloze vreugde — wat was het anders dan het gebed van een argeloze, een hymne aan de goede vader, die het hem zo plezierig gaf in de wereld ?

Maar de pastoors boven de Vlaamse grens keken al aanstonds zuur. Deze brooddronken zanger van de verhevenheid der levensvreugde stond hen niet aan. Hij zei zo maar alles ronduit. Hij huichelde niet, hij teemde niet, hij snotterde niet van aandoening over eigen braafheid en anderer verstoktheid, hij jemieerde niet over de missies in Indië, de invloed der vervloekte socialen, de moeizaam voortstruikelende coalitie en het gezantschap bij de

paus. Hij stond het volk geen deemoed en heilige (en niet minder heilzame) armoe te prediken... Hij stond daar maar met allebei zijn blote voeten in de welige grond van Vlaanderland en voelde, dat het leven door zijn bloed joeg en lachte met stralende ogen en zong joelend zijn driftige vreugde uit — en dat was heel zijn dank — en erediens t aan Onze Lieve Heer...

Het is duidelijk, dat Pallieter geen genade kon vinden in de ogen van de hedendaagse calvinistische katholieke pastoors. »¹³

*
* *

Timmermans' levensinzicht zou zich gaandeweg met de jaren meer vergeestelijken. Hij zou het *terrena despicere* leren bevatten in een zin die gezond levensgenot en levensvreugde niet uitsluit en uiteindelijk deze gelouterde vizie met de vrome luister van zijn *Adagio* sieren.

(13) FRANK VAN WAAS, *Pallieter naar Canossa!*, Nu, jg. I (1927), nr 3, blz. 282-285.

R. M. Rilke : Venezianischer Morgen

door

Dr. K. DELEU
lid der Maatschappij

Fürstlich verwöhnte Fenster sehen immer,
was manches Mal uns zu bemühen geruht :
die Stadt, die immer wieder, wo ein Schimmer
von Himmel trifft auf ein Gefühl von Flut,

sich bildet ohne irgendwann zu sein.
Ein jeder Morgen musz ihr die Opale
erst zeigen, die sie gestern trug, und Reihn
von Spiegelbildern ziehn aus dem Kanale
und sie erinnern an die andern Male :
dann giebt sie sich erst zu und fällt sich ein

wie eine Nymphe, die den Zeus empfang.
Das Ohrgehäng erklingt an ihrem Ohre ;
sie aber hebt San Giorgio Maggiore
und lächelt lässig in das schöne Ding.

Mit unsrer Interpretation des Gedichtes *Das Wappen*¹ wurde schon ein leiser Versuch gemacht, genanntes Sonett wenigstens teilweise, ohne jede Bezugnahme auf seinen spezifisch Rilkeschen Gedankeninhalt verständlich und genießbar zu machen. Die Mehrdeutigkeit einzelner Wörter und einzelner Strophen in den *Neuen Gedichten* dürfte wohl beigetragen haben zum Erfolg eines Kunstwerks, das immer noch viel mehr bewundert als verstanden wird. Uns ist kein *Neues Gedicht* bekannt, das auch ein Leser, der in Rilkes Gesamtwerk weniger bewandert ist, besser verstehen könnte als *Venezianischer Morgen*. Obschon auch hier zweifellos ein echt Rilkesches Gedicht vorliegt, werde jetzt einmal versucht dasselbe nicht nur möglichst objektiv, sondern auch ganz ahnungslos zu lesen, d.h. so zu lesen, alsob es von einem unbekanntem Dichter herrührte. Rilke selbst und sein zur Erläuterung immer herangezogenes Gesamtwerk bleiben also vorderhand auszer Betracht.

(1) K. DELEU, R.M.R. : *Das Wappen*, in *Levende Talen*, Brussel, 1956, 2.

Fürstlich verwöhnte Fenster sehen immer,
was manches Mal uns zu bemühn geruht...

Der Dichter macht die reichen venezianischen Fenster zu stillen Mitwissenden eines Wunders, das ihn selber übermächtig getroffen hat. Er nennt sie *verwöhnt* und sogar *fürstlich verwöhnt*. Sie haben gewisz einen fürstlichen Charakter, die monumentalen Fenster in den auffälligen Fassaden der zahlreichen Paläste und Patrizierwohnungen, welche dieser Stadt ihr so eigenes Gepräge verleihen. Was erinnert da nicht an die fürstlichen Dogen! Betont wird noch dieses fürstliche Aussehen durch die bevorzugte Stelle, welche das Wort *fürstlich* im Gedicht einnimmt, ebenso wie durch die gehobene Sprache und den Inhalt der zweiten Zeile. Gar fürstlich verwöhnt dürfen sie wohl heißen, die in der Lage sind zu sehen, und *immer* zu *sehen*, was andre nur auf Kosten einiges *Bemühens* zu schauen bekommen. Aber auch der Künstler durfte manchmal Augenzeuge sein. Wie stark legt er nun den Nachdruck auf die Tatsache, dasz das angekündigte Wunder zu sehen für ihn ein fürstliches Vorrecht bedeutet. Um so fürstlicher doch musz die Stadt selber sein, wo schon sie sehen zu dürfen fürstliche Verwöhnung heißt. Sie *geruht uns zu bemühen*, unsre Augen an ihrer täglichen Wiedergeburt zu ergötzen. Auch in der Wortwahl *geruht* klingt noch Fürstliches nach, denn nur in Sätzen wie «Ihre Majestät haben geruht» dünkt uns dieses Zeitwort nicht sehr ungewohnt.

Eigentlich ist nicht die Stadt an sich Gegenstand einer so fürstlichen Augenweide, sondern das Wunder eines Ereignisses ist es, die Stadt, die *sich immer wieder bildet ohne irgendwann zu sein*, das ist es, *was manches Mal uns zu bemühn geruht*. Durch die einfache Verwendung von Nebensätzen, tritt die Stadt selbst gleichsam in den Hintergrund, und wird hier Geschehen, Ereignis, Vorgang vor jedem endgültigen Vorhandensein der Stadt selbst betont.

Unverkennbar heben sich sie Verse 1 und 2 von den folgenden Zeilen ab. Sie sind wie ein schwulstiger, ein barocker Rahmen um das herrliche einzufassende Stadtgesicht. Sie bleiben zugleich Augen die sehen. Vorangehender Kommentar beeinträchtigt nämlich keineswegs die Möglichkeit, dasz der Dichter ebensowohl die vielen venezianischen Fenster meint, wie die einzelnen Fenster, die er selber manchen Morgen voll Erwartung öffnete und durch die er schaute. Denn dieses ist zum gründlichen Verständnis des Gedichtes wichtig: die Fenster bleiben Rahmen wodurch der Dichter sieht, und Augen die selber sehen. Nicht ohne Grund wurde bei diesen ersten Zeilen länger verweilt. Es soll noch ihr

feierlicher Ton hervorgehoben werden, ihre fast prophetisch klingende Ankündigung einer Erscheinung, die Gewöhnliches weit übertrifft. In diesen Anfangszeilen, die des Lesers eindringlichste Aufmerksamkeit erheischen, wachsen Neugierde und Erwartung derart, dasz im plötzlichen Umschwung womit der dritte Vers einsetzt, die noch nicht vorhandene Stadt desto treffender wirkt. Wir werden auch Zeugen eines Wunders, eines Unbegreiflichen : die Stadt bildet sich ohne irgendwann zu sein.

Bei diesem Wortlaut dürfte man schon an Schöpfung, an eine göttliche Setzung der Welt aus dem Nichts denken. Eine gewisse göttliche Macht bleibt allerdings nicht ganz aus : weiter im Gedicht (Vs. 11) wird an Vater Zeus erinnert. Wenn wir aber in unserer Unbeholfenheit schon nach der elften Zeile greifen müssen, dann hat daran der Dichter keine Schuld, denn in den Versen 3 und 4 läßt er gar deutlich verstehen, woraus die Stadt hervorgehen wird : Himmel und Flut paaren sich ! « Es ist als hätte der Himmel die Erde still geküßt » (Eichendorff). Der Himmelbewohner Zeus, « Vater Äther » (Hölderlin) kommt zur Nymphe ; man vergleiche die Verse 3, 4 und 11. Männliches kommt zu Weiblichem. Die Zeilen 3 und 4 präludieren kosmisch auf eine mythische Paarung, woran in der elften Zeile gedacht wird. Ein *Schimmer von Himmel*, das erste Morgenlicht, ein männliches Symbol, *trifft auf ein Gefühl von Flut*, auf die Empfindsamkeit des Wassers, dieses äusserst weiblichen Symbols. Rilke mag in seiner verschiedenartigsten Lektüre dieser klassischen Bildersprache begegnet sein ; auffällig bleibt es, dasz sich ihm noch Jahre später, und sogar wieder in Italien, dieselbe Metafer erneut aufdrängte. Aus Assisi schrieb er an A. Kippenberg i.d. 12.5.1914 : « Heute ist der erste Tag voll umbrischen Lichts, wie ichs mir erwartet habe, eine sanfte Begegnung von Himmel und Erde in der Luft, als ob eines dem andern ein Stück entgegenkäme ».

Noch liegt die Stadt in lauter Herrlichkeit nicht da ; sie wird *sich erst bilden*, d.h. aus der Paarung von Himmel und Flut geboren werden. Das Morgenlicht wird gewisz die noch unsichtbare Stadt, das noch im Nebel schlummernde Venedig sichtbar machen, aber so einfach läßt sich doch der vom Dichter gestaltete Vorgang nicht paraphrasieren.

Das Bild einer kosmischen Paarung von Himmel und Flut (Vs. 3 und 4) wird jetzt in den Zeilen 6 bis 10 allegorisch entwickelt. Soviel ist doch sofort deutlich, dasz diese Verse von Erweckung und Zeugung handeln. Dem Dichter mag zunächst das Bild einer Erwachenden vorgeschwebt haben ; die Wörter *gestern* und *erinnern* sprechen dafür. Schlafen ist vergessen und aufwachen bedeutet sich erinnern. Der Morgen erweckt Venedig,

das sich seiner selbst noch nicht bewusste, aber der Dichter sieht nur, wie ein jeder Morgen sich um die schlafende Stadt bemüht. Dieser tut es ebenso leise, liebevoll und behutsam wie eine Mutter, die das Kind aus dem Schlaf redend, es gleich erinnert an alles was ihm zusagt. Woran könnte nun der werbende Morgen die Geliebte besser erinnern als an ihr Geschmeide :

Ein jeder Morgen musz ihr die Opale
erst zeigen, die sie gestern trug, und Reihn
von Spiegelbildern ziehn aus dem Kanale
und sie erinnern an die andern Male :

Der morgendliche Schimmer macht der Stadt zunächst die *Opale* — vielleicht die farbigen Prunkhäuser ! — sichtbar, *zeigt* sie, und *Reihn von Spiegelbildern* zaubert er im Kanale hervor. Er *zieht* sie *aus dem Kanale*, wie glitzernde Ketten aus einem Schmuckkasten. Die Bewegung des Wassers berechtigt hier zum Gebrauch des Wortes *ziehen*, und mit den Wörtern *Reihn* und *Spiegelbildern*, täuscht der Dichter ebenso treffend Vielheit und Verschiedenheit wie auch weibliche Gefallsucht vor. Das Morgenlicht macht nämlich das Spiegelbild der prunkvollen Stadt im Wasser sichtbar. Und da *erinnert* der Morgen auch noch *an die andern Male*. Soll hier an andere Zeichen gedacht werden, an solche, die zur endgültigen Besinnung der Erwachenden führen ? Allerdings; aber der Schimmer ist nicht nur der Erwecker, sondern vielmehr noch ein Liebender, der um die Gunst der Geliebten wirbt. So erinnert er sie nicht nur an ihr Geschmeide, sondern auch wohl *an die andern Male*, an frühere Begegnungen. « Ein von den absoluten Dichtern gern verwendetes Stilmittel ist der Doppelsinn... Rilkes Sprache ist gesättigt von solch leisem, nur untertönigem Doppelsinn »².

Darf obenstehende Allegorie als erläutert betrachtet werden, dann kann der 10. Vers wohl nur bedeuten, dasz der Morgen durchgekommen ist, dasz er mit seiner Werbung fertig wurde. Der Erweckung folgt jetzt das endgültige Bewusst-Sein der Schönen :

dann giebt sie sich erst zu und fällt sich ein...

Sehr auffällig ist hier der rückbezügliche Gebrauch der Verben *zugeben* und *einfallen*. Wo diese Reflexiva sonst nirgends vorkommen, und also eine ganz besondere Absicht des Dichters vertragen, können sie nur im Lichte des Gesamtwerkes, an der Hand

(2) W. GÜNTHER, *Weltinnenraum*, Erich Schmidt-Verlag, Berlin, 1952, Seite 280/281.

irgendeiner Vergleichung eingehender betrachtet werden, was weiter unten geschieht. Die elfte Zeile bedarf jetzt keiner Erläuterung mehr. Wie bereits erwähnt, wird hier das obenstehende Bild einer kosmischen Paarung (Vs. 3 und 4) nun mythisch gesehen. Der elfte Vers bestätigt was bei der Deutung der vorangehenden Zeilen immerhin noch gewagt hätte heißen dürfen.

Das Ohrgehäng erklingt an ihrem Ohre...

Mit dem Erwachen, mit der Besinnung kommt auch die Bewegung zurück. Der zwölfte Vers setzt eine Bewegung voraus, die den daraus entspringenden Schall zur Folge hat. Wie bleibt da alles geschlossen im vom Dichter heraufbeschworenen Bild der erwachenden Nymphe ! Das Licht steigt, die Stadt erwacht ; die Schöne hat ihr Geschmeide angelegt ; die Opale, bzw. die Prunkhäuser und Spiegelbilder werden sichtbar. Nun regt sich die Nymphe, die Erwachende, so dasz ihr Ohrgehäng erklingt. Mit dem neuen Tag kommen auch die Geräusche zurück : « Welch Getöse bringt das Licht ! » Dasz gerade das Ohr-g e h ä n g erklingt, dürfte in diesem nicht zu durchsichtig gehaltenen Gedicht schon das morgendliche Geläute der vielen Glocken heraufbeschwören, denn :

... sie aber hebt San Giorgio Maggiore...

Man vergleiche hier nur die letzte Strophe des sehr verwandten *Neuen Gedichtes Brügge* :

Und oben blieb ? Die Stille nur, ich glaube,
und kostet langsam und von nichts gedrängt
Beere um Beere aus der süßen Traube
des Glockenspiels, das in den Himmeln hängt...

Der Morgennebel steigt immer höher und erst jetzt werden auch die Türme sichtbar. San Giorgio erhebt sich. Der Dichter aber sieht es wieder anders. Hier erhebt sich nichts ; nur *sie hebt San Giorgio Maggiore* gleichsam aus ihrem Schosz. « Heben » bedeutet auch : Hilfe leisten bei der Geburt. Wie eine Entbundene, — daher wohl das « lässig » — lächelt nun die Flut, bzw. die Stadt, in das schöne *Ding*. Man denkt an Hölderlins Vers : « Und das Licht grüßt die entbundene Welt ». Soll man jetzt verstehen, dasz sie lässig in den venezianischen Morgen lächelt, oder in San Giorgio Maggiore, oder in den Neugeborenen, in den Morgen, in das Kind ? Bei Rilke sind Morgen und Kind oft Synonyme !

Die Möglichkeit, das an das alles gedacht werden kann und muß², beweist die erstaunliche Vollendung dieses Gedichtes. Hier wurde ein bekanntes Thema der Antike, — «*alma dies sopitas excitat urbes*» — nicht billig übernommen, sondern durch den Zauber künstlerischer Bewältigung als unerschöpflich erwiesen.

*
**

Versuchen wir jetzt dieses Gedicht in das Gesamtwerk des Künstlers einzugliedern. Zu gründlicher Erläuterung dieses schönen Dinges, des Wortes Ding, womit das Gedicht in eine so unverkennbare Pointe ausklingt, soll noch der Rilkesche Sinn dieser Verse deutlicher hervorgehoben werden.

Bollnow glaubt, das das Fenster erst in Rilkes französischen Gedichten seiner letzten Jahre als neues Symbol zu den vom Dichter viel beliebteren Sinnbildern, dem *Ball*, dem *Spiegel* und der *Fontäne* hinzutritt³. Nur weil der gelehrte Philosoph und hervorragende Rilke-Kenner die *Neuen Gedichte* nicht restlos verstanden hat, — er konnte sie wohl nur deshalb so rücksichtslos zurückstellen — hat er da die immer wiederkehrenden Fenster übersehen. Man braucht aber Gedichte wie *Die Fensterrose*, *Der Platz*, *Übung am Klavier* oder *Die Liebenden* nicht einmal völlig zu verstehen, um gleich einzusehen welche wichtige Rolle auch diesem Symbol in den genannten Bänden zugeordnet wird. Ja, schon im «*Stundenbuch*», im «*Buch der Bilder*» und im «*Malte*» soll man an Rilkes *Fenstern* nie ahnungslos vorbeigehen, denn diese Fenster sehen:

Fürstlich verwöhnte Fenster *sehen*...

Soll bis zum Überdruß wiederholt werden was Rilke mit diesem *Sehen* gemeint hat? Immer wieder bedeutet solches Schauen bei ihm die Umsetzung eines Sichtbaren in Unsichtbares, in Inneres, bzw. Geistiges, und ist mit Recht als die erste Phase Rilkescher Verwandlung bezeichnet worden⁴. Nicht nur der Dichter bereichert sein Inneres im Schauen, sondern auch *Rilkes Dinge eignen sich alle etwas an*, und werden dann gerade durch diese Aneignung nächsthöhere Dinge. Diese Aneignung steht also der Schau

(3) O. F. BOLLNOW, *Rilke*, W. Kohlhammer-Verlag, Stuttgart, 1951, S. 241.

(4) Man vergleiche H. UYTTERSPOOT, «*R.M.R. over de Dichter*», in *De Vlaamse Gids*, 1952, S. 619/620; auch unsere Anm. 1.

des Dichters gleich. Hier ist ein Band der immer wieder betonten Verwandtschaft zwischen dem Dichter und den Dingen. Man vergleiche nur einige Verse: «Lange errang er's (der Dichter) im Anschau» (Gedicht: *Wendung*); «Fenster sehen» (*Venezianischer Morgen*) «Blütendolden spiegeln ein Blau» (*Blaue Hortensie*); «Wer nahm das Lila an?» (*Rosa Hortensie*); «Wie ein Spiegel, der... lautlos in sich aufnahm» (*Das Wappen*) usf. usf. Im Anfang der *Neuen Gedichte* steht ein Früher Apollo als «atemlos trinkender Frühling» da, als einer der *sieht, schaut, trinkt*, als einer dem «sein Singen eingeflöszt wird». In diesem letztgenannten Gedicht ist alles so sehr *Schauen*, dasz eine eindringliche Interpretation dieses Sonetts leicht überzeugen kann warum. Man wird jetzt ohne zu viel Mühe solche Art *Empfängnis* in etlichen andern *Neuen Gedichten* entdecken. Wenn sich in diesem Zusammenhang manche Verse nur schwer erkennen lassen, d.h. einstweilen keine Spur davon aufweisen, lese man doch eindringlicher, und lasse sich — so warnt der Dichter selbst! — nicht sofort durch die «verschiedensten Namen», nicht durch die «Vielheit der Namen» oder durch die «Kompliziertheit der Fälle» beirren.

Indem das Gedicht *Venezianischer Morgen* mit dem *Sehen* der Fenster und mit einem gleichzeitigen *Sich-Bemühen*, einem *ringenden Schauen* des Dichters einsetzt, wird hier abermals dem Schöpfungsprozess und der *Dingwerdung* (Rilkes Wort) ein paralleles Fortschreiten ermöglicht⁴. Fenster und Künstler *sehen*; die ganze erste Strophe ist lauter «Aufnahme eines Äuszern». Auch die noch nicht sichtbare Flut, «ein Gefühl von Flut» empfängt, fühlt den zeugenden Schimmer, woraus das wirkliche Venedig sich bilden wird im Spiegel des Wassers. Was von der Stadt selbst gesehen oder gesagt wird, ist in der Anfangsstrophe nicht so wesentlich, denn die wirkliche Stadt bildet sich erst in der zweiten Strophe, nämlich im Innern der Flut. Venedig und Brücke, das Venedig des Nordens, sind für Rilke nur *wirklich* im Spiegelbild ihrer Gewässer⁵.

Man betrachte jetzt genauer den rätselhaften Übergang vom vierten zum fünften Vers. Sehr auffällig, fast unerlaubt scheint da die absichtlich gewollte Spatierung zwischen diesen Zeilen, wo dieses forcierte Sonett doch keinem klassisch regelmässigen, keinem geprägt konventionellen Strophenbau unterworfen ist. Der fünfte Vers gehört grammatikalisch, und wenn nur oberflächlich gelesen, auch inhaltlich zur ersten Strophe. Hier verrät der Dichter also deutlich eine Absicht, die wir ihm zuliebe gern Gesetz

(5) Man vergleiche den Übergang zwischen den Zeilen 4 und 5 im Gedicht «*Das Wappen*»; vgl. Anm. 1; s. auch das N.G. «*Brücke*».

oder Notwendigkeit nennen wollen⁶. Erfahrung rechtfertigte doch schon oft genug unsern Glauben an die bei dieser Deutung so unentbehrlichen erläuternden Worte des Dichters: «Jedes Wort, jeder Wort-zwischenraum in jenen Gedichten (N.G.) ist mit äusserster Notwendigkeit entstanden, unter deren innerem Gericht meine Arbeit sich vollzieht»⁶. Für solche Strophengliederung, für den auffälligen *Wortzwischenraum*, der die fünfte Zeile von der vierten trennt, wird wohl niemand einen Grund finden ausser dem Gesetz der Rilkeschen *Wendung*, die sich hier vollzieht:

Werk des Gesichts ist getan... (Strophe I)
tue jetzt Herzwerk an den Bildern in dir (Str. II)⁷.

Dieses Herzwerk erkennt man ebenso gut in der Werbung des Morgens wie in der Absicht des Dichters das wirkliche Venedig, nämlich dessen wirkliches Dasein im Spiegelbild, künstlerisch zu bewältigen. Zwischen den beiden Strophen ist kein leiser Übergang, sondern vielmehr ein plötzlicher Umschlag: Äusseres schlägt in Inneres um.

Die Allegorie in der zweiten Strophe wurde schon in dem Sinne erläutert, dass man in ihr das «Herzwerk», «die Arbeit an einem Innern»⁸ — im Gedicht buchstäblich ein Erinnern — nicht mehr verkennen kann. Es handelt sich da doch um die Werdung der wirklichen Stadt im Innern der Flut. Äusseres wird Inneres, und daran erkennt man wieder Rilke, oder wenn man will, die zweite Phase des Schöpfungsprozesses. Venedig, das sich bildet ohne irgendwann zu sein, wird ein «zeitenthobenes» Venedig, ein Nur-im-Spiegelbild-Seiendes. Diese zweite Strophe führte zum endgültigen Sein dieser «traumhaften Stadt, deren Dasein einem Spiegelbild gleicht»⁹. Rilke hat des öftern mittels dieser Bildersprache auf das Spiegelbild als auf das einzig Wirkliche hingewiesen.

... dann giebt sie sich erst zu und fällt sich ein...

Besonders in seinem Spätwerk, aber auch schon in den *Neuen Gedichten* hat Rilke eine nicht zu unterschätzende Zahl von Neologismen verwendet. W. Günther hat diesen Neubildungen ein tiefgehendes, obschon nicht ganz erschöpfendes Kapitel gewidmet, das er mit dem Titel «Die letzte Ortschaft der Worte» gar zu-

(6) Brief an Baron J. Üxküll, i.d. 19.8.09.

(7) Das Gedicht «*Wendung*» u.a. in den *Ausgewählten Werken*, I, 321, Insel.

(8) Zu diesem Wortlaut vergleiche man das Gedicht «*Wendung*»; auch Anm.

1.

(9) Brief an Lou Andreas Salomé i.d. 15.8.03.

treffend überschrieben hat. Von diesen Neologismen sagt er : « Sie entsprechen meist auszudrückenden Nuancen, einer Bezugsgenauigkeit, entspringen aber mitunter auch ganz einfach dem besonderen Wesen seiner Dichtersprache, ihrer Ausschliesslichkeit des reinen Ausdrucks. Dazs sie verhältnismässig wenig auffallen, ist ein Beweis dafür, wie liebevoll Rilke aus seinem eigenen Sprachgeist heraus und aus dem der Sprache selbst schafft. Die Neuschöpfungen betreffen besonders Verben, Adjektive und Substantive »¹⁰. Zu solchen Neubildungen rechnen wir auch die bei Günther nicht verzeichneten aber dennoch so ungewohnten Reflexiva « sich zugeben » und « sich einfallen ». Wo man solchen Neologismen hilflos gegenüber steht, kann nur das Gesamtwerk des Dichters zu Rate gezogen werden, es wäre denn, dazs man sich auf blösze Hypothesen einliesze. Es gibt ja mehrere Stellen, in Rilkes Dichtwerk wie in seinen Briefen, wo er von Venedig handelt. Im alltäglichen Wortgebrauch kann jemandem nur etwas auszer ihm selbst einfallen. Er kann auch wohl nur etwas auszer sichselbst zugeben. Liegt es dann nicht auf der Hand anzunehmen, dazs Venedig hier in doppelter Seinsart genommen werden musz ? Man soll nur versuchen Venedig zu sehen wie der Dichter selbst diese Stadt gesehen hat. Er spricht von einem *vergangenen Venedig* ; « vergangen, aber von einer Fülle der Vergangenheit » so kennzeichnet Rilke diese Stadt in einem Brief an Clara¹¹. Andererseits steht dieser vergangenen Stadt ein wirkliches und echteres Venedig gegenüber, dasjenige nämlich, das sich jeden Morgen wieder im Wasserspiegel bildet. So kann diese vergangene Stadt als die geringere zugegeben werden, und kann der erwachenden Stadt ihr höheres und schöneres Dasein einfallen ; sie kann sich an sich selbst erinnern. In der zehnten Zeile erkennt die Stadt ihr wirkliches Dasein im Spiegelbild, und verzichtet auf ihr ungarcs äusseres Dasein. Ist es nicht der Gedanke an ein höheres Dasein, der die Rückbezüglichkeit der Zeitwörter « zugeben » und « einfallen » annehmbar macht ? In diesem Zusammenhang sollte zur Verdeutlichung die ergreifende Verkleidungszene im *Malte* gelesen werden. Da erkannte auch der junge *Malte* sein stärkeres Dasein im Spiegel, und der davor stand « *verlor allen Sinn, fiel einfach aus* »¹². Nur die Stadt auszerhalb des Spiegels heiszt bei Rilke *vergangen* ; das wirkliche Venedig aber ist im Spiegel¹³.

Jetzt kann man den Rilkeschen Sinn auch in der Schluszstrophe nicht mehr verkennen. Aus der Fülle eines Innern wird ein Neues,

(10) W. Günther, o.c. S. 215.

(11) Brief an Clara Rilke i.d. 20.11.07.

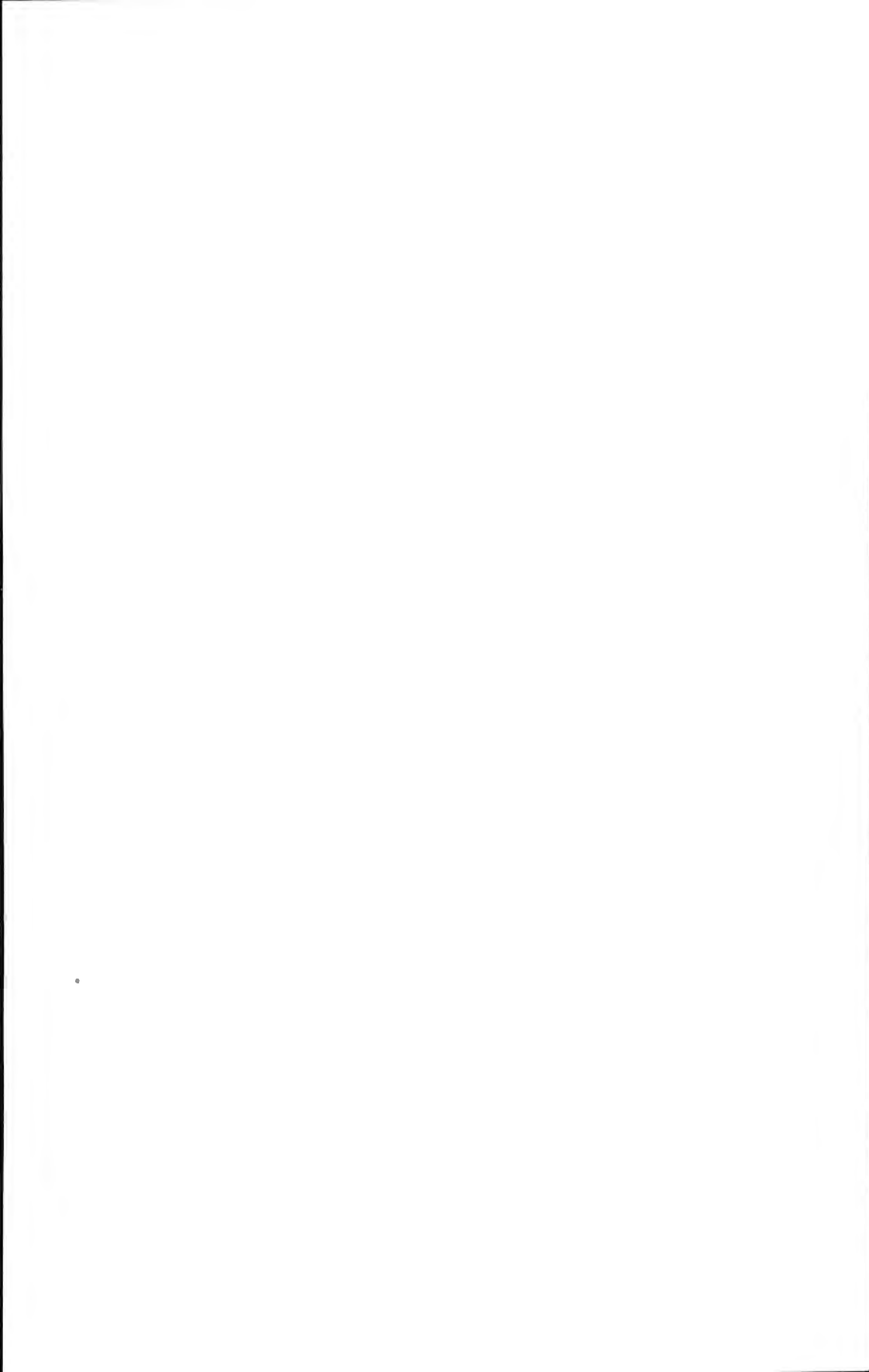
(12) *Aufzeichnungen des M.L.B.*, u.a. in *Ausgewählte Werke*, II, 95.

(13) Man vergleiche das N.G. « *Brügge* ».

ein Nächsthöheres geboren. Der Rilkeleser erkennt gleich den heilen Kreis der Verwandlung : Sichtbares → Inneres → Ding!⁴. Was ist hier wieder nicht alles verwandelt worden. Wie im Sonnett *Das Wappen* « ein Flügelkleinod übersteigt », wie im Gedicht *Rosa Hortensie* das Rosa sich ablöst und als Duft in die Luft geht, wie in *Falken-Beize* der Falke sich verwandelt und als Engel *übersteht*¹, so gibt es auch hier ein Nächsthöheres, ein Überstehendes. Aus dem Schmuck entspringt der Schall und aus der Paarung von Himmel und Flut erfolgt die im 13. Vers deutlich suggerierte Geburt. Die Stadt, die Rilke *vergangen* heisst, *von einer Fülle der Vergangenheit zeugend*, hebt nun San Giorgio Maggiore in den Raum, die Kirche deren Schutzheiliger, Sankt Georg, gerade ein Symbol ewiger Jugend ist. Wird er nicht gehoben wie ein Kind aus der Paarung von Himmel und Erde? Der Schall, aber mehr noch die Geburt, das Kind, symbolisieren hier den *Morgen*, den Rilke nicht anders gesehen hat als der von ihm so bewunderte Maler Philipp Otto Runge ihn sah : « Vielleicht hat nur einer von ihnen (den Romantikern) ihr (der Natur) ins Gesicht gesehen : Philipp Otto Runge, der Hamburger, der das Nachtigallengebüsch gemalt hat und den Morgen. Das grosse Wunder des Sonnenaufgangs ist nicht wieder so gemalt worden. Das wachsende Licht, das still und strahlend zu den Sternen steigt, und unten auf der Erde das Kohlfeld, noch ganz vollgesogen mit der starken tauigen Tiefe der Nacht, in welchem ein kleines nacktes Kind — Der Morgen — liegt. »¹⁴

Rilke kannte auch das Werk von J. Bachofen, und mag im 12. Vers auch an die « aera crepitantia » gedacht haben, unter deren Klang das Zeuskind ans Licht tritt. Am besten aber verzichten wir auf weitere Ahnungen, wo doch das Wichtigste, Rilkes *Verwandlung*, sein *Dasein im Gesang* erkannt wurde. Aus seinem Bemühen, aus seinem « ringenden Schauen » und seiner innern Bewältigung des Gegenstandes, seinem « Herzwerk an einem Innern » wurde ein Unvergängliches, ein Nichtmitsterbendes, ein *Ding*, dieses Gedicht : *Venezianischer Morgen*.

(14) In « *Worpswede* », vgl. *Ausgew. Werke*, II, 239.

matheus van mach gesant is mit Welken
oest dat he gheringhe compt uch uch sien sall
Erueeten allen vre proesten dat is vre platen
en alle die heilighen Blo dat sijn die onder
saten die inder doupen gheremicht sijn text die
brueder van ytalien grueten vch Blo In desen
mercken wij dat hy dese epistel toe romen scryf
text Gracie sij mit vch allen Amen. Hier een
set die epistel ad hebreos ~

Dit bueck waert geschreuen mit Jaer ons
heeren Duseht vierhondert en leviij ende
volbracht inder maent Junij opten xxviij sten
dach te weten opder Seuen sleper. Darch
Bidt voer die gheene diet schreyff epist^o aue
maria

Ite dit bueck hoert toe den bruederen vander
terter oerden since fransca binnew maestricht
gheheitē ten sinte bartholomeus. off tē begar
den woenende in die wtmeker straet. ~

De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke

door

J. DESCHAMPS
lid van de Maatschappij

De geschiedenis van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke sedert het nu ruim honderd jaar geleden werd ontdekt, is zo algemeen bekend dat het ons haast overbodig voorkomt die hier in herinnering te brengen¹: in 1856 vond Antoine Gillet², toenmaals secretaris-studiemeester aan de Ecole Normale des Humanités te Luik, het beroemde handschrift ten huize van Jean Aussems³, notaris te Aubel, een taalgrensgemeente in het noordoosten van de provincie Luik, op enkele kilometers ten zuidoosten van Maastricht. Antoine Gillet nam het handschrift mee naar Luik en overhandigde het in naam van notaris Aussems aan Prof. J. H. Bormans⁴, die dadelijk het buitengewone belang van het manuscript inzag en in 1858 de eerste uitgave van Veldekes Sint-Servatiuslegende bezorgde. Na het overlijden van Prof. J. H. Bormans schonk zijn zoon,

(1) Zie over de ontdekking van het Servaes-handschrift J. H. BORMANS, *Sur la découverte de deux anciens poèmes thiois jusqu'ici crus perdus ou ignorés*, Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, XXIV (1857), blz. 506; Id., *Heynriek van Veldeken. Sint Servatius Legende*, Annales de la Société Historique et Archéologique à Maestricht, II (1956-58), blz. 208; Id., *Sinte Servatius Legende van Heynriek van Veldeken*, Maastricht, 1858 (overdruk uit de voormelde Annales), blz. 32; C. HUYSMANS, (*Brief over de Ontdekking van het Servaes-handschrift*), Limburgsch Jaarboek, III (1894-1895), blz. 100; L. SCHARPÉ, *De Hss. van Veldeke's Servatius*, Leuvensche Bijdragen, III (1899), blz. 5; G. A. VAN ES, *Sint Servaes Legende naar het Leidse Handschrift uitgegeven door* —. Met medewerking van G. I. Lieftinck en A. F. Mirande, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1950, blz. 16; J. NOTERMANS, *Bij het « Eeuweest » der Ontdekking van een Manuscript*, Levende Talen, april 1957, blz. 188-189, waar de bovengenoemde brief van C. Huysmans werd herdrukt.

(2) Jean Antoine Gillet werd op 28 februari 1831 te Aubel geboren en overleed op 6 januari 1897 te Tongeren. Van 1882 tot 1890 was hij leraar aan het Koninklijk Atheneum te Tongeren; in die jaren vernam de jonge C. Huysmans van hem het verhaal van de vondst. Zie over hem A. DE ROY, *Liber memorialis. L'Université de Liège depuis sa fondation*. Luik, 1869, blz. 767 en CXI en *Gedenkboek Koninklijk Atheneum Tongeren 1852-1952*. Hasselt, 1952, blz. 223.

(3) Jean, Jacob, Adam Aussems werd op 28 maart 1794 te Aubel geboren en is aldaar op 20 mei 1861 overleden; van 1836 tot 1861 was hij notaris te Aubel.

(4) Zie over J. H. Bormans: J. F. VANDERHEYDEN, *De Limburger J. H. Bormans als Neerlandicus*, Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1955, blz. 253-290, alwaar over hem op blz. 253 en 254 alle tot dan toe verschenen literatuur.

Dr. Stéphane Bormans, toenmaals archivaris te Namen, op 12 februari 1880 het handschrift aan de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Leiden, in welke handschriftenverzameling het sindsdien onder de signatuur B.P.L. 1215 berust. Over de herkomst van het handschrift tastte men verder in het duister. Dat het in Limburg en wel bepaald te Maastricht of in de omstreken van Maastricht was geschreven, bleek uit de dialektische eigenaardigheden⁵. Bovendien wees de inhoud ook op Maastricht, want naast Veldekes Sint-Servatiuslegende bevatte het manuscript nog Latijnse stukken, die over de beschermheilige van Maastricht handelen: de *Vita et legenda Sancti Servatii* van Jocundus en *De translatione Sancti Servatii*⁶. Uit welk Maastrichts klooster, uit welke Maastrichtse bibliotheek het beroemde handschrift afkomstig was, bleef onbekend en bij gebrek aan een of andere aanwijzing werd daaromtrent zelfs niet de minste hypothese geopperd.

In juli 1954 bracht een gelukkig toeval ons op een spoor dat tot de opheldering van de duistere herkomst van het Servaes-handschrift zou leiden. Een paar dagen vóór de opening van de Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen, die van 17 juli tot 25 augustus 1954 in de Provinciale Bibliotheek te Hasselt werd gehouden en waarop 109 handschriften uit de voormalige Limburgse kloosters werden samengebracht⁷, bleek ons dat 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 133 D 29 en Nunhem, Dr. P. S. Everts geheel en Brussel, Koninklijke Bibliotheek 112 en Weert, Provinciaal Archief van de Minderbroeders 11 gedeeltelijk door dezelfde kopiist als Veldekes Sint-Servatiuslegende in het Leidse handschrift waren geschreven. Blijkens eigendomsmerken waren die vier manuscripten uit de bibliotheek van het begaardenklooster Sint-Bartholomeus in de Witmakersstraat te Maastricht afkomstig. Hieruit konden we afleiden dat óók het Leidse Servaes-handschrift tot de bibliotheek van voormeld kloos-

(5) Zie J. H. BORMANS, *Het Leven van Sinte Lutzgardis, een Dietsch Gedicht, ten laetste van de tweede helft der XIVe eeuw, naar het oorspronkelijk handschrift van Broeder Geraert, De Dietsche Warande*, III (1857), blz. 40, voetnoot; F. LEVITICUS, *De Klank- en Vormleer van het Middelnederlandsch Dialect der St-Servatius-legende van Heynrick van Veldeken*, Gent, 1892, blz. 4; ID., *Laut- und Flexionslehre der Sprache der St. Servatiuslegende Heinrichs von Veldeke, nach dem Leidener Ms. mit Heranziehung der übrigen handschriftlichen Fragmente*. Haarlem, 1899, blz. 2.

(6) Zie voor de inhoud van Leiden, B.P.L. 1215 G. A. VAN ES, *Sint Servaes Legende naar het Leidse Handschrift uitgegeven door —*. Met medewerking van G. I. Lief tinck en A. F. Mirande. Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1950, blz. 13-15.

(7) Op de tentoonstelling waren 112 handschriften aanwezig, maar drie stamden niet uit Limburgse kloosters: Tübingen, Universiteitsbibliotheek, ms. germ. fol. 282 en Heidelberg, Universiteitsbibliotheek, Pal. germ. 368, die een Middelhoogduits afschrift van Veldekes Eneïde bevatten, en Trier, Stadtbibliotheek, Mappe X of de z.g. Floyrisfragmenten.

ter had behoord en door een kopiist uit het klooster was geschreven. Ongelukkig was de catalogus, die we ter gelegenheid van de tentoonstelling samenstelden, al zo ver klaar dat ons geen tijd voor een verder onderzoek overbleef en we onze ontdekking nog net in een paar op het laatste ogenblik toegevoegde regels konden vermelden⁸. Een grondiger onderzoek in de loop van de tentoonstelling, dus na het verschijnen van de catalogus, bracht aan het licht dat ook Brussel, Bibliotheca Bollandiana 494 ; Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders 9 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 73 H 12 gedeeltelijk door de Servaes-kopiist waren geschreven. Ook die drie manuskripten hebben blijkens eigendomsmerken tot de bibliotheek van de Maastrichtse begaarden behoord.

We namen ons voor na de tentoonstelling ook de Middelnederlandse handschriften, die niet op de tentoonstelling aanwezig waren, en de Latijnse manuskripten uit het begaardenklooster te Maastricht te onderzoeken en verder naar tot dusver onbekende of als dusdanig niet herkende handschriften uit hetzelfde klooster te speuren in de hoop nog andere manuskripten te ontdekken, die geheel of gedeeltelijk door de Servaes-kopiist waren geschreven. Het resultaat van dit onderzoek mag, dunkt ons, alleszins verrassend heten : we ontdekken nóg drie handschriften, die geheel door de Servaes-kopiist werden vervaardigd, nl. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 73 H 17 ; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit 5 E 20 en 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 133 E 5. De eerste twee bevatten eigendomsmerken van het begaardenklooster te Maastricht, het derde heeft tot de bibliotheek van het begaardenklooster Sint-Jheronimuscamp te Zepperen bij Sint-Truiden behoord. Alles samen zijn ons dus, buiten het Servaes-handschrift, vijf handschriften bekend die geheel en vijf, die gedeeltelijk door de Servaes-kopiist werden geschreven. Hoe merkwaardig het feit ook zij dat een aantal handschriften tot ons zijn gekomen, die geheel of gedeeltelijk door dezelfde kopiist werden vervaardigd, het is niet alleenstaand, ook niet bij de Middelnederlandse handschriften, die uit Limburgse kloosters afkomstig zijn⁹ en zelfs niet bij die, welke tot de bibliotheek van de Maastrichtse begaarden heb-

(8) *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus. 17 Juli - 25 Augustus 1954.* Hasselt, Provinciale Bibliotheek, 1954, blz. 9, 10 en 13.

(9) Zo schreef Suster Katrijn van Rade uit het klooster Maagdendries te Maastricht geheel 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 70 E 13 ; Gent, Bibliotheek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Expositie op het Paternoster ; Keulen, Stadtarchiv W 8° 25 en gedeeltelijk Amsterdam, Universiteitsbibliotheek I G 12 (Moll 38), nl. fol. 5 v°-138 v°, 236 r°-292 v°, 295 r°-297 v° en 299 r°.

ben behoord¹⁰. De handschriften, die geheel of gedeeltelijk door de Servaes-kopiist werden geschreven, zijn geheel in het Middelnederlands behalve het Servaes-handschrift dat, zoals gezegd, ook Latijnse stukken bevat. In de Latijnse handschriften uit het Maastrichtse begaardenklooster komt de Servaes-hand dus niet voor.

Uit het voorgaande blijkt dat de geschiedenis van het Servaes-handschrift innig verbonden is met de geschiedenis van de Maastrichtse begaarden en met de geschiedenis van hun bibliotheek¹¹. Reeds in het begin van de 13de eeuw kwamen de begaarden te Maastricht voor. Ze vormden er een broederschap van lakenbereiders, die voor gezamenlijke rekening werkten. In 1268 waren ze al leden van de Derde Orde van de H. Franciscus. Ofschoon zij sedert hun toetreding tot de Derde Orde een kloostergemeenschap vormden, bleven ze hun weversbedrijf voortzetten. In 1453 lieten ze zich in het lakengilde opnemen. Omstreeks 1450 sloten ze zich bij het Kapittel van de Tertiariissen van Zeperen aan¹². Sedert

(10) Johannes de Test de Embrica of Jan de Test van Emmerik, een priester uit het begaardenklooster te Maastricht, die in 1503 overleed, schreef Brussel, Bibliotheca Bollandiana 494, fol. 118 r°-252 v°; Brussel, Koninklijke Bibliotheek II 112, fol. 129 r°-131 r°; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 73 H 12, fol. 1 r°-199 r°; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit 5 E 14, fol. 108 r°-108 v°; Vaalbeek, Filosofisch College van de PP. Franciskanen A 21, fol. 3r^oa-103 v^oa, 106 r^oa-128 r^oa, 129 r^oa-224 r^oa, 225 r^oa-315 v^oa, 320 r°-332 r°; Weert, Provinciaal Archief van de Minderbroeders 9, fol. 6 r°-111 v°, 148 r°-158 v° en 224 r°-226 r°; Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders 10, fol. 4 r°-141 r°; Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders 12, fol. 40 r^oa-111 v^ob en 124 r^oa-127 v^ob. Hij schreef een groot gedeelte van Cambridge (V.S.A.), Library of Harvard University, Sumner 68, maar met de enkele fotokopieën, waarover we beschikken, kunnen we niet met volstrekte zekerheid uitmaken, welk gedeelte door hem werd geschreven. Het obituarium van het klooster dat thans in het Rijksarchief te Maastricht berust, legde hij aan en schreef er het oudste gedeelte van. Verder bracht hij correcties aan in 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 133 D 29; Vaalbeek, Filosofisch College van de PP. Franciskanen A 22 (Mellibeus-gedeelte) en Weert, Provinciaal Archief der Minderbroeders, 9, 10 en 11.

(11) Zie over de Maastrichtse begaarden BARON VON GEUSAU, *Korte Geschiedenis der Kloosters te Maastricht*, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg, XXXI (1894), blz. 41-43; J. A. FLAMENT, *Beschrijving der Stad Maastricht door Adam van Broeckhuysen, Luitenant-Kolonel enz. te Maastricht, begonnen in Juli 1731*, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maastricht, XLII (1906), blz. 38 en vooral P. DOPPLER, *Jaargetijdenboek van het Klooster der Begaarden te Maastricht*, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maastricht, LXIII (1927), blz. 1-8. Zie ook M. SCHOENGEN, *Monasticon Batavum. Deel I. De Franciscaansche Orden*. Amsterdam, 1941, blz. 139-140 en DAVID DE KOK O.F.M., *Monasticon Batavum. Deel I. Supplement*. Amsterdam, 1942, blz. 108-109. Van het Maastrichtse begaardenklooster is weinig archief bewaard; buiten het bovengenoemde obituarium een viertal registers in het Rijksarchief te Maastricht en één register in de bibliotheek van Juffrouw Marguerite Hechtermans te Alken: *Register van de Kercke ende Sacristie der Eerweerde PP. Beggarden binnen Maastricht beginnende met den jaere 1747*.

(12) Zie over het Kapittel van Zeperen P. DALMATIUS VAN HEEL O.F.M., *Het Kapittel van de Tertiariissen van Zeperen*, Bijdragen voor de Geschiedenis der Minderbroeders in de Nederlanden, Bundel XIII (1953), blz. 93-122; Bundel XIV (1953), blz. 187-208.

hun aansluiting bij dat kapittel hielden zij zich ook bezig met het geven van onderwijs. Op 11 november 1795 kregen zij van de Franse bezetters bevel, zoals alle kloosters van het Departement van de Nedermaas, de inventaris van hun bibliotheek in te leveren. Op 23 november 1795 antwoordde Jan Pieter Dohmen, de laatste prior, met een *Declaratie of Catalogus der boeken der Bibliotheek der Paters Beggarden binnen Maastricht*¹³. Hij gaf slechts het aantal « parken » of vakken op, waaruit de bibliotheek bestond en hoeveel « linien » of rekken er in elk vak voorkwamen. Afzonderlijke handschriften en boeken noemde hij slechts enkele keren¹⁴. Mocht de bibliotheek ooit opgeëist worden, dan konden de paters en broeders nog handschriften en boeken wegnemen zonder dat de Fransen konden bewijzen dat ze ooit van hun bibliotheek deel hadden uitgemaakt. Ofschoon die *Declaratie* ons weinig of niets over de eigenlijke inhoud leert, toch kunnen we eruit afleiden dat de Maastrichtse begaarden over een voor die tijd behoorlijke bibliotheek moeten beschikt hebben : ze bestond immers uit elf « parken » en elk « park » telde zes tot acht « linien ».

Op 1 september 1796 werd het klooster door de Fransen opgeheven en de gebouwen met alles wat erin was, dus ook de bibliotheek, verbeurd verklaard. Ongetwijfeld hebben de begaarden, zoals andere kloosters, een aantal handschriften en boeken tijds in veiligheid gebracht of bij hun vertrek meegenomen ; slechts over de handschriften en boeken, die Thomas Hermans, één van de laatste Maastrichtse begaarden, later pastoor-deken te Mechelen-aan-de-Maas, uit de handen van de Fransen redde, zijn we nader ingelicht, daar zij toevallig bewaard bleven¹⁵. Het grootste gedeelte van de bibliotheek werd echter door de Fransen in beslag genomen en deelde het lot van de duizenden boeken, die in het Departement van de Nedermaas uit de opgeheven kloosters werden weggehaald en dadelijk of weinig later uit andere depots in verschillende vertrekken van het gebouw van de Cen-

(13) Maastricht, Rijksarchief, Archieven van het Arrondissement Maastricht en van het Departement van de Nedermaas, nr. 2467, *Catalogi van Kloosterbibliotheeken* 2.

(14) J. P. Dohmen vermeldde slechts twee handschriften : « den spiegel der Monicken in enen toom de Anno 1464 » en « een manuscrypt welkers tijtel is Mater decora salvetur eenen toom sonder naem des Auteurs en jaer ». Met de Spiegel der Monicken wordt het eerste deel van de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg bedoeld. Voor zover we weten, is geen van beide handschriften bewaard gebleven.

(15) De handschriften berusten thans in de bibliotheek van het Filosofisch College van de PP. Franciskanen te Vaalbeek, de boeken in de bibliotheek van Me-juffrouw Marguerite Hechtermans te Alken. Verder geven we hierover meer bijzonderheden.

trale Administratie te Maastricht ordeloos werden opgestapeld¹⁶. Reeds op 4 mei 1796 had Bénézech, minister van Binnenlandse Zaken, bepaald wat er met de boeken uit de bibliotheken van de opgeheven kloosters en van de émigrés moest gebeuren: de bruikbare boeken moesten dienen om in de Ecoles Centrales bibliotheken op te richten, de onbruikbare moesten bij opbod worden verkocht. Onder de onbruikbare boeken bevonden zich o.a. de « livres de culte, de liturgie, de controverses, de théologie ascétique, de dévotion ascétique ». Op 17 juli 1798 werd François Cavelier, een Parijzenaar, die zich reeds vóór de komst van de Fransen te Maastricht als boekhandelaar was komen vestigen, tot bibliothecaris van de Ecole Centrale benoemd. Op 31 juli 1798 verzocht hij de Centrale Administratie de boeken, die in het gebouw van de Centrale Administratie of nog in andere depots berusten, te zijner beschikking te stellen. Na enkele maanden schifting, op 2 oktober 1798, vroeg Cavelier de minister, of hij de boeken mocht uitzoeken, die waard waren in de bibliotheek van de Ecole Centrale te worden geplaatst en of de andere in pakken mochten samengebonden worden om ze te verkopen, daar het niet de moeite loonde er een catalogus van op te maken en te laten drukken. Wantrouwig voegde de minister in zijn antwoord van 5 maart 1799 Cavelier twee leraars van de Ecole Centrale als helpers toe, die met hem de boeken voor de bibliotheek van de Ecole Centrale zouden uitzoeken. Hij legde hun echter op uit de onbruikbare werken, zonder onderscheid, al degene terzijde te leggen zonder datum of die vóór 1550 dateerden en hem de catalogus ervan toe te sturen. Als helpers van Cavelier werden aangeduid Jean Rodolphe Wurstijzen, leraar in de oude talen, en Forzi, leraar in de letterkunde. Of Cavelier er de man naar was om, zelfs volgens de bedoeling van de minister, de boeken te schiften, mag ernstig worden betwijfeld: als fanatiek republikein droeg hij de kloosters en hun bibliotheken lang geen goed hart toe¹⁷, zijn be-

(16) Over de ondergang van de kloosterbibliotheken van het Departement van de Nedermaas en de veiling van 1801 te Maastricht handelen uitvoerig twee uitstekende werken, waaraan we zo goed als alle hier meegedeelde bijzonderheden hebben ontleend: A. J. FLAMENT, *Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt vooral als « Bibliotheca Limburgensis »*, I, Maastricht, 1889. blz. (62)-(107) en J. P. L. SPEKKENS, *L'Ecole Centrale du Département de la Meuse-Inférieure Maastricht 1798-1804*, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg. LXXXVI-LXXXVII (1950-1951), blz. 111-126. Het laatste werk verscheen ook als Nijmeegs proefschrift. We raadpleegden ook bundel 2456 van de Archieven van het Arrondissement Maastricht en van het Departement van de Nedermaas in het Rijksarchief te Maastricht, waarvan A. J. Flament en J. P. L. Spekkens al een oordeelkundig gebruik hebben gemaakt, maar vonden nog nauwelijks enige bijzonderheid, die al niet door hen was vermeld.

(17) Men leze bij J. P. L. SPEKKENS, *a.w.*, blz. 113 een lang uittreksel uit een brief van Cavelier aan de minister, waarin hij het heeft over « le cloaque infecte

noeming geschiedde meer op grond van zijn patriottische gevoelens dan van zijn kennis en bekwaamheid¹⁸ en als boekhandelaar had hij er belang bij dat een zo groot mogelijk aantal boeken bij opbod zouden worden verkocht, want met de opbrengst van de veiling zouden immers door de bibliothecaris Cavelier bij de boekhandelaar Cavelier nieuwe boeken te Parijs worden besteld¹⁹. Cavelier zocht een paar duizend boeken uit, die hij een plaats in de bibliotheek van de Ecole Centrale waardig keurde; bovendien om aan het formele bevel van de minister te voldoen legde hij uit de onbruikbare werken er een paar honderd terzijde, die groten-deels ouder dan 1550 waren. Al de andere onbruikbare boeken — en dat waren er niet minder dan 30.000! — zouden onder de hamer worden gebracht. Dat hij tegen het bevel van de minister handschriften en boeken ouder dan 1550 heeft laten veilen, zal verder blijken.

Op 22 februari 1800 was Cavelier met het schiften van de boeken klaar. Slechts op 24 juli 1801 stond de minister de verkoping van de boeken toe. Wegens de onkosten weigerde de prefect de catalogus, die Cavelier had opgemaakt, te laten drukken. Op 29 september 1801 meldde Cavelier aan de prefect dat hij met de voorbereiding van de veiling klaar was en hem meteen de schatting van de boeken, goedgekeurd door Nypels en Wurstijsen, en een ontwerp van aanplakbiljet toestuurde. Volgens dat aanplakbiljet, gedateerd 3 oktober 1801, waren er 1154 pakken boeken met theologische inhoud te koop: 245 pakken met 10 à 13 boeken in folioformaat, 148 pakken met 24 à 36 boeken in kwartoformaat en 761 pakken met 30 à 40 boeken in octavo- of in een kleiner formaat²⁰. Volgens de schatting zouden de boeken in folio 980 F, die in kwarto 296 F en die in octavo of in kleinere formaten 761 F, dus samen 2037 F opbrengen. Op 15 oktober 1801 verzocht Cavelier de prefect de veiling in het *Journal du Département* aan te kondigen en daags vóór de veiling het nieuws van de verkoping in de stad te laten omroepen, « afin que les marchands soient prévenus qu'ils peuvent se procurer quantité de papiers d'impression à bon compte ». Twee dagen te voren had de plaatsvervanger van de afwezige prefect er al voor gezorgd dat de veiling op 18 en 20 oktober in het *Journal du Département* zou aangekondigd wor-

composé d'un ramassis de bouquins de théologie, sermons, controverses, de commentaires de la fable (lees: bible) et rêveries judaïques; c'est de pareilles sources que ces cafards puisaient le venin dont ils infectaient l'esprit du vulgaire ignorant et superstitieux etc.»

(18) Zie A. J. FLAMENT, *a.w.*, blz. (65).

(19) Zie J. P. L. SPEKKENS, *a.w.*, blz. 125 en 126.

(20) Het Rijksarchief te Maastricht bezit twee exemplaren van dat aanplakbiljet, nl. in bundel 314 en 2456 van de Archieven van het Arrondissement Maastricht en van het Departement van de Nedermaas.

den en het nieuws van de verkoping op 21 en 23 oktober zou omgeroepen worden.

De veiling had van 23 tot 31 oktober en op 2 november in het gebouw van de prefectuur — voorheen dat van de Centrale Administratie — onder leiding van Cavelier plaats ; zij duurde dus tien dagen. De boeken in folioformaat brachten 1349,75 F op, die in kwartoformaat 524,65 F, die in kleinere formaten 460,05 F, dus samen 2334,45 F, d.w.z. 297,45 F méér dan de geraamde som. Na aftrek van de onkosten, die 410,62 F beliepen, bleef er nog 1923,83 F over. Het lijdt geen twijfel dat tal van pakken door opkopers werden gekocht en naar de papiermolen gebracht : zó alleen, dunkt ons, is het te verklaren dat van de dertigduizend geveilde boeken tot dusver nauwelijks een spoor werd teruggevonden. Over de aard van de geveilde boeken zeggen de bewaarde dokumenten niet meer dan het aanplakbiljet dat van « livres de théologie » spreekt ; alleen in het « Projet d'affiche » dat Cavelier op 29 september 1801 de prefect toestuurde, lezen we : « des missels, bréviaires et livres de chœur seront vendus le —, second jour de la vente ».

In 1839 werd in een donker vertrekje op de derde verdieping van het Provinciaal Gouvernementshotel te Maastricht — vroeger de Centrale Administratie en de Prefectuur — een verzameling van 472 boeken ontdekt, waaronder 120 handschriften en 214 inkunabelen ²¹. Het lijdt geen twijfel dat het de boeken zonder datum of van vóór 1550 waren, die Cavelier in 1799 op bevel van de minister uit de te veilen boeken had terzijde gelegd ²². Dat hij het bevel van de minister niet stipt heeft nageleefd en handschriften en boeken van vóór 1550 in 1801 heeft laten veilen, kunnen we gemakkelijk bewijzen. In 1795 zond Moeder J. Bollen, priorin van het Sint-Agnesklooster te Maaseik, aan administrateur A.F. Eijckholt een « cathologie van alle boeken en handschriften, welke zig in ons klooster bevinden en aen 't zelve behooren » ²³. Die catalogus telt 116 nummers, waarvan nr. 94, 107 en 108 resp. uit 11, 20 en 27 boeken bestonden. Hieruit werden in 1839 42 Middelnederlandse handschriften in het Gouvernementshotel te Maastricht teruggevonden. Een aantal nummers echter die volgens de catalogus van Moeder J. Bollen met de hand waren geschreven of wegens de datum onmogelijk gedrukt konden zijn, werden op het donkere kamertje niet teruggevonden ²⁴. Daar zij in de bibliotheek van

(21) Zie de lijst ervan bij A. J. FLAMENT, *a.w.*, blz. XLI-LV.

(22) J. P. L. SPEKKENS, *a.w.*, blz. 125.

(23) Uitgegeven door A. J. FLAMENT, *a.w.*, blz. XIV-XVII.

(24) Zo o.a. nr 4, 8, 12, 18, 22, 26, 30, 32, 33, 34, 37, 41, 42, 45, 46, 54, 63, 65, 68, 74, 75, 76, 77. Nr. 32 is thans hs. Wittem, Redemptoristenklooster 22 ; nr. 77 hs. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2541 ; de andere manu-

AVIS AU PUBLIC.

MOBILIER NATIONAL.

VENTE DE LIVRES DE THÉOLOGIE.

LE PRÉFET du Département de la Meuse-Inférieure,

Donne avis qu'il sera procédé, dans un des locaux de l'Hôtel de la Préfecture à Maastricht, le 1.º Brumaire prochain & jours suivans, à la vente de Livres de Théologie, au nombre d'environ trente mille volumes, provenant des bibliothèques des ci-devant Maisons religieuses du Département.

La Vente aura lieu chaque jour de sa durée depuis dix heures du matin jusqu'à midi, & depuis trois heures de relevée jusqu'à cinq.

Ces livres sont distribués par lots au nombre de 1154, dont

245 lots format in-folio, composés chacun de 10 à 15 volumes;

148 format in-quarto, qui se composent chacun de 24 à 36 volumes;

761 format in-octavo & au-dessous, qui se composent chacun de 30 à 40 volumes.

On vendra dans chaque vacation des lots de chaque format.

Les Amateurs qui voudront prendre connaissance des objets de cette Vente & communication des conditions auxquelles elle aura lieu, s'adresseront au Secrétariat de la Préfecture pendant les trois jours qui précèdent l'époque ci-dessus déterminée.

Le présent sera imprimé au nombre de deux cents exemplaires, pour être envoyé aux principales Communes de ce Département & des autres Départemens limitrophes.

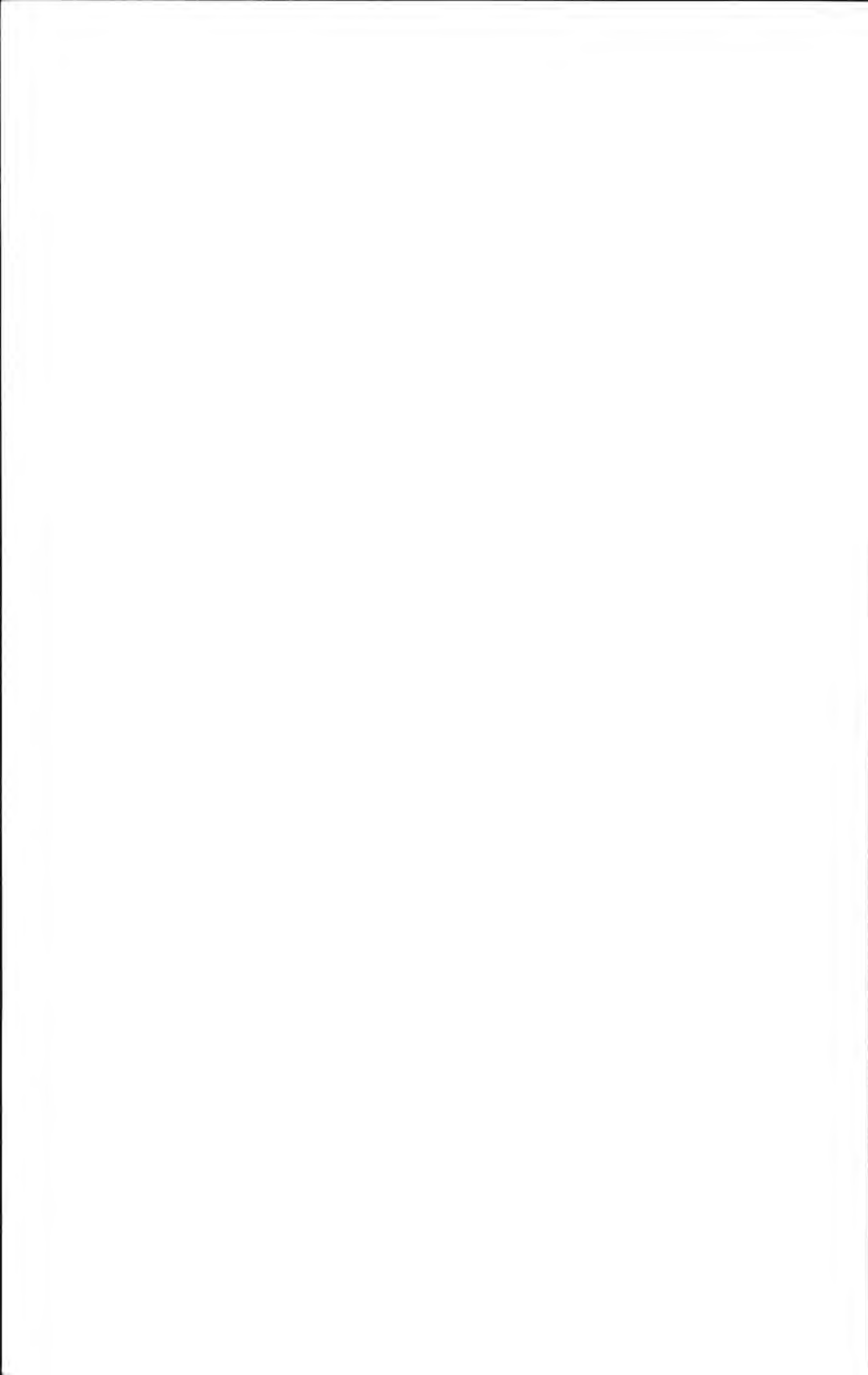
A Maastricht, le 11 Vendémiaire an X de la République.

Signé, le Conseiller de Préfecture représentant le Préfet absent, HENNEQUIN.

Par le Préfet, le Secrétaire de Préfecture, J. M. REINTJENS.

AFB. 2. - Aanplakbiljet dd. 3 oktober 1801, waarmee de boekenveiling, die van 23 tot 31 oktober en op 2 november 1801 te Maastricht plaatshad, werd aangekondigd. Oorspronkelijke afmetingen 425 x 340 mm.

de Ecole Centrale niet werden opgenomen, blijft ons niets anders over dan aan te nemen dat zij door Cavelier werden geveild, want de zusters zullen zeker alle nummers hebben ingeleverd, die door Moeder J. Bollen in de catalogus werden vermeld. Buiten die 42 Middelnederlandse handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik bevonden zich op het donkere kamertje nog vijf Middelnederlandse handschriften uit het begaardenklooster te Maastricht²⁵, twee uit het tertiariissenklooster Sint-Andries of Maagdendries te Maastricht²⁶, één uit het kapucijnenklooster te Hasselt²⁷ en twee uit onbekende Limburgse kloosters²⁸. In de bibliotheek van de Ecole Centrale nam Cavelier geen Middelnederlandse manuskripten op. Dat de voormelde kloosters niet meer dan de op het donkere kamertje teruggevonden Middelnederlandse handschriften zouden hebben ingeleverd, dunkt ons weinig waarschijnlijk en dat de andere kloosters uit het Departement van de Nedermaas geen enkel Middelnederlands handschrift aan de Fransen zouden hebben afgegeven, lijkt ons zo goed als uitgesloten. Men kan er zeker van zijn dat Cavelier in 1801 een aantal Middelnederlandse handschriften heeft geveild. Verder is het opmerkelijk dat bij de inkunabelen, die door hem in de bibliotheek van de Ecole Centrale werden geplaatst²⁹ of bij de inkunabelen en de enkele boeken na 1500, die in 1839 op het donkere kamertje in het Gouvernementshotel werden gevonden³⁰, er zich geen in de Nederlandse taal bevonden. Daar het gewoonweg ondenkbaar is dat de kloosters van het Departement van de Nedermaas geen Nederlandstalige inkunabelen en latere boeken zouden hebben bezeten³¹, kunnen we hieruit slechts afleiden dat Cavelier ze allemaal onder de hamer heeft gebracht. Dat er in de kloosterbibliotheken wel degelijk Nederlandstalige boeken, waaronder inkunabelen, voorkwamen, wordt door de dokumenten over de veiling beves-

skripten zijn verloren gegaan of werden althans tot dusver niet teruggevonden.

(25) Thans 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 73 H 12 (Cat. 781), 73 H 15 (Cat. 653) en 73 H 17 (Cat. 657) en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit 2 D 23 (Cat. 1032) en 5 E 24 (Cat. 1024).

(26) Thans 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 70 E 5 (Cat. 529) en 70 E 13 (Cat. 768).

(27) Thans 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 70 E 16 (Cat. 784).

(28) Thans 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 73 H 34 (Cat. 376) en 73 H 2 (Cat. 835).

(29) De lijst van de inkunabelen van de Stadsbibliotheek (voorheen Bibliotheek van de Ecole Centrale) te Maastricht is te vinden bij A. J. FLAMENT, *a.w.*, blz. III-IV. Daar hij de herkomst van de inkunabelen aangeeft, kan men zien welke inkunabelen uit de Limburgse kloosters afkomstig zijn.

(30) De lijst van de inkunabelen en latere boeken, die in 1839 te Maastricht werden gevonden, is afgedrukt door A. J. FLAMENT, *a.w.*, blz. XLI-LII.

(31) Volgens Brussel, Bibliotheca Bollandiana 98, fol. 356^v bezaten de begaarden te Maastricht BARTHOLOMÆUS ENGELSMAN, *Boeck vanden proprieteyen der dinghen*. Haarlem, Jacop Bellaert, 1485 (Campbell 258).

tigd, waarin de te veilen boeken als « un amas de bouquins flamands et latins à l'usage des monastères », « les livres ou bouquins flamands et latins existants dans les locaux de la préfecture » of als « un amas de vieux ouvrages flamands et latins existants dans divers locaux de la maison de la préfecture » genoemd worden. Uit dit alles kunnen we slechts afleiden dat een aantal Middelnederlandse handschriften en al de Nederlandstalige inkunabelen en boeken in de ogen van de Parijzenaar Cavelier geen genade hebben gevonden. Welk een ramp zulks voor de Nederlandse cultuur in het algemeen en voor de Limburgse cultuur in het bijzonder heeft betekend, kunnen wij nauwelijks bevroeden.

Het meerendeel van de verzameling handschriften en boeken, die in 1839 te Maastricht werden gevonden, werd in oktober 1840 door de Nederlandse regering aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en aan de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht toegewezen: 's-Gravenhage bekwam 73 handschriften, waaronder 40 in het Nederlands, en 143 boeken; Utrecht 46 handschriften, waaronder 12 in het Nederlands, en 194 boeken. De Universiteitsbibliotheek te Groningen kreeg 3 handschriften, waarvan één in het Nederlands, en 18 boeken; slechts twee boeken werden aan de Stadsbibliotheek te Maastricht geschonken, ofschoon de gehele verzameling in Maastricht werd ontdekt en uit Limburgse kloosters afkomstig was³².

Gaan we in het licht van de droevige geschiedenis van de Limburgse kloosterbibliotheeken na wat er met de bibliotheek van de Maastrichtse begaarden is gebeurd, dan zien we dat een deel ervan in de Ecole Centrale, later de Stadsbibliotheek, te Maastricht terecht is gekomen; dat het grootste deel ervan in 1801 te Maastricht werd geveild; dat sommige boeken in 1839 op een donker kamertje in het gouvernementshotel te Maastricht werden gevonden en in oktober 1840 in 's-Gravenhage, Utrecht en Groningen belandden. Bovendien weten we reeds dat Thomas Hermans, één van de laatste Maastrichtse begaarden, die later pastoor-eden te Mechelen-aan-de-Maas werd, handschriften en boeken uit de handen van de Fransen heeft gered: drie handschriften, die hem hebben toebehoord en het eigendomsmerk van de Maastrichtse begaarden vertonen, bevinden zich thans in de bibliotheek van het

(32) In de lijst van de gedrukte boeken en handschriften, die in 1839 te Maastricht werden gevonden, geeft A. J. FLAMENT, *a.w.*, blz. XLI-LV door een U, H, G of M vóór de titel aan, of het boek of het handschrift aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht, de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Universiteitsbibliotheek te Groningen of de Stadsbibliotheek te Maastricht werd toegewezen. Op blz. LVI-LXIII drukt hij bovendien nog een lijst af van de boeken en handschriften, die in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage terecht kwamen.

Filosofisch College van de P.P. Franciskanen te Vaalbeek³³, achttien zeventiende- en achttiende-eeuwse folianten berusten in de bibliotheek van Juffrouw Marguerite Hechtermans te Alken³⁴.

Uit de bibliotheek van het begaardenklooster te Maastricht zijn ons, buiten het Leidse Servaes-handschrift, 19 middernederlandse en 6 Latijnse handschriften bekend³⁵. De Middelnederlandse zijn over 10 en de Latijnse over 4 bibliotheken verspreid. We laten een overzicht van de Middelnederlandse en Latijnse handschriften volgen en gaan hun geschiedenis na van 1796, toen ze de bibliotheek van het klooster hebben verlaten tot op het ogenblik dat ze in hun huidige bewaarplaats belandden: hieruit kunnen we dan gegevens putten om een hypothese over de lotgevallen van het Servaes-handschrift tussen 1796 en 1856 te wagen.

De Middelnederlandse handschriften zijn:

1. BRUSSEL, BIBLIOTHECA BOLLANDIANA 494. Papier en perkament, 271 bl., 2 kol., 206 x 142 mm, ca. 1470. Bevat de drie z.g. *Hieronymus-brieven* en 20 preken van de H. Ephrem. Henri Antoine Defresne (1790-1854), kapelaan van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht, verwierf het handschrift op 29 december 1841

(33) Zie over deze handschriften, die zich tot 1951 in de bibliotheek van het Minderbroedersklooster te Rekem bevonden, J. HABETS, *Manuscrits de la bibliothèque des Pères Franciscains de Reckhem*, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg, XVII (1880), blz. 358-360, overgenomen door A. J. FLAMENT, *a.w.*, blz. VIII-IX. We menen dat het gebedenboekje dat J. Habets onder nr. 2 vermeldt, niet van de Maastrichtse begaarden afkomstig is, maar later in het bezit van Th. Hermans is gekomen: het bevat geen eigendomsmerk van het klooster en de taal is niet Limburgs.

(34) E.H. Thomas Hermans was de grootoom van de moeder van Mejuffrouw M. Hechtermans. Boven aan de titelpagina van de boeken, die steeds in de familie gebleven zijn, bevindt zich het eigendomsmerk van het klooster: *Bibliothecae R: P: Beggardorum Trajectensium*, *Bibl. Beggard. Traject.* of een variante daarvan.

(35) In *Catalogus van de Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen*, blz. 42-43, nr. 58 rekenden we, zoals ons door latere studie gebleken is Amsterdam, Universiteitsbibliotheek I G 12 ten onrechte tot de handschriften, die tot de bibliotheek van het begaardenklooster te Maastricht hebben behoord: het werd gedeeltelijk geschreven door Suster Katrijn van Rade, een kopiiste uit het klooster Maagdendries te Maastricht (zie voetnoot 9). Het handschriftje met *Die Statuten der Broeders des derden Regels van S. Franciscus die int gemeyn leuen onder dat generael Capittel van Sepperen* dat door A. HANSAY, *Note sur un manuscrit de Hasselt concernant les Bogards ou Frères du Tiers Ordre de St. François à Zepperen*, *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique*, 1906, blz. 86-93 werd beschreven, bevindt zich thans in de bibliotheek van Mejuffrouw M. Hechtermans te Alken; het is afkomstig van Thomas Hermans en werd in 1649 door P. Micghiel Claesen, de toenmalige prior van het Maastrichtse begaardenklooster, geschreven. Het is van te recente datum om voor ons onderzoek in aanmerking te komen. Volledigheidshalve vermelden we dat het Rijksarchief te Maastricht een thans verloren gegaan achttiende-eeuws rituale met o.a. het ceremonieel van de inkleding heeft bezeten: zie *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven XVI* (1893). 's-Gravenhage, 1895, blz. 421.

en verkocht of schonk het op 10 juli 1843 aan de bollandisten te Brussel. Het werd dus op 11 oktober 1854 met de andere handschriften en de boeken van kapelaan Defresne niet geveild³⁶.

2. BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK II 112 (Cat. 2381). Papier, 133 bl., 1 kol., 143 x 105 mm, ca. 1470. Bevat *Eyn samen-spreken ihesu ende des sondaers* van Jacobus van Gruitrode, excerpten uit Thomas a Kempis, Ruusbroec, Godfried Wevel, Johannes Tauler, verschillende kerkvaders, verder geestelijke gedichten en exempelen. C. A. Serrure (1805-1872), professor aan de Universiteit te Gent, verwierf het handschrift in 1863. In 1872 werd het door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel op de veiling-Serrure aangekocht³⁷.

3. CAMBRIDGE (V.S.), LIBRARY OF HARVARD UNIVERSITY, Sumner 68. Perkament, 223 bl., 1 kol., 210 x 150 mm, 1466. Bevat *Dat boeck profectus religiosorum dat is van voertganghe* (= het tweede en het derde boek van de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg), *Dat spiegel der monicken* (= het eerste boek van de *Profectus religiosorum*) en *Sinte bernarts epistel tot sinen broederen*. In 1820 was het handschrift in het bezit van Jean Guillaume Germain, « wonende op de tongersche straat Nr 385 », Maastricht. Maakte deel uit van de verzameling van Charles Sumner (1811-1874), een Amerikaanse senator uit Boston, die in de jaren 1837-40 in Europa verbleef en het wellicht tijdens zijn verblijf in Europa heeft gekocht. Sedert 28 april 1874 berust het in de Library of Harvard University, waaraan Charles Sumner geheel zijn verzameling legateerde³⁸.

4. 'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK 73 H 12 (Cat. 781). Papier en perkament, 3 + 271 + 4 bl., 1 kol., 208 x 140 mm, 1477-79. Bevat het *Leven van de H. Franciscus* door de H. Bonaventura en de andere franciscaanse traktaten³⁹.

5. 'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK 73 H 15 (Cat.

(36) Korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 38-39, nr. 51.

(37) Uitvoerig beschreven door W. DE VREESE, *De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken*, Gent, 1900-1902, blz. 668-681; korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 37-38, nr. 49.

(38) Korte beschrijving in SEYMOUR DE RICCI en W. J. WILSON, *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*. I. New York, 1935, blz. 1017.

(39) Korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 40-41, nr. 54.

653). Papier, 173 bl., 1 kol., 211 x 143 mm, ca. 1460. Bevat o.a. 16 preken van Johannes Tauler, *.VII. collacien also hier voertijts die oude vadere plaghen te collacien en Vanden .XII. doechden van Godfried Wevel*⁴⁰.

6. 's-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK 73 H 17 (Cat. 657). Papier, 249 bl., 1 kol., 215 x 146 mm, ca. 1470. Bevat *Vanden gheesteliken tabernakele van Ruusbroec en Vanden .XII. doechden van Godfried Wevel*⁴¹.

De drie bovengenoemde handschriften maakten deel uit van de handschriften en boeken, die in 1839 in het Gouvernements-hotel te Maastricht werden gevonden. Sedert oktober 1840 berusten ze in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

7. 's-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK 133 D 29 (Cat. 48). Papier en perkament, 165 bl., 1 kol., 215 x 145 mm, 1467. Bevat de *Brieven* van de H. Paulus. Dit handschrift werd in 1897 uit de nalatenschap van J.G.R. Acquoy (1829-1896), professor aan de Universiteit te Leiden, aangekocht⁴².

8. 's-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK 133 E 5 (Cat. 751). Papier en perkament, 277 bl., 2 kol., 212 x 145 mm, 1470. Bevat het tweede boek en 16 levens uit het eerste boek van de *Vitae patrum*. Het handschrift werd door de Servaes-kopiïst geschreven, maar heeft tot de bibliotheek van het begaardenklooster Sint-Jheronimuscamp te Zepperen behoord. In 1863 werd het op de auctie-Van Alstein te Gent geveild. In 1887 werd het door de Amsterdamse boekhandelaar Frederik Muller te koop aangeboden en waarschijnlijk gekocht door J.A. Alberdingk Thijm, op wiens veiling het in 1890 opnieuw onder de hamer kwam. In 1897 werd het door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (uit de nalatenschap van J.G.R. Acquoy?) aangekocht⁴³.

9. LONDEN, BRITISH MUSEUM, add. 24.332. Papier, oorspr. 541 bl., thans nog 487, waarvan echter verschillende nieuwe ter vervanging van de ontbrekende oorspronkelijke, 1 kol., 143 x 103 mm, ca. 1500. Bevat getijden en gebeden. Het werd door het Department of Prints van het British Museum gekocht van Ludwig

(40) Uitvoerig beschreven door W. DE VREESE, *a.w.*, blz. 190-212.

(41) Uitvoerig beschreven door W. DE VREESE, *a.w.*, blz. 224-228.

(42) Korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 37, nr. 48.

(43) Beschreven in *Verslag over den Toestand van de Koninklijke Bibliotheek in het Jaar 1897*. 's-Gravenhage, 1898, blz. 15-16, nr. 15.

Tross, antiquair te Parijs en op 12 december 1861 aan het Department of Manuscripts overgemaakt⁴⁴.

10. NUNHEM, HUIZE SINT-ELISABETH, Dr. P. S. Everts. Papier, 286 bl., 1 kol., 143 x 105 mm, ca. 1470. Bevat o.a. preken van Johannes Tauler, en het exemplar *Eyn ionghe vrouwe van .xxij. iaren*. Destijds in het bezit van J. Habets (1829-1893), rijksarchivaris in Limburg te Maastricht, in wiens auctiecatalogus, Maastricht, 1893, het echter niet voorkomt. Daarna in het bezit van H.W.H. Everts, Roermond en nu eigendom van Dr. P.S. Everts, oud-rector van het Gymnasium van Rolduc, Kerkrade, thans verblijvende in Nunhem, Huize Sint-Elisabeth⁴⁵.

11. UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT 2 D 23 (Cat. 1032). Papier en perkament, 325 bl., 1 kol., 143 x 100 mm, ca. 1500. Bevat o.a. de Passie volgens de vier evangelisten, volgens Nicodemus, volgens de *Revelationes* van de H. Brigitta, de eerste twee hoofdstukken van de *Imitatio Christi*⁴⁶.

12. UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT 5 E 20 (Cat. 1024). Papier, 117 bl., 1 kol., 210 x 140 mm, ca. 1470. Voor en achter defekt, voorin ontbreken 37 bl. Bevat hoofdstuk 6-21 van een voorlopig niet te identificeren traktaat over de geestelijke staat⁴⁷.

De beide bovengenoemde handschriften maakten deel uit van de handschriften en boeken, die in 1839 in het Gouvernements-hotel te Maastricht werden gevonden. Sedert oktober 1840 berusten zij in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

(44) Beschreven in R. PRIEBSCHE, *Deutsche Handschriften in England. II. Das Britisch Museum. Mit einem Anhang über die Guildhall-Bibliothek*. Erlangen, 1901, blz. 206; K. DE FLOU en E. GAILLARD, *Verslag, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1896, blz. 177-180.

(45) Korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middel-Nederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 46, nr. 64. Het handschrift stamt wel degelijk uit de bibliotheek van de begaarden te Maastricht: niet alleen is het geheel in de Servaes-hand geschreven, maar in de onderste marge van fol. 286 v° komt een met zigzaglijntjes doorgehaald eigendomsmerk voor, dat zo goed als zeker het eigendomsmerk van ca. 1750 is, dat in zo goed als alle boeken en handschriften uit het begaardenklooster te Maastricht staat. In de bovengenoemde catalogus schreven we het handschrift op gezag van J. TE WINKEL, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*. I. Haarlem, 1922, blz. 179, ten onrechte aan het Witte Vrouwenklooster te Maastricht toe.

(46) Korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middel-Nederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*. blz. 43-44, nr. 59.

(47) Kort beschreven in *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae*. Utrecht-'s-Gravenhage, 1887, blz. 249.

13. VAALBEEK, FILOSOFISCH COLLEGE VAN DE PP. FRANCISKANEN A 21. Papier en perkament, 365 bl., 2 kol. op fol. 1 r° - 310 v°, 1 kol. op fol. 315 r° - 365 r°, 207 x 140 mm, ca. 1470. Bevat een reeks langere heiligenlevens o.a. het leven van de HH. Johannes de Evangelist, Servatius, Liborius, Barlaam en Josaphat, Trudo, Pantaleon, Antonius en Willem⁴⁸.

14. VAALBEEK, FILOSOFISCH COLLEGE VAN DE PP. FRANCISKANEN A 22. Papier en perkament, 175 bl., 2 kol., 215 x 150 mm, ca. 1480. Bevat de *Blome der doechden* en *Van Mellibeo ende van sinre vrouwen Prudencia* van Dirc Potter⁴⁹.

De twee bovengenoemde handschriften maakten deel uit van de handschriften en boeken, die door Thomas Hermans, één van de laatste Maastrichtse begaarden, in 1796 uit de handen van de Fransen werden gered. Hij overleed op 12 juni 1841 als pastoor-deken van Mechelen-aan-de-Maas. De handschriften gingen toen in het bezit van zijn kapelaan en opvolger J. Henrotte over, die ze in 1848 aan de bibliotheek van de minderbroeders te Rekem schonk. Sedert juli 1951 berusten zij in de bibliotheek van het Filosofisch College van de PP. Franciskanen te Vaalbeek bij Leuven.

15. WALDFEUCHT (Kr. Heinsberg), WEDUWE JOSEF BEUMERS. Papier, 334 bl., 2 kol., 286 x 208 mm, ca. 1490. Bevat 91 legenden uit de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine en 89 toegevoegde legenden, exempelen, preken en andere stukken. In 1904 was het handschrift volgens A. Tille en J. Krudewig in het bezit van Pastor W. Lückerath te Waldfeucht. In augustus 1957 vonden we het handschrift terug in het bezit van Weduwe Josef Beumers volgens wie het manuscript uit de bibliotheek van een geestelijke uit haar familie stamde en sinds vele jaren familiebezit was; Pastor W. Lückerath heeft het echter geruime tijd in bruikleen gehad⁵⁰.

(48) Korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 41, nr. 55.

(49) Uitvoerig beschreven door B. OVERMAAT, *Mellibeus. Een Geschrift van Dirc Potter*, Nijmeegs Proefschrift, 1950, blz. 16-19; korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 42, nr. 57.

(50) Vermeld bij A. TILLE en J. KRUEWIG, *Übersicht über den Inhalt der kleineren Archive der Rheinprovinz*, II. Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde. XIX. Bonn, 1904, blz. 203, nr. 43 en bij C BORCHLING, *Mittel-niederdeutsche Handschriften in den Rheinlanden und in einigen anderen Sammlungen. Vierter Reisebericht*. Nachrichten der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, 1913, blz. 200. Het handschrift bevat geen eigendomsmerk (meer), maar zo goed als zeker is het uit het

16. WEERT, PROVINCIAAL ARCHIEF VAN DE MINDERBROEDERS 9. Papier en perkament, 1 + 233 + 1 bl., 1 kol., 214 x 145 mm, 1459 en 1466. Bevat o.a. het *Bonaventura-Ludolphiaanse Leven van Jezus* en een traktaat *Van verduldicheit*⁵¹.

17. WEERT. PROVINCIAAL ARCHIEF VAN DE MINDERBROEDERS 10. Papier, 1 + 223 + 1 bl., 1 kol., 214 x 148 mm, 1466. Bevat o.a. *Dat spiegel der volcomenheit* van Hendrik Herp en *Dat boeck der beichten* of het *Cancellierboek*⁵².

18. WEERT, PROVINCIAAL ARCHIEF VAN DE MINDERBROEDERS 11. Papier en perkament, 1 + 223 + 1 bl., 1 kol., 212 x 147 mm, ca. 1470. Bevat de eerste twaalf *Collacien* van Johannes Cassianus en *Sinte Augustinus regel metter glosen*⁵³.

19. WEERT, PROVINCIAAL ARCHIEF VAN DE MINDERBROEDERS 12. Papier en perkament, 265 + 5 bl., 2 kol., 216 x 140 mm, 1473. Bevat *Die .lxv. articulen vander passien ons heren* van Jordanus van Quedlinburg en de laatste twaalf *Collacien* van Johannes Cassianus⁵⁴.

Wanneer en hoe de vier bovengenoemde handschriften in het Provinciaal Archief der Minderbroeders te Weert zijn beland, hebben we niet kunnen achterhalen. Hs. 10 bevat de volgende namen : op fol. 223 v° Christophorus Hulsken ; op de bovenste snede, met zwarte drukletters : VAN DEN BOSCH en op een schutblad : Caspart Claessens, Nieuw Straat.

begaardenklooster te Maastricht afkomstig : op het voor- en op het achterplat van de zeer gehavende band komt telkens tweemaal de Maastrichtse muziekstempel voor (zie P. VERHEYDEN, *Boekbanden uit Maastricht*, Het Boek, XXII (1934), blz. 152-161) en in het handschrift komt niet alleen de gewone legende van de H. Bartholomeus uit de *Legenda aurea* op fol. 234 r°b-237 r°a voor, maar eveneens op fol. 93 v°a-94 v°b *Van Sinte bartholomeus tweede transelacie* en op fol. 231 r°a-234 r°b *Hier nae volcht die gheboorte des glorioesen edelen apostels sinte bartolomeus*. De H. Bartholomeus was de patroon van het klooster. De laatste twee toegevoegde stukken hebben we in geen enkel ander Mnl. handschrift van de *Legenda aurea* aangetroffen.

(51) Korte beschrijving in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 39-40, nr. 53.

(52) Uitvoerig beschreven door L. VERSCHUEREN, *Hendrik Herp O.F.M. Spiegel der Volcomenheit. I. Inleiding*. Antwerpen, 1931, blz. 26-29 ; korte beschrijving en literatuur in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 39, nr. 52.

(53) Kort beschreven in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 38, nr. 50.

(54) Uitvoerig beschreven door R. LIEVENS, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een Onderzoek van de Handschriften*. Gent, 1958, blz. 310-312 ; korte beschrijving in *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*, blz. 41-42, nr. 56.

De Latijnse handschriften zijn :

1. 's-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 70 E 3 (Cat. 733). Perkament, 271 bl., 2 kol., 274 x 181 mm., 15de eeuw. Bevat de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine en een *Vita Sancti Amoris*⁵⁵.
2. 's-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 71 A 4 (Cat. 163). Perkament, 189 bl., 357 x 252 mm, ca. 1500. Bevat een *Graduale per totum annum*⁵⁶.
3. GRONINGEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK 9. Papier, 1 + 214 + 1 bl., 1 kol., 208 x 140 mm, ca. 1460. Bevat *Sermones per aestatem de tempore et aliquibus sanctis* van de H. Bernardus⁵⁷.
4. UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT 5 E 14 (Cat. 291). Papier, 6 + 214 + 4 bl., 1 kol., 212 x 145 mm, ca. 1460. Bevat *Horologium aeternae sapientiae* van Henricus Suso, *Liber pratum florum virginis Mariae* en *Invectio Christi in religiosum negligentem*⁵⁸.
5. UTRECHT, BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT 5 F 4 (Cat. 368). Papier, 299 + 1 bl., 1 kol., 213 x 145 mm, ca. 1460. Bevat o.a. *Sermones nonnulli, Tractatus de tribus votis monasteriis* van Henricus van Coesvelt, *Illuminatorium salutaris scientiae, Quadrupertitus apologeticus* van de H. Cyrillus⁵⁹.

De vijf bovengenoemde handschriften maakten deel uit van de handschriften en boeken, die in 1839 in het Gouvernementshotel te Maastricht werden gevonden. Sedert oktober 1840 berusten ze in hun huidige bewaarplaats.

6. VAALBEEK, FILOSOFISCH COLLEGE VAN DE PP. FRANCISKANEN A 31. Papier, 302 bl., 1 kol., 141 x 106 mm, ca. 1470. Bevat o.a. *Aurea verba* van Broeder Aegidius, *Speculum monachorum* (=

(55) Beschreven in *Catalogus codicum hagiographorum bibliothecae regiae Haegensis*. Brussel, 1887, blz. 13, nr. 3 en hieruit overgenomen door A. J. FLAMENT, a.w., blz. LXX.

(56) Zie over dit handschrift A. W. BYVANCK, en G. J. HOOGWERFF, *Noord-Nederlandse Miniaturen in Handschriften van de 14de, 15de en 16de Eeuwen*. 's-Gravenhage, 1925, pl. 40, blz. 68, nr. 168.

(57) Kort beschreven door H. BRUGMANS, *Catalogus codicum manu scriptorum Universitatis Groninganae Bibliothecae*. Groningen, 1898, blz. 6-7, nr. 9.

(58) Kort beschreven in *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae*. Utrecht-'s-Gravenhage, 1887, blz. 94.

(59) Kort beschreven in *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae*. Utrecht-'s-Gravenhage, 1887, blz. 121.

het eerste boek van de *Profectus religiosorum*) van David van Augsburg, *De vita christiana* van de H. Augustinus, het eerste boek van de *Imitatio Christi* en *Libellus de quarundam virtutum exercitiis* van Godfried Wevel (hier aan Ruusbroec toegeschreven) ⁶⁰.

Dit handschrift maakte deel uit van de handschriften en boeken, die in 1796 door Thomas Hermans bij de opheffing van het klooster werden meegenomen. Op dezelfde wijze als de Vaalbeekse handschriften A 21 en A 22 kwam het in het Filosofisch College van de PP. Franciskanen te Vaalbeek terecht.

Vatten we de bovenstaande gegevens over de geschiedenis van de 25 ons buiten het Servaes-handschrift bekende manuskripten uit het begaardenklooster te Maastricht samen, dan zien we dat 10 handschriften in 1839 in het Gouvernementshotel te Maastricht werden gevonden, 3 in 1796 door Thomas Hermans uit de handen van de Fransen werden gered en 12 ofwel op de beruchte veiling van 1801 werden verkocht ofwel in 1796 door andere kloosterlingen uit het klooster werden meegenomen. In het licht van de geschiedenis van de bibliotheek van de Maastrichtse begaarden en vooral in het licht van de geschiedenis van de 25 manuskripten, die hun hebben toebehoord, mogen we aannemen dat het Servaes-handschrift, daar het noch in 1839 in het Gouvernementshotel te Maastricht werd gevonden, noch door Thomas Hermans werd gered, ófwel op de veiling van 1801 werd verkocht en dan in één van de 761 pakken met 30 à 40 boeken in octavoformaat of in kleinere formaten heeft gezeten, die toen onder de hamer zijn gekomen, ófwel door een onbekende begaard, misschien met andere handschriften en boeken, uit de handen van de Fransen werd gered. Gelet op het reusachtige aantal boeken dat in 1801 werd verkocht, achten we de onderstelling dat het Servaes-handschrift toen werd geveild aannemelijker, te meer daar we tot dusver geen enkel bewijs hebben gevonden dat een andere begaard dan Thomas Hermans handschriften en boeken uit het klooster zou hebben meegenomen.

Het kan ons bevreemden dat er in het Servaes-handschrift geen enkel eigendomsmerk van het begaardenklooster te Maastricht voorkomt, noch een ouder van uit het begin van de zestiende eeuw, noch een jonger van ca. 1750, die we meestal allebei in de handschriften uit het klooster aantreffen ⁶¹. In dit verband wijzen

(60) Kort beschreven door J. HABETS, *Manuscrits de la bibliothèque des pères franciscains de Reckhem*, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg, XVII (1880), blz. 360, nr. 4.

(61) In Cambridge, Sumner 68 b.v. luidt het oudere eigendomsmerk: *Dit is projectus religiosorum Dat spiegel der monicken Sintie bernarts epistel toe horende*

we erop dat er in het Servaes-handschrift voorin vijf moderne, maar geen oorspronkelijke schutbladen voorkomen. Nu is het zo dat in verschillende handschriften van de Maastrichtse begaarden voorin één of meer schutbladen zitten, waarop een eigendomsmerk uit het begin van de zestiende eeuw voorkomt. Die schutbladen maken geen deel uit van de eerste katern, waar de eigenlijke tekst begint; zij zitten afzonderlijk vóór in het handschrift. Dit is het geval met Brussel II 112; Cambridge, Sumner 68; 's-Gravenhage 73 H 12; Vaalbeek A 22; Weert 9, Weert 10 en Weert 12. Op grond van deze bevindingen lijkt het ons waarschijnlijk dat er vóór in het Servaes-handschrift oorspronkelijk één of meer schutbladen hebben gezeten, waarop een eigendomsmerk uit het begin van de zestiende eeuw voorkwam, zoals we dat op de schutbladen van de bovengenoemde handschriften aantreffen. Ofwel is dit schutblad of zijn die schutbladen verloren gegaan ofwel is het of werden ze er opzettelijk uitgetrokken door een latere bezitter, die alle sporen van herkomst uit het handschrift wilde verwijderen. Zoals we boven al schreven, komt er in de meeste handschriften uit het Maastrichtse begaardenklooster echter ook nog een jonger eigendomsmerk van ca. 1750 voor. Dat eigendomsmerk staat gewoonlijk in de bovenste marge van de eerste bladzijde van de eigenlijke tekst. Dat is o.a. het geval met Brussel, Bibliotheca Bollandiana, 494; Cambridge, Sumner 68; 's-Gravenhage 73 H 15; 's-Gravenhage 73 H 17; 's-Gravenhage 133 D 29; Vaalbeek A 21 en Weert 11. In Weert 10 komt het eigendomsmerk van ca. 1750 echter op de rectozijde van het eerste schutblad en in Vaalbeek A 22 op de rectozijde van het enige schutblad voorin voor, boven het oudere eigendomsmerk uit het begin van de zestiende eeuw. Stond in het Servaes-handschrift het eigendomsmerk van ca. 1750 toevallig ook, samen met dat uit het begin van de zestiende eeuw, op het ontbrekende schutblad of op één van de ontbrekende schutbladen voorin? Het komt ons waarschijnlijk voor. Op grond van een vergelijking met de andere handschriften uit het klooster menen we een aannemelijke verklaring voor het ontbreken van een eigendomsmerk van het Maastrichtse begaardenklooster in het Servaes-handschrift te hebben gegeven.

Op fol. 194 r° en 195 v° van het Servaes-manuskript komt in vier slordig en onbeholpen geschreven aantekeningen de naam Henricus Lenssen voor⁶². We citeren letterlijk twee aantekeningen: *Iste est liber enrici lenssens Mosae traiectensis in scholâ secunde* en *Iste (est) liber hinrici lenssens Grammatici mose traiectensis*.

den broederen van der derde orden sancti franciscj der stat van maestricht wonende in die witmekers straat; het jongere: Bibliotheca beggard: Traiect:

(62) Zie de beschrijving van het handschrift door G. I. Liefertinck in G. A. VAN ES, *Sint Servaes Legende*. Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1950, blz. 15.

Wat hebben die aantekeningen in een hand uit de eerste helft van de 16de eeuw te betekenen? Was het handschrift toen al buiten het klooster verzeild geraakt of was Henricus Lenssen een begaard? In het obituarium van het klooster troffen we de naam Henricus Lenssen niet aan. Wel vonden we in de Burgerboeken van de Burgemeesters, berustend in het Stadsarchief te Maastricht, een Heynricus Lenssen, die in 1496 poorter van Maastricht is geworden en in het lakengilde werd opgenomen. De aantekening waarin de naam Heynricus Lenssen voorkomt, luidt: *Ducis. heynricus lenssen is porter woorden inden gewantmaker ambocht, presentatus per gubernatores dicti officii, et proclamatus de licentia magistrorum per engel famulum opidi prima octobris anno [MCCCC] XCVI et promissit apportare litteram suam consuetam infra XV dies*⁶³. Is die Heynricus Lenssen de Henricus Lenssen uit de aantekeningen achter het Servaes-handschrift? We menen van wel, want de begaarden waren sedert 1453 in het lakengilde opgenomen en sedert zij tot het Kapittel van Zepperen waren overgegaan, hielden zij zich ook bezig met het geven van onderwijs. Zo kon onze Henricus Lenssen zich « grammaticus in scholâ secunde » noemen, met welke school hij dan wel de bijschool van de begaarden bedoelde, waar de leerlingen de moedertaal en de grondbeginselen van het Latijn leerden, in tegenstelling met de kapittelscholen van Onze-Lieve-Vrouw en van Sint-Servaes, die de hoofdscholen van de stad waren⁶⁴. De slordige hand en het slechte Latijn van de aantekeningen geven ons geen hoge dunk van de geleerdheid van Henricus Lenssen, die, als onze mening juist is, het weversambacht wel beter dan de schrijfkunst en de Latijnse taal zal beheerst hebben. Dat zijn naam in het obituarium niet voorkomt, zal wel daaraan liggen dat hij niet in het klooster is overleden, maar na het schrijven van de aantekeningen naar een ander klooster van de congregatie is overgegaan of, wat minder waarschijnlijk is, uit het klooster is getreden⁶⁵. We menen dus dat Henricus Lenssen een begaard was en dat die aantekeningen achter in het handschrift er niet op wijzen dat het handschrift vóór 1796 het klooster zou hebben verlaten.

(63) Maastricht, Stadsarchief, Burgerboeken van de Burgemeesters, dl. II (1482-1666) [inventarisnummer 197], fol. 37 v°.

(64) M. SCHOENGEN, *Geschiedenis van het Onderwijs in Nederland*. Amsterdam, 1911-12 en R. R. POST, *Scholen en Onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*. Utrecht-Antwerpen, 1954 vermelden de school van de Maastrichtse begaarden niet. We vonden ze alleen vermeld in de literatuur over het Maastrichtse begaardenklooster, die we in voetnoot 11 aanhaalden.

(65) Het geval Henricus Lenssen staat niet alleen. In Utrecht 5 F 4 komt op fol. 1 r° de volgende aantekening voor: *Iste liber procuratus est per Adam de beeck fratrem terciij ordinis sancti francisci / pro tunc traiecti commorantem*. De naam Adam de Beeck komt evenmin in het obituarium van de Maastrichtse begaarden voor.

Boven schreven we al dat de Servaes-kopiist, buiten de Sint-Servatiuslegende in Leiden B.P.L. 1215, nog vijf Middelnederlandse handschriften geheel en vijf gedeeltelijk heeft geschreven. Geheel schreef de Servaes-kopiist: 's-Gravenhage 73 H 17, 248 folio's (*Vanden gheesteliken tabernakele* van Ruusbroec en *Vanden .xij. doechden* van Godfried Wevel); 's-Gravenhage, 133 D 29, 165 folio's (*Brieven van de H. Paulus*); 's-Gravenhage 133 E 5, 285 folio's (*Vaderboec*); Nunhem, 286 folio's (*Preken* van Tauler e.a.) en Utrecht 5 E 20, voor en achter defekt, nog 117 folio's (ongeïdentificeerd traktaat over de geestelijke staat); gedeeltelijk schreef hij: Brussel, Bibliotheca Bollandiana 494, fol. 1 r° - 115 v° (met de drie *Hieronymus-brieven*); Brussel, Koninklijke Bibliotheek II 112, fol. 2 r° - 108 v° (met o.a. *Eyn samenspreken ihesu ende des sondaers* van Jacobus van Gruitrode); 's-Gravenhage 73 H 12, fol. 205 r° - 271 v° (met *Hoe franciscus xij gesellen vercoren hadde die seer heylich waren*); Weert 9, fol. 125 r° - 135 v° (met een gedeelte van het *Bonaventura-Ludolphiaanse Leven van Jezus*) en Weert 11, fol. 1 r° - 159 v° (met de eerste twaalf *Collacien* van Johannes Cassianus). Alles samen schreef hij dus, voor zover we weten, ruim 1550 bladen of 3100 bladzijden, de 6229 verzen van de Sint-Servatiuslegende in Leiden B.P.L. 1215 niet meegerekend. Negen van de tien bovengenoemde handschriften hebben tot de bibliotheek van het begaardenklooster te Maastricht behoort: 's-Gravenhage 73 H 12, 's-Gravenhage 73 H 17, 's-Gravenhage 133 D 29 en Weert 9 bevatten een enkele jaren jonger eigendomsmerk én een van ca. 1750; Brussel, Koninklijke Bibliotheek II 122 bevat slechts een ongeveer gelijktijdig eigendomsmerk en Brussel, Bibliotheca Bollandiana 494, Nunhem, Utrecht 5 E 20 en Weert 11 bevatten slechts een eigendomsmerk van ca. 1750. Eén van de tien bovengenoemde handschriften, nl. 's-Gravenhage 133 E 5 is uit de bibliotheek van het begaardenklooster Sint-Jheronimuscamp te Zepperen afkomstig⁶⁶; ofwel werd het door de Servaes-kopiist speciaal voor de broeders van Zepperen geschreven ofwel is het niet veel later in de bibliotheek van Sint-Jheronimuscamp terechtgekomen. Zulks hoeft ons niet te verwonderen, daar, zoals we al schreven, de Maastrichtse begaarden bij het Kapittel van de Tertiarissen van Zepperen aangesloten waren.

Belangrijker is dat twee handschriften, die gehéél door de Servaes-kopiist werden geschreven in een door hem geschreven kolo-

(66) Zie over het begaardenklooster te Zepperen A. KEMPENEERS, *La maison des Bogards à Zepperen et la chapelle du Natembamp sous Brusthem*, Publications de la Société d'Archéologie dans le Duché de Limbourg, II (1865), blz. 105-125 en J. DARIS, *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège*, XIII. Luik, 1887, blz. 102-110.

fon gedateerd en dus door hemzelf gedateerd zijn : 's-Gravenhage 133 D 29 werd in 1467 en 's-Gravenhage 133 E 5 in 1470 geschreven. Het kolofon op fol. 165 v° van 's-Gravenhage 133 D 29 luidt : *Dit bueck waert geschreuen int Jaer ons heeren dusent vierhondert ende lxxij ende volbracht inder maent Junij opten xxvijsten dach te weten opder Seuen sleper dach Bidt voer die gheene diet schreyff eynen aue maria* ; dat op fol. 285 v°b van 's-Gravenhage 133 E 5 : *Hier eyndet der vader bueck Dat volscreuen ende gheeyndt waert Int iaer ons heeren dusent vierhondert ende lxx. op sinte blasis dach des heilighen busscops ende mertelers. Lieue broedere bidt voer mich om gods wille.* Bovendien zijn nog twee handschriften, die gedeeltelijk door de Servaes-kopiist werden vervaardigd, gedateerd, maar niet door hem : 's-Gravenhage 73 H 12 tweemaal door Jan van Emmerik, een eerste maal op fol. 1 r° 1479; een tweede maal op fol. 199 r° 1477 ; Weert 9 een eerste maal op fol. 195 r° door Broeder Adam 1459, een tweede maal op fol. 226 v° door Jan van Emmerik 1466. In Weert 9 komen fol. 125 v° - 135 v°, door de Servaes-kopiist geschreven, in het eerste deel van het handschrift voor dat 1459 is gedateerd. In 's-Gravenhage 73 H 12 zullen fol. 205 r° - 271 v°, die van de hand van de Servaes-kopiist zijn, ook wel omstreeks 1477-1479 geschreven zijn. Hieruit volgt dat de Servaes-kopiist tussen 1459 en 1477-79, dus gedurende achttien à twintig jaar, als kopiist werkzaam is geweest.

In de *Bouwstoffen*, art. 1171 en in zijn beschrijving van Leiden B.P.L. 1215 in de Servaes-uitgave van G.A. van Es dateert G. I. Lief tinck het Servaes-manuskript in de tweede helft van de 15de eeuw⁶⁷. Al in de bovengenoemde *Catalogus van de Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen* waagden we een nauwkeuriger datering : ca. 1470⁶⁸. Op grond van de bovenstaande gegevens menen we dat die datering niet ver van de waarheid verwijderd zal zijn : immers de twee door de Servaes-kopiist zelf gedateerde handschriften werden resp. in 1467 en 1470 geschreven en 1470 ligt zowat in het midden van de twee uiterste data — 1459 en 1477-79 — van de ons bekende bedrijvigheid van de Servaes-kopiist. Merkwaardig is in dit verband ook dat het weinig voorkomend watermerk Briquet 1876, dat volgens G. I. Lief tinck tweemaal in het Servaes-gedeelte van Leiden, B.P.L. 1215 voorkomt, o.a. ook op Maastrichts papier van 1473 is gevonden⁶⁹.

(67) G. A. VAN ES, *Sint Servaes Legende*, blz. 8-9.

(68) Blz. 13, nr. 1.

(69) G. A. VAN ES, *Sint Servaes Legende*, blz. 8.

Voor wie er nog mocht aan twifelen, of de Servaes-kopiist wel een Maastrichtse begaard was, hebben we nog een bijkomend bewijs : één van de bedrijvigste kopiïsten uit het begaardenklooster te Maastricht was de reeds herhaaldelijk genoemde Johannes de Embrica of Jan van Emmerik. Zijn naam komt in het obituarium van het klooster als Johannes de Test de Embrica voor⁷⁰. Hij was priester en stierf op 17 juni 1503. Hij was dus wel degelijk een Maastrichtse begaard. Welnu, in Brussel, Bibliotheca Bollandiana 494 ; Weert 9 en 's-Gravenhage 73 H 12 komen beide handen naast elkaar voor en in 's-Gravenhage 133 D 29 en Weert 11 bracht Jan van Emmerik korrekties aan in de teksten, die door de Servaes-kopiist werden geschreven.

Dat de Servaes-kopiist een Maastrichtse begaard was, mogen we als vaststaand beschouwen. Interessant zou het zijn, konden we achterhalen, hoe zijn naam was en, met het oog op zijn dialect, uit welke Limburgse gemeente hij afkomstig was, al zal zijn taal, als hij geen Maastrichtenaar van geboorte was, door zijn lang verblijf te Maastricht wel de invloed van het Maastrichts hebben ondergaan. In het obituarium van het klooster hebben we de naam van zijn medekopiist Johannes de Test de Embrica teruggevonden. Dat hij werkelijk uit Emmerik afkomstig was, blijkt duidelijk uit het kolofon in Cambridge, Sumner 68, fol. 203 r° : *Hier eyndet dat ander boeck van profectus. Ende is volscreuen inden iaer ons heren doen men screef .M.CCCC ende lxvi. op sinte peters ende pouwels auont per manum fratris iohannis test natus de embrica presbiter.* Dat hij priester was, weten we uit de kolofons en wordt door het obituarium bevestigd. Zoals de naam Johannes de Test de Embrica in het obituarium voorkomt, zo moet ook de naam van de Servaes-kopiist erin voorkomen, als hij tenminste in het klooster is gestorven. De vraag rijst, of hij evenals Jan van Emmerik priester dan wel lekebroeder is geweest. Dat hij zo'n regelmatige, duidelijke, karakteristieke bastarda schreef⁷¹, die de hand ver-raadt van iemand, die gewoon was te schrijven en dat hij zo'n grote bedrijvigheid aan de dag legde dat we hem bezwaarlijk als een gelegenheidskopiist kunnen beschouwen, zou ons tot de mening kunnen doen overhebben dat hij zoals Jan van Emmerik priester is geweest. Opmerkelijk is het echter dat hij, voor zover we weten, slechts Dietsse teksten heeft afgeschreven en dat de twee kolofons, die we van hem kennen, in het Diets zijn, terwijl we

(70) P. DOPPLER, *Jaargetijdenboek van het Klooster der Begaarden te Maastricht*, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maastricht, LXIII (1927), blz. 28.

(71) Zie over de hand van de Servaes-kopiist de beschrijving van het Leidse Servaes-handschrift door G. I. Liefstinck in G. A. VAN ES, *Sinte Servaes Legende*, blz. 9-10.

van Jan van Emmerik in Utrecht 5 E 14 twee bladzijden Latijn, in 's-Gravenhage 73 H 12 en Weert 9 Latijnse kolofons en in Cambridge, Sumner 68 een half Latijns kolofon kunnen aanwijzen. Mogen we hieruit besluiten dat de Servaes-kopiist geen Latijn kende en dus geen priester, maar een ontwikkeld lekebroeder is geweest? We durven met de gegevens, waarover we beschikken, geen uitspraak doen. Zorgvuldig geeft het obituarium van het klooster aan, of de herdachte broeder priester of lekebroeder is geweest. Het is gemakkelijk de priesters op te zoeken, die tussen 1477 en, laten we zeggen, 1510 zijn overleden. Zo vinden we een Henricx van Op-Etteren †1483)⁷², een Henric van Assche (†1494)⁷³, een Ghysbertus de Suelre (†1497)⁷⁴ en een Martinus de Eymalia (†1509)⁷⁵. Nog talrijker zijn de lekebroeders, die in die jaren overleden zijn. Meer dan vermetel zou het zijn één van die priesters of één van die lekebroeders als Servaes-kopiist voorop te zetten, daar het obituarium nergens vermeldt, of een priester of een lekebroeder boeken heeft gekopieerd, ook niet bij Jan van Emmerik, van wie we het toch zeker weten. Wel blijkt uit de dialektische eigenaardigheden van de teksten, die door hem werden overgeschreven, dat de Servaes-kopiist, als hij niet uit Maastricht zelf, dan toch uit het gebied rondom Maastricht afkomstig moet geweest zijn. Zijn dialect is verschillend van dat van zijn medebroeder Jan van Emmerik, die zoals we weten, in Emmerik werd geboren. Welk de naam van de Servaes-kopiist is geweest en uit welke Zuidlimburgse gemeente hij afkomstig was, zullen we slechts te weten komen, mocht een gelukkig toeval ons een door hem geschreven, tot dusver onbekend of een als dusdanig niet herkend handschrift in de hand spelen, waarin hij, zoals Jan van Emmerik, in een kolofon zijn naam en zijn geboorteplaats aangeeft en zich niet achter het schild van de anonimiteit verbergt.

Wie de noodlottige geschiedenis van de Limburgse kloosterbibliotheken kent, zal er zich niet over verwonderen dat er van Veldekes Servaes maar één afschrift is overgebleven dat dan nog driehonderd jaar jonger is dan het origineel. Het lijdt geen twijfel dat er vooral in Maastricht, de stad van Sint-Servaas, in de loop van die driehonderd jaar, verschillende afschriften moeten zijn vervaardigd. Ca. 1470 werd het Leidse handschrift toch van een ouder manuskript afgeschreven, dat haast zeker tot een of andere Maastrichtse bibliotheek behoorde. Van al die afschriften

(72) P. DOPPLER, *Jaargetijdenboek*, blz. 30.

(73) P. DOPPLER, *Jaargetijdenboek*, blz. 46.

(74) P. DOPPLER, *Jaargetijdenboek*, blz. 20.

(75) P. DOPPLER, *Jaargetijdenboek*, blz. 24.

is er maar één over. Vóór 1796 zullen sommige afschriften al wel door boekbinders zijn verknipt of op een andere manier verloren zijn gegaan, maar het is niet uitgesloten dat op de beruchte veiling van 1801 nog één of meer afschriften zijn verkocht en daarna vernietigd. Met de Middelnederlandse Sint-Servatiuslegenden in proza, die uit Maastrichtse kloosterbibliotheken afkomstig zijn, is het al even droevig gesteld : een langere legende naar het Latijn van Jocundus in Vaalbeek A 21, fol. 66 r^b-83 v^a en een kortere legende in Waldfeucht, fol. 70 r^a-73 v^b is alles wat ons na ijverige opsporingen bekend is geworden. Merkwaardig genoeg hebben die twee handschriften, evenals het Leidse Servaes-handschrift, ook tot de bibliotheek van de begaarden behoord ⁷⁶.

Tot besluit kunnen we zeggen dat het Leidse Servaes-handschrift niet langer een manuscript is met een onzekere herkomst en een duistere geschiedenis : we weten nu dat het door een Maastrichtse begaard werd geschreven, die als kopiist een grote bedrijvigheid aan de dag heeft gelegd ; dat het tot in 1796 tot de bibliotheek van de begaarden te Maastricht heeft behoord ; dat het zeer waarschijnlijk in 1801, samen met 30.000 boeken en handschriften uit de kloosters van het Departement van de Nedermaas, door de Fransen te Maastricht werd geveild en vandaar bij notaris

(76) Middelnederlandse legenden van Sint-Servatius in proza komen verder voor in Amsterdam, Universiteitsbibliotheek VI B 14 (Cat. 582), fol. 251 r^a-251 r^b (Regulierenklooster Marienhof te Soest bij Amersfoort) ; Arnhem, Gelderse Bibliotheek 7, fol. 177 r^a-178 v^b (Klooster Sint-Maria Magdalena in Bethaniën te Amsterdam) ; Bonn, Universiteitsbibliotheek S 2054, fol. 23 r°-37 v° (Klooster Nazareth te Gelder) ; Brussel, Koninklijke Bibliotheek 388 (Cat. 3425), fol. 287 r^b-290 r^a (Roocloakoster) ; Brussel, Koninklijke Bibliotheek 4302-5 (Cat. 3376), fol. 89 r°-107 v° (Sint-Agnesklooster te Maaseik) ; Brussel, Koninklijke Bibliotheek 11967, fol. 1 r°-44 r° (Cat. 3383) (Sint-Margarethaklooster te Bergen-op-Zoom) ; Deventer, Atheneum-Bibliotheek 101 E 10 (Cat. 47), fol. 25 v°-36 r° ; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 71 H 6 (Cat. 762), fol. 256 r^b-260 r^b (Groenedaal) ; Groningen, Universiteitsbibliotheek, S.P.E.I.P. 9, fol. 169 r^a-173 r^b (Sint-Clarakooster te Hoorn) ; Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, cod. theol. 1576 in 4°, fol. 363 r^b-368 r^a (Klooster Sint-Ursula of Elfduizend Maagden te Amsterdam) ; Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 271, fol. 146 r°-149 v° (Sint-Geertruiklooster te Amsterdam) ; Londen, British Museum, add. 20.034, fol. 125 r^a-127 r^a (Sint-Ursulaklooster te Delft) en Wenen, Nationalbibliothek 15.418, fol. 78 v^b-82 r^a (Klooster Bethlehem bij Leuven). Onder de overblijfselen van een Limburgs legendenhandschrift in het bezit van de heer Kamiel Stevaux te Brustem bevinden zich ook fragmenten van een Sint-Servatius-legende.

J. Aussems te Aubel terecht is gekomen, waar het in 1856 door A. Gillet werd ontdekt⁷⁷.

(77) We danken alle conservatoren, bibliothecarissen en archivariissen, die in dit artikel genoemde handschriften bereidwillig te onzer beschikking hebben gesteld. Verder danken we Dr. P. S. Everts te Nunhem en Mevrouw Weduwe Josef Beumers te Waldfeucht, die ons elk een handschrift in hun bezit hebben laten bestuderen en Mevrouw M. Hechtermans te Alken, die ons toegang tot de nalatenschap van E.H. Thomas Hermans heeft verleend. Bijzondere dank zijn we ook verschuldigd aan Dr. G. I. Liefstinck, conservator van de handschriften aan de Rijksuniversiteit te Leiden, die ons op Cambridge, Sumner 68 attent maakte en er ons op wees dat ook 's-Gravenhage 133 E 5 door de Servaes-kopist werd geschreven. Verder danken we de heer H. Baillien, archivaris van Tongeren, de heer Jean-V. Dumont, notaris te Aubel en Mr. Drs. H. H. E. Wouters, archivaris-bibliothecaris van Maastricht, die ons bereidwillig kostbare inlichtingen hebben bezorgd.

Een voortreffelijk vertaler, de chirurgijn Jodocus van Sterthem

door

Dr. med. L. ELAUT
lid der Maatschappij

Ter gelegenheid van de Palfynherdenking¹ in 1950 hebben wij de aandacht gevestigd op de voorname rol door de chirurgijnen gespeeld in het ontwikkelingsproces van de nederlandse taal, vanaf het einde der middeleeuwen tot aan de franse revolutie. De chirurgijnen² waren bekwame vaklui en vaak zeer zelfstandige denkers die, door de feiten van de ervaring geïnspireerd, tot de evolutie van de wetenschap uit de knel van een dogmatische gedachtensfeer tot het meer rationeel denken van de renaissance, barok en verlichting veel bijgedragen hebben.

Het aandeel van de chirurgijnen in die groei wordt door de cultuurhistorici volkomen verwaarloosd, en ook in de kringen van de nederlandse taalhistorici wordt er niet de passende aandacht aan geschonken. Het ligt hoogstwaarschijnlijk hieraan dat filologen en linguïsten van natuur uit op een schroomvallige afstand van de medische geschriften blijven staan en het de moeite niet waard achten er, ook maar even, hun belangstellende studie aan te wijden: onbekend is onbemind.

We veroorloven ons het voor een onbillijke en onwetenschappelijke houding aan te merken en komen te dezer plaats, in een publikatie die meer door geschied- en taalkundigen dan door geneeskundigen gelezen wordt, op de door ons vroeger vooropgezette stelling nadrukkelijk terug.

Het valt ons niet moeilijk dat standpunt te verdedigen aan de hand van een geschrift dat als het ware voorbestemd is om het opvallend taalbewustzijn bij onze chirurgijnen in het daglicht te plaatsen en hun nauwgezette zorg voor het schrijven van een duidelijk en korrekt nederlands te onderstrepen.

Van het leven en de werkzaamheid van de gentse meester-chirurgijn Jodocus van Sterthem is niet veel bekend. De *Biographie*

(1) *Wetenschapp. Tijdingen*, 1950, blz. 145.

(2) We gebruiken het woord « chirurgijn » in tegenstelling met « chirurg » om de heilkundigen van vóór de franse revolutie aan te duiden; de meeste onder hen hadden hun opleiding ontvangen in de scholen en gilden van het ancien régime, niet aan de universiteiten.

*Nationale*³ herhaalt wat in elke *Bibliotheca Belgica* over hem opgetekend staat. Het jaar en de plaats van zijn geboorte zijn onbekend ; hij zou te Gent in 1604 overleden zijn. Hij was licentiaat in de genees- en heelkunde ; waarschijnlijk heeft hij die titel te Leuven gehaald. Van hem wordt slechts één geschrift vermeld : *De Chirurgie van Guido de Cauliaco, nootsakelyck allen Chirurgenen. Van nieus uyten Latinen in nederduytsch ouerghesett. Door Jodocum Sterthemium Medicinæ Chirurgicæ Licentiatum. Te Ghendt. By Jan van Salenson, wonende op de Hoochpoort, in den gouden Bybel*⁴. Boven de naam van de uitgever draagt de titelpagina het drukkersmerk van de Salensons. In het boek zelf is het jaar van uitgave niet te vinden ; Ch. van Bambeke die de notitie van acht korte regels voor de *Biogr. Nat.* opstelde, zegt dat het in 1576 te Gent bij Hendrik van de Keere van de pers kwam.

F. vander Haegen⁵ plaatst de uitgave in 1566. Voorts vermeent hij dat Jan van Salenson geen drukker, maar een boekverkoper was ; drukker was, van 1554 tot 1568, diens bloedverwant Geraard van Salenson die overigens hetzelfde drukkersmerk voert als dat van de titelpagina van *De Chirurgie* ; het drukkersmerk van Hendrik vande Keere is een ander dan dat van Salenson⁶. Het blijkt derhalve dat Van Bambeke zich vergist in de naam van de uitgever en het jaar van uitgave. De vergissing vindt haar oorsprong in een tekst van Ant. Sanderus⁷ die vaak minder nauw toekijkt.

Het boek van Van Sterthem brengt de nederlandse vertaling van *Collectorium artis Chirurgicæ Medicinæ*⁸ van Guy de Chauliac. Deze voorname franse chirurgische auteur der late middeleeuwen (ca. 1300 - ca. 1370) genoot een grote faam en zijn werk gold tot aan Ambroise Paré (1517-1590) als de chirurgische bijbel van het westen. De latijnse uitgaven van Chauliac zijn zeer talrijk ; niet minder talrijk zijn de vertalingen, commentaren en bloemlezingen van aformismen en ekseerpten die het licht zagen. De nederlandse vertalingen mogen hier onvermeld blijven ; het is er ons alleen om te doen Van Sterthems vertaling onder de loep te nemen om de stelling die wij zojuist voorop gezet hebben, te bewijzen.

(3) Vol. 23, kol. 817.

(4) 15 cm. bij 10,5 cm. ; VIII en 654 blzz. met *Tafel des Boecks* van 15 blz. Op het eksemplaar van de Univ. Bibl. Gent staat een aantekening van de hand van F. vander Haegen : seul exempl. connu.

(5) *Biographie Gantoise*, T. VI, blz. 330 onder nr 14382.

(6) *Biographie Gantoise*, T. I, blz. 158.

(7) *De Gandav. eruditionis fama clarissimis* ; Antv. 1624, blz. 81.

(8) De titel vermeldt verder : aedita anno Domini 1363 in praeclaro studio montispessulani.

Die vertaling heeft haar ontstaan te danken aan het uitgesproken verlangen om in een degelijke nederlandse tekst een algemeen gewaardeerd chirurgisch handboek ter beschikking te stellen « voor alle den ghenen die de scientie ende conste der Chirurgyen begheeren te leeren » zoals zich « de overzetter totten beminders des chirurgyen » richt in zijn woord vooraf.

In dat woord vooraf maakt Van Sterthem de lof van Chauliac, maar hij is niet zo verblind in zijn idool dat hij geen oog heeft voor de onvolkomenheden van het boek van de franse chirurg. Die onvolkomenheden liggen in de menigvuldige duistere plaatsen. Het was ook opgevallen aan een ander frans chirurg, Tagault, die zijn *De Chirurgica Institutione* schreef (1545) om het te verhelpen ; doch het doet niets af aan de grote verdienste van Chauliac die de auteur blijft aan wie Tagault en vele anderen hun hart verpand hebben.

Toch « bevindt (men) dat de zelve Chirurgye Guidonis van ouds tiden uuten Latine in onse nederduytsche tale overghesett zijnde, gheensins zoo bescheedelic, noch soo oprechtelicken claer overghesett en is gheweest, als die wel behoort overghesett te zine ». En Van Sterthem voegt er aan toe : « Zoo hebben wi, uut goeder liefde die wi oint ghedreghen hebben totter scientie ende conste des Chirurgyen, ende ooc uut goeder ionsten die wi dragen tot allen den ghenen die de selve scientie ende conste beminnen ende begheeren te leeren ghepoogt ende bestaen, de zelve Chirurgye Guidonis naer ons clein simpel verstant van nieuws over te setten uuten Latine in onze nederlandsce tale, ewat claerder ende bescedelicker dan die inde oude translatie overghesett es gheweest... ende ghemerct dat hi Guido de boucken der Authoren niet ghehadt en heeft dan ghetranslateert zijnde alleenlic in die oude translatie, die in vele plaetsen zeer onclaer getranslateert is : ende dat by dyen de Chirurgye Guidonis in Latine in vele plaatsen zeer doncker is om te verstane : soo en hebben wy niet ghespaert, eenighen arbeit noch tijt, int onderzoeken van allen den Authoren uut welcken hi Guido eenighe leerringhen doncker oft onclaerlic gheallegiert heeft, om uut den selven Authoren den zin ende d'oprechte verstant van dyen alsoo claerlic ende bescheedelic over te zetten alst ons moghelijck gheweest is om doene. Ende om ooc alle tselve te doene alsoo ghetrouwelic als men dat sculdich is te doene, zoo en hebben wi ons niet verlaten ofte betrouwt op ons eighen verstant alleene, maer hebben daer toe gheoorboort, tverstant ende de hulpe van den aldergheleersten ende expersten in Medicine ende Chirurgye, die wi hier in onse stadt van Ghendt ghehadt hebben⁹ ; ende hebben alsoo tsamen daer in ghearbeyt,

(9) Wij konden niet uitmaken wie deze chirurgijn was.

in zulke wijs, als dat wi hopen datmen uut dese onze teghenwoordighe translatie, sal moghen te bet verstaen, oock in de Latijnsche Chirurgie Guidonis, vele plaatsen die daerin andersins doncker om verstaen zijn »¹⁰

Van Sterthem is een vertaler, geen zelfstandig schrijver van een heelkundig handboek. Hij is gebonden aan de auteur die hij vertaalt, doch hij wil een onberispelijke vertaling bezorgen waar elke vakman uit het nederlands taalgebied meer aan heeft dan aan het originele werk. Zelf koos hij tot opgaaf Chauliac kritisch te lezen, diens bronnen op te sporen, na te vorsen en zoals ook Tagault deed, van barbaarse, oneigenlijke en verkeerde uitdrukkingen en zinswendingen te zuiveren. Er waren twee eeuwen verlopen sinds Chauliac zijn werk had geschreven, er was vooral de renaissance geweest die een grote belangstelling voor het klassiek latijn had gewekt. Het onzuiver middeleeuws latijn van Chauliac voldeed niet aan de verfijnde smaak van de humanisten, zij wisten dat de middeleeuwers het meestal niet nauw namen met de oorspronkelijke teksten van de ouden en derhalve vaak hun lezers niet juist voorgelicht hadden; slordigheid in de taal bracht onduidelijke verwoording van begrippen mede, het stuitte hen tegen de borst. De nauwgezette chirurgijnen wilden het, zoals de meeste humanisten, rechtzetten en naar het met hun aard, vorming en professionele werkzaamheid overeenkwam, in de volkstaal met even nauwgezette zorg om de sekuurheid aan hun leerlingen, lezers en vakgenoten voorhouden. Tagault schreef: « Videbam plerosque omnes, qui in disciplinis humanioribus et elegantioribus probe erant instituti, foedam eiusmodi, atque impuro nimis sermone traditam chirurgiam aversari, ab eiusque lectione, vel in ipso vestibulo adituque, perterritos, statim se subducere: Nimirum existimantes (nec abs re quidem) disciplinam omnem detracto cultu orationis sordescere »¹¹.

De vrees hun vak te laten verworden tot de assepoester van het medisch bedrijf en hun stand tot minderwaardigheid te laten vervallen, zette de meest bekwamen onder de chirurgijnen aan voor de intellektuele positie van hun beroep in de bres te springen en het zo noodzakelijk instrument te smeden dat zij voor zijn verheffing onontbeerlijk achtten. Van Sterthem is een van de gekultiveerde geesten geweest die door middel van het goed boek daar wilde toe bijdragen. Het toevallige naar de inhoud voortref felijkste boek was *De Chirurgie* van Chauliac; hij wilde er voor zorgen dat het voortaan tot een betrouwbaar en korrek handboek zou dienen.

(10) *De Chirurgie*, blz. VI.

(11) Op. cit., Ad lectorem.

Een bezorgdheid, zo uitdrukkelijk uitgesproken, als in het woord vooraf van Van Sterthem gedaan wordt, zal men tot aan Jan Palfyn niet meer aantreffen. De gentse meester schrijft ten gerieve van de heelkundigen in het nederlands; het is hun taal want in het nederlands worden ze opgeleid; ze zijn op een enkele uitzondering na geen akademisch gestudeerden. Hij wilde hen door middel van een perfekt geschrift met de ware geneeskundige bronnen van de oudheid bekend maken en het onbehouwene dat door een zo knap vakman als Chauliac neergeschreven werd, wegsnoeien om alleen het deugdelijke onder een opgeknapte vorm ter beschikking te stellen.

Van Sterthems vertaling van *De Chirurgie* is het werk van een humanist die de volkstaal hanteert. In zijn volkstaal vindt men de kenmerken van de stijl der humanisten weer; de latijnse periodes worden met zwier weergegeven, doch met talrijke leestekens doorsneden. Tot voorbeeld het hoofdstukje « Van den Wonden des aenzichts ende zijnder deelen. »

« De Wonden int aenzichte boven de ghemeine intentien, alzo verre alst aengaet den gheheelen aenzichte, en hebben niet zondelinx van doene dan (om dat daensicht is het lit des schoonheits ende des eeren) datmen de wonden so wijselic handele, dat de unitie ende vereeninghe ende cicatricen niet lelic en bliven: ende daerom waert moghelic is dye te naiene met stickskens van doeken, dat ment doe. Waer dat niet mogelic en is, ende de plaetse vleeschachtig is, vaste, niet roerende, men zal ze naien met eenen draet met verscheiden steken (zoo vele) tot si ghenough si. Maer waer de plaetse roerende is, daer zal menze naien met nailden ommewonden blivende inde plaetse. Maar eest dat de plaetse drooghe is, men zalze naien alzo de peltiers (oft bontwerkers) naien. Ende daert moghelic zijn zal te bindene metter ligature incarnative, daer zalment doen. Albucasis ghebiedt dat men den neuse, ooren ende lippen naien zal als si noch bloedigh, ende versch zijn, oft verniewt wesende met eenen scheerze alsomen zegghen zal datmen den buyc naeit: Waer om dat daenzicht ooc eensdeels ront is ghelijc thooft, ende al wat rondt is ghelijc een bolle en can alzo niet ghebonden worden, ende daerenboven dat door tliggen de bindinghe verslapt wordt: so eest van noode datmen de bindinghe middele make, ten besten datmen can datse incarnere. Ende daerom is den raet van alle die dit weerc doen, dat die int aenzichte ghewondt zijn, moeten op thooft hebben een sterke linen huyve oft slaepmutse, ende die aan t hoofd wel vaste ghemaekt si daermen alle bindinghen aen naien zal. Ooc om dat daenzicht vele cleine deelen heeft, zo is van noode dat

men in stede van den stupaden¹² zomtijts besighe doeken twee dobbel oft dry dobbel ghevauwen om die te bet tapplicerene ende te zachteliker af te doene. Waer aengaende zinen deelen, zo heeft daenzicht besondere curatie.»¹³

Men zal van de chirurg die ik ben voor waar willen aannemen dat de nederlandse tekst van Van Sterthem voor de vakman-chirurgijn van omstreeks 1570 aan duidelijkheid niets te wensen overlaat; men kan van Chauliacs latijnse tekst hetzelfde niet getuigen, want hij is weinig precies en niet volkomen doorzichtig. De taalvaardigheid van Van Sterthem is sober, niet kunstmatig noch gezwollen, zoals dat wel eens voorkomt in de achttiende eeuw toen het hoogdravende tot de smaak van de tijd behoorde. De kanselarijtaal was in zijn tijd nog niet tot de geneeskundige geschriften doorgedrongen, alleen de vakwoorden behielden de stempel van hun vreemde oorsprong. Het nederlands van de zestiende-eeuwse chirurgijnen is vrij zuiver, een eeuw later was het lelijk met een overvloed van franse bastaardwoorden besmet.

De franse invloed op de taal van de chirurgijnen in noord en zuid begint men te merken van af het einde der zestiende eeuw; hij valt samen met het afnemen van de invloed der middeleeuwse schrijvers en het doorbreken van de chirurgische geschriften van Ambroise Paré. Het eerste in het nieuwmodisch nederlands geschreven chirurgisch boek was dat van de voor Alva naar Holland uitgeweken gentenaar, Karel Baten: *De Chirurgie van Mr Ambrosius Paré uyt de Françoysche in de Nederlandsche sprake ghetrouwelijck overgheset*. Het verscheen te Dordrecht in 1592 en maakte opgang. Het eerste werk van Paré dat in het nederlands ten behoeve van de chirurgijnen vertaald werd¹⁴ had een geringe verfransende invloed op hun taal uitgeoefend, het dateert uit het midden van de zestiende eeuw, behandelt een tamelijk beperkt gebied van de chirurgie en kende geen grote verspreiding; de doorbraak van Paré kwam wanneer de algemene chirurgische werken van de franse chirurgijn hier in het nederlands op grote schaal door hun menigvuldige uitgaven¹⁵ overal doordrongen, niet het minst in het noorden waar een grote activiteit op het geneeskundig front waar te nemen viel en zich in allerlei vakkundige geschriften liet gelden.

(12) pluksel.

(13) *De Chirurgie*, blz. 252-3.

(14) *Een suverlick tractaat om int corte te handelen ende te genesen alderhande wonden ende quetsuren ghedaen met haeckbussen ende ander vierstocken; Thantwerpen, Jan Roelants, 1547; en ibid. 1556.*

(15) A. J. J. van de Velde telt tussen 1592 en 1655 tien uitgaven van Batens vertaling van A. Parés *Chirurgie*.

Een *suverlick Tractaat* (1547) van een onbekend vertaler draagt dezelfde stempel van een nederlandse taalvaardigheid als *De Chirurgye* van Van Sterthem. We kunnen die twee geschriften van uit dat standpunt beschouwd op dezelfde voet plaatsen. Het verschil met de zeventiende-eeuwse chirurgische geschriften is opvallend. De *Genees- en Heelkundige Aanmerkingen van Hendrik van Roonbuijze* (Amsterdam 1672) verraaft zeer duidelijk de verfransende invloed in zijn taal. Een echte verfransingsmaniak was de hollander Cornelist Bontekoe¹⁶, alhoewel er ook taalpuristen onder de medische schrijvers te vermelden zijn, o.a. Johan van Beverwyck¹⁷. Met Jan Palfyn werd het weer heel anders.

Het valt aldus als een merkwaardig feit in de ontwikkelingshistorie van de nederlandse taal aan te stippen dat, tussen 1545 tot 1575, de medische werken die in het nederlands geschreven werden, een opmerkelijke zuiverheid van taal in woorden en wendingen vertonen, en dat vooral de chirurgijnen, de enigen trouwens die uit beroepsnoodzakelijkheid nederlands schrijven, daar in uitmunten.

De chirurgijnen zijn altijd de vinnigste onder de geneeskundigen geweest; bij hen heeft zich een streven naar onafhankelijkheid in het denken en een afbreken met het traditionele het eerst en het felst geopenbaard. Het komt bij de zuidnederlandse chirurgijnen veel meer tot uiting dan bij de noordnederlanders die met de gedachten die zij bij vreemde auteurs putten, ook allerlei bastaardwoorden in hun eigen taal laten binnensluipen. De voorliefde voor het vreemde woord is de moderne medikus uit het noorden bijgebleven. Zijn medische geschriften en spreekbeurten van vóór de tweede wereldoorlog wemelen van duitse bastaardwoorden en germanismen, sinds 1944 zijn engelse bastaardwoorden en anglicismen hun plaats komen innemen. Het is niet uit taalarmoede, maar uit een bijna onmisbare modekwaal. Sinds de chirurgijnen academische chirurgen geworden zijn, zijn ook zij aan die modekwaal onderhevig.

Van Sterthem legde te zijner tijd zeer sterk de nadruk op de noodzakelijkheid van een heldere taal in de vakkundige verhandelingen; hij heeft, met dat doel voor ogen, zijn *Chirurgie* geschreven die hij zuiver wilde houden; hij heeft op die wijze de geestelijke onafhankelijkheid en de voornaamheid van zijn vakgenoten beklemtoond.

Bij de chirurgijnen en in hun geschreven werk weerspiegelt zich een kentrek van een eigentijdse en eigensoortige geestesrichting;

(16) B.v. in *Tractaat van het Excellente Kruid Thee*; 's-Gravenhage, 1678.

(17) In *Schat der Ongesontheyd*; Amsterdam, 1656.

laten de kultuurhistorici en taalvorsers die geestelijke instelling niet langer verwaarlozen. Het verdient aanbeveling dat zij dat bijzonder aspekt van onze beschaving nog ruimer van uit hun eigen standpunt zouden bestuderen.

Rousseaus « Contrat Social » en de geboorte der Nederlandse Democratie

door

Dr. W. GOBBERS
lid der Maatschappij

Bij het opstellen van dit referaat is bij ons af en toe de vrees gerezen, dat de zuiver literair-geïnteresseerde er zo weinig vertrouwd klanke in zou terugvinden, dat hij zich geneigd zou kunnen voelen de vraag te stellen of het in het kader van deze literairhistorische sekte wel thuishoort. Nochtans, wie zich met een veelzijdige figuur als Rousseau bezighoudt, en trouwens met de 18de eeuw in het algemeen, komt alras tot het besef, dat het verschijnsel literatuur onmogelijk te isoleren is uit het totale cultuurgebeuren, dat het niet kan gescheiden worden van andere disciplines, zoals de filozofie, de sociologie, ja zelfs de politiek — om er slechts enkele te noemen — en dat precies daarom literatuurgeschiedenis niet anders kan zijn dan cultuurgeschiedenis in de ruimste zin van het woord. Zo hebben we ons verplicht gezien, bij het onderzoek naar Rousseaus nawerking in het Nederland van het einde der 18de en het begin der 19de eeuw, behalve de bellettrie, de wijsbegeerte, de pedagogiek en de teologie, ook uitvoerig de politieke en staatsrechtelijke geschiedenis te betrekken. Het weze ons toegelaten hier bondig onze resultaten mede te delen, voor zover ze dit laatste — en zeker niet onbelangrijkste — aspekt van Rousseaus invloed betreffen, de invloed dus die hij op het staatkundige leven van het toenmalige Nederland zou uitgeoefend hebben¹.

We weten hoe Jean-Jacques Rousseau, de originele en geniale zoon van een Geneefse horlogemaker, in de zestiger jaren der 18de eeuw het intellektuele publiek verbluft heeft met een reeks van niet minder dan sensationele werken, waarin hij de wereld op een ongemeen welsprekende wijze kond deed van zijn vooruitstrevende theorieën. Deze merkwaardige combinatie van briljante, meeslepende stijl en gewaagd revolutionaire denkbeelden, wonder-

(1) De uitgebreidheid en de veelzijdigheid van het behandelde onderwerp noopten ons hier tot uiterste beknoptheid. In dit referaat konden we enkel maar de grote lijnen aanwijzen van de uitvoerige studie die we maakten en die we later in extenso hopen te publiceren. In volgende aantekeningen gelieve de lezer enige aanvullende details te vinden, alsmede verwijzingen naar bronnen en gespecialiseerde literatuur.

wel beantwoordend aan de verzuchtingen van zijn tijd, was oorzaak van een haast weergaloos sukses. Zijn boeken verwekten haast keer op keer stormen van entoesiasme en ook van verontwaardiging in binnen- en buitenland. Het kan dan ook zeker niet in onze bedoeling liggen het belang te onderschatten dat Rousseau gehad heeft voor de vernieuwing die het geestesleven van het einde der eeuw kenmerkte. Niettemin beseffen we het gevaarlijke van de al te weinig genuanceerde veralgemeningen waaraan vele werken van historische syntese zich te buiten gaan. Door het verwaarlozen van details, het over het hoofd zien van nuances trekken deze — veelal ongewild trouwens — het objektieve beeld der werkelijkheid scheef en werken dus misleidend op de lezer. Weinig namen werden — en worden — willekeuriger gebruikt en zelfs misbruikt dan die van Rousseau, wanneer het erom gaat revolutionaire bewegingen, op welk plan ook, te verklaren: moeten we sommige handboeken geloven, dan zou de man van Genève o.m. verantwoordelijk zijn voor zowat alle staatkundige en sociale omwentelingen die sinds het einde der 18de eeuw het aanzien van de westerse wereld veranderden, de opkomst van het socialisme en kommunisme daarvan niet uitgesloten. Die politieke invloed van Rousseau tot zijn werkelijke historische proporties herleiden, meer bepaald dan voor wat de democratische stromingen betreft, die Nederland, analoog met het buitenland, op het einde der 18de eeuw kende, moesten we ons dan ook tot taak stellen.

Vooraf lijkt het ons nuttig enkele punten van algemenere aard duidelijk in het licht te stellen. Allereerst: welk is in feite die fameuze staatsleer geweest die Jean-Jacques Rousseau in zijn werken heeft uiteengezet? Het zuiverst geformuleerd vinden we ze terug in zijn *Contrat Social* van 1762, een boek dat door de schrijver zelf nochtans slechts als een fragmentarisch geschrift zonder veel belang werd beschouwd. Hij toont daarin hoe de primitieve mensen zich, op een bepaald moment van hun evolutie, gedreven door de behoefte hun meer en meer bedreigd bestaan te vrijwaren, aaneengesloten hebben tot een burgerlijke maatschappij. Grondslag daarvan was een vrijwillig aanvaarde konventie, een zg. maatschappelijk verdrag of « *contrat social* », waardoor de totale individualiteit van de leden opgelost werd in de gemeenschap en hun natuurlijke vrijheid vervangen door onderworpenheid aan de wetten. Aldus ontstond de soevereine Staat, theoretisch gelijk aan het volk genomen als kollektiviteit, maar in feite een abstrakt lichaam, soeverein drager van de Wetgevende Macht. Deze bleef onvervreemdbaar bij de Staat berusten, kon dus niet overgedragen worden op volksvertegenwoordigers, in tegen-

stelling tot de Uitvoerende Macht, de regering dus, die wel mocht toevertrouwd worden aan gevolmachtigden, maar ook weer herroepen, zodra dezen geacht werden niet meer aan hun opdracht te beantwoorden. Een eigenlijke democratie — persoonlijk was hij daarvan zelfs geen principieel voorstander — was dus slechts mogelijk in kleine staatsgemeenschappen, waar de algemene volksvergadering tot de praktische mogelijkheden behoorde.

Ook uit deze summier samenvatting moet het duidelijk worden dat Rousseaus systeem, konsekwent doorgedacht, veeleer tot staatssoevereiniteit dan tot de zo geroemde volkssoevereiniteit moest leiden en dat het met de persoonlijke rechten en vrijheden van het individu in zijn staat maar bedenkelijk gesteld was. De onbepaalde vrijheid die hij in zijn vroegere, haast lyrische *Discours* nog zo geestdriftig had bezongen, werd meedogenloos geofferd aan het staatsbelang, zodra hij nuchter en spekulatief begon te teoretiseren over de ideale staatsinrichting². We doen er goed aan dit alles niet uit het oog te verliezen, want traditioneel immers wordt ons de politieke denker Rousseau voorgesteld als de apostel van persoonlijke vrijheid en volkssoevereiniteit. De invloed die hem gemeenlijk wordt toegeschreven, zal dientengevolge in de meeste gevallen op rekening dienen gesteld van een oppervlakkige en fragmentarische lektuur of op een foutieve interpretatie.

Een tweede punt dat de aandacht verdient, is dat de kontrakt-idee, die de kern van Rousseaus stelsel vormt, geenszins oorspronkelijk was. Ze schemerde reeds door of werd zelfs uitdrukkelijk geponeerd in het werk van verschillende oudere publicisten: we denken b.v. aan Buchanan, Althusius, Grotius, Hobbes en Pufendorf. Belangrijker is echter dat recentere voorlopers zoals Locke en Montesquieu systemen ontwikkeld hebben die minder abstrakt waren, meer rekening hielden met de politieke realiteit en in hun gematigdheid veel nader stonden tot de eigenlijke democratie. Lockes kontraktleer b.v. waarborgde in veel ruimere mate de persoonlijkheid van het individu; hij omschreef nauwkeurig de fundamentele voorwaarden die aan de Wetgevende Macht moesten ten grondslag liggen en schakelde aldus willekeurig uit. Ook Montesquieu was veel uitdrukkelijker op het stuk van de scheiding der drie machten, essentieel voor een gezond democratisch funk-

(2) Een duidelijk overzicht van Rousseaus politiek stelsel, alsmede een meesterlijke interpretatie ervan treft men aan in de inleiding tot C. E. Vaughans editie *The Political Writings of Jean-Jacques Rousseau, edited from the original manuscripts and authentic editions* (Cambridge, 1915). V. toont er hoe R. geleidelijk van een individualistisch naar een kollektivistisch standpunt evolueerde en van abstracte bespiegeling naar praktische staatkunde. Het samentreffen van de twee strekkingen in het centrale werk, het *Contrat Social*, verklaart de schijnbare paradoxaliteit ervan.

tioneren van het staatsbestel. In hetzelfde verband dienen we ten slotte dan nog een tweetal minder bekende Engelse publicisten te noemen, jongere tijdgenoten én leerlingen van Rousseau, nl. R. Price en J. Priestley, die in hun werk de praktische toepassingsmogelijkheden der democratie onderzochten en zich daarbij vooral lieten leiden door hun bekommernis de persoonlijke vrijheden te verzekeren³.

In de derde plaats wensen we dan nog even te wijzen op de rol die Rousseaus *Contrat Social* gespeeld heeft in de twee grote democratische bewegingen die de tweede helft der 18de eeuw hebben gemerkt en die voor het hele politiek gistende Westen een moeilijk te overschatten stimulans zijn gebleken: we bedoelen de Amerikaanse Vrijheidsoorlog van 1775-83 en de Franse Revolutie van 1789. Wat we daaruit kunnen leren, zal immers mutatis mutandis ook gelden voor de analoge gebeurtenissen in Nederland. En eerst en vooral valt ons dan een essentiële vaststelling op: nl. dat, indien deze omwentelingen ongetwijfeld belangrijk gestimuleerd werden door de filozofische tijdsgeest, hun allereerste en voornaamste oorzaak onmiskenbaar te zoeken is in plaatselijke mistoestanden. Vóórdat er van enige ideologische beïnvloeding sprake kon zijn, was daar het primordiale feit van de sociale of politieke misnoegdheid van bepaalde volkeren of bevolkingslagen, uitgebuit of verdrukt hetzij door een koloniale mogendheid, hetzij door absolutistische regeerders. Waren het niet eer de aldus gerezen problemen die de politici — naderhand dus — ertoe aanzetten zich te bezinnen op de juridische en staatsrechtelijke principes die de relatie regeerders-geregeerden ten grondslag moesten liggen? Het aandeel der theoretici kan dus hoogstens van sekundaire aard geweest zijn.

De rechtstreekse invloed van Rousseau in Amerika kan nagevoelbaar worden. Aan de uitgesproken praktisch gerichte Amerikaanse vrijheidsbeweging, zowel als aan het juridisch karakter en de duidelijk kristelijk-religieuze inslag van de *Declaration of Rights* was de geest van het bespiegelende en extremistische *Contrat Social* geheel vreemd. Voor de eventuele theoretische grondslagen van deze beweging kunnen we enkel maar verwijzen naar de middens van de Engelse non-konformisten, waar Benjamin Franklin in contact kwam met de denkbeelden van Priestley,

(3) Voor Lockes kontraktleer zie: *Two Treatises of Civil Government* (1690), Book II/ Ch. VII (*Of Political or Civil Society*) en Ch. VIII (*Of the Beginning of Political Societies*). Montesquieus beschouwingen over de scheiding der machten vindt men in zijn *Esprit des Lois* (1748), Livre XI/ Chap. VI (*De la Constitution d'Angleterre*). De bedoelde werken van R. Price (1723-91) en J. Priestley (1733-1804) zijn respectievelijk *Observations on the Nature of Civil Liberty* (1776) en *Essay on the First Principles of Government, and on the Nature of Political, Civil and Religious Liberty* (1768).

Price en Paine, denkbeelden die weliswaar in niet onbelangrijke mate door Rousseau beïnvloed waren, maar anderzijds toch ook rechtstreeks aanknoopten bij een lange Angelsaksische democratische traditie ⁴.

In Frankrijk stonden de zaken natuurlijk enigszins anders, maar ook daar heeft Daniel Mornet ons voor overhaaste konklusies en ongemotiveerde overschattingen gewaarschuwd ⁵. Indien Jean-Jacques Rousseau na de val van de monarchie vrij algemeen beschouwd werd als voornaamste bewerker der revolutie, ja indien de revolutionairen zelf zich herhaaldelijk voor zijn discipelen hebben uitgegeven, dan blijft het niettemin een feit, dat er voor invloed op het inkubatieproces der omwenteling niet de geringste aanwijzingen voorhanden zijn. In de *Cahiers de doléance* b.v., die dan toch het duidelijkst de geestesgesteldheid tot uitdrukking brengen waaruit de omwenteling geboren werd, viel van Rousseaus denkbeelden nog niets te bespeuren. Belangrijke invloed van het *Contrat Social* stellen we eerst vast na 1789, toen de republikeinen en vooral hun jakobijnse vleugel op zoek gingen naar geestelijke voorlopers of eenvoudig maar naar een theoretische rechtvaardiging van hun daden. Zelfs in de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* van 1789, de kode die de doelstellingen van de revolutie theoretisch vastlegde, is het nog uiterst moeilijk met zekerheid het voorbeeld van de Geneefse filozof aan te wijzen, ook al zijn de opvallende gelijkenissen tussen sommige formuleringen en bepaalde passages uit het *Contrat* moeilijk te loochenen ⁶.

Maar te lang reeds verbleven we in het buitenland. Het voordeel van deze voorafgaande beschouwingen is nochtans, dat ze ons met een scepticisme gewapend hebben, dat, naar we hopen,

(4) Over de invloed van R. op de Amerikaanse revolutionairen zie o.m. H. Roddier, *J. J. Rousseau en Angleterre* (Paris, 1950), p. 232-258. Behalve Price en Priestley beïnvloedde R. ook diep Thomas Paine (1737-1809) (*Common Sense*, 1776; *Rights of Man*, 1791), die actief optrad in de Amerikaanse en Franse revoluties. Over de bronnen van de *Declaration of Rights* schreven G. Jellinek, *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* (Leipzig, 1893) en E. Boutmy, *La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* et M. Jellinek (*Ann. Ec. Sc. Pol.*, 1902).

(5) D. Mornet, *Les origines intellectuelles de la Révolution française (1715-1787)* (Paris, 1947 ⁴). Zijn nochtans overtuigende argumentatie, gefundeerd op indrukwekkend en onweerlegbaar feitenmateriaal, werd o.m. aangevallen door A. de Maday, *Rousseau et la Révolution française* (*Ann. Soc. J. J. Rousseau*, XXXI, 1946-49), die op het belang van de mondelinge overlevering wijst.

(6) Veel over R.'s invloed tijdens de Revolutie vindt men in E. Champion, *J. J. Rousseau et la Révolution française* (Paris, 1909); over de R. kultus in de jakobijnenklubs: L. de Cardenal, *La Province pendant la Révolution. Histoire des clubs jacobins (1789-1793)* (Paris, 1929); over de *Déclaration des Droits* de onder (4) geciteerde werken van Jellinek en Boutmy, alsmede W. J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger* ('s-Gravenhage, 1936). Een belangrijke getuige uit de tijd zelf is L. S. Mercier, *De J. J. Rousseau, considéré comme l'un des premiers auteurs de la Révolution* (Paris, 1791).

de objectiviteit van onze uiteenzetting eer ten goede komen dan schaden zal. Richten we thans de blik op Nederland. De Republiek der Verenigde Provinciën, zoals het toen heette, was in de 18de eeuw het toneel van politieke en sociale vrijvingen, die weliswaar een onmiskenbare gelijkenis vertoonden met wat elders in de westerse wereld aan gang was, maar desniettemin in typisch nationale omstandigheden wortelden. Als in zovele landen rees hier verzet van de burgerij tegen de al te willekeurige heerschappij van de Stadhouder en de lokale oligarchie der adellijke regenten. Tot plaatselijke konflikten was het reeds tegen het midden der eeuw gekomen. De gestadige teruggang op economisch gebied, die zich vooral sinds de dood van Willem III deed gevoelen, droeg er nog toe bij de bevolking te verbitteren. De zg. Patriottenpartij, waarin de anti-prinsgezinden zich in de tweede helft der eeuw verenigden, ging politiek aldra bij Frankrijk aanleunen, meteen als reactie tegen het Engels bondgenootschap van de Stadhouder. Het was in de aktie van deze patriotten en in de geschriften van hun theoretici dat voor het eerst in Nederland een bewust democratisch streven aan de dag trad ⁷.

Het lijkt haast vanzelfsprekend, dat de leiders der revolutionaire beweging daarbij niet doof konden blijven voor de gezaghebbende stem van geestverwante buitenlandse publicisten. Vergeten we trouwens niet dat de Hollandse intellectuelen wel bijzonder goed geplaatst waren om vlug en direkt in kontakt te komen met de filozofische literatuur, vooral dan met de Franse, waarvan de meest ophefmakende produkten te Amsterdam of Den Haag zelf gepubliceerd werden. De Nederlandse traditie van vrijheid en verdraagzaamheid immers had het land sinds lang tot een toevluchtsoord gemaakt voor politieke en godsdienstige ballingen en gezaghebbende uitgevers, dikwijls van Franse of Zwitserse afkomst, profiteerden van de bestaande persvrijheid om van hieruit de nieuwe filozofie te verspreiden: we noemen slechts de uitgaven van Diderot, Helvétius, d'Holbach, Montesquieu, Voltaire en ook van Rousseau ⁸. Te meer moeten dan ook de eerste

(7) Over de patriottenbeweging zie: H. T. Colenbrander, *De Patriottentijd (hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden)* ('s-Gravenhage, 1897-99, 3 dln). P. Geyl reageerde tegen diens al te eenzijdige voorstelling en beklemtoonde het essentieel Hollands karakter van de beweging (*De Patriottenbeweging 1780-1787*, A'dam, 1947; zie ook zijn brochure *Patriotten en N.S.B.ers*, A'dam, 1946).

(8) Zie over het internationaal uitgeversbedrijf in Nederland o.m. A. C. Krusemann, *Aanteekeningen betreffende de boekhandel van Noord-Nederland in de 17e en 18e eeuw* (A'dam, 1893) en Y.Z. Dubosq, *Le livre français et son commerce en Hollande de 1750 à 1780* (A'dam, 1925). Een overzicht van de Nederlandse R.-edities vindt men in Th. Dufour, *Recherches bibliographiques sur les œuvres imprimées de J. J. Rousseau* (Paris, 1925) en J. Snelier, *Bibliographie générale des œuvres de J. J. Rousseau* (Paris, 1949).

vaststellingen verbazen die de onderzoeker in verband met Rousseaus onthaal in Nederland doet.

Immers, het *Contrat Social*, dat in 1762 van de persen van Marc-Michel Rey te Amsterdam kwam⁹, schijnt in de eerste jaren na zijn verschijnen vrijwel onopgemerkt te zijn gebleven. Het werd weinig gelezen en de pers, die toen vooral over talloze, soms zeer degelijke en bovendien vooruitstrevende organen beschikte, liet er zich nagenoeg niet over uit. De enige eigenlijk die toen reeds het belang van Rousseaus politieke denkbeelden heeft gevat, was de ruimdenkende en scherpzinnige Elie Luzac, de oranjegezinde Leidse jurist en uitgever, die aan het *Contrat*, behalve een recensie in zijn *Nederlandsche Letter-courant*, ook een afzonderlijke publicatie wijdde: de *Lettre d'un anonime à Monsieur J. J. Rousseau* van 1766, waarin het boek trouwens van het begin tot het einde ongenadig werd afgebroken¹⁰. Maar we herhalen het: dat was een absolute uitzondering. Zelfs bij de weinige Hollandse intellectuelen waarvan bekend is dat ze bewonderaars waren van de Zwitserse filozof — een Betje Wolff, een Van Goens — merken we van belangstelling voor het *Contrat Social* niets.

We onderstrepen dit feit tevens om het onverwachte, we zouden haast willen zeggen, het ongemotiveerde te laten uitschijnen van de plotse en felle reactie die het boek wél van officiële zijde uitlokte. Inderdaad, kort na zijn verschijnen werd het — op 20 juli 1762 — te Amsterdam door de autoriteiten verboden. Volledigheidshalve dienen we te vermelden, dat juist in die jaren de censuur, onder de aanhoudende druk van de geestelijkheid, verscherpt was en enige sensationele veroordelingen kort na elkaar werden uitgesproken, o.m. ook tegen Rousseaus *Emile* (1762) en zijn *Lettres de la Montagne* (1765) en tegen Voltaires *Dictionnaire Philosophique* (1764). Voor wie het *Contrat* slechts oppervlakkig kent, mogen de argumenten der censoren verbazen: het boek werd immers vervolgd « vermits hetselve vervat verregaande stellingen tot declin en veragting van de Christelijke religie ». Niet

(9) De originele uitgave verscheen onder twee vormen: 1) *Du Contrat Social ou Principes du Droit Politique. Par J. J. Rousseau, Citoyen de Genève*. A Amsterdam, chez Marc Michel Rey, M.DCC.LXII (in-8°), en 2) *Principes du Droit Politique. Par J. J. Rousseau, Citoyen de Genève*. A Amsterdam, chez Marc Michel Rey, M.DCC.LXII (in-8°). De relaties van R. met de Zwitsers-Hollandse uitgever Rey, die van 1755 af vrijwel al zijn werken publiceerde (op *Emile* na, waarvan de uitgave door J. Néaulme werd verzorgd), werden bestudeerd door A. Schinz, *J. J. Rousseau et le libraire-imprimeur Marc-Michel Rey* (*Ann. Soc. J.J.R.*, X, 1914-15) en K.-R. Gallas, *Autour de Marc-Michel Rey et de Rousseau* (*Id.*, XVII, 1926).

(10) Zie *Nederlandsche Letter-courant*, Dl. VIII, juli-dec. 1762, p. 52-54, 60-62, 67-69, 75-78, 84-86; *Lettre d'un anonime à Monsieur J. J. Rousseau* (Paris, Desain et Saillant, 1766). Ook *Emile* lokte Luzacs scherpe kritiek uit (o.m. in een *Seconde lettre d'un anonime à Monsieur J. J. Rousseau*, Paris, 1767). Zie over de interessante figuur van Elie Luzac: P. Valkhoff in *Neophilologus*. IV, 1918-19.

aan de soevereiniteitstheorie dus nam men aanstoot, maar enkel aan de denkbeelden die de auteur in een ondergeschikt en trouwens enigszins losstaand hoofdstuk *De la religion civile* geformuleerd had. Daarin had hij de godsdienst aan de staat ondergeschikt gemaakt en hem een louter staatsburgerlijke zending toegeschreven. In elk geval mogen we ons terecht afvragen of de autoriteiten de populariteit van Rousseaus geschrift en dus het eventuele gevaar dat het opleverde, niet schromelijk overschat hadden¹¹.

Maar keren we thans terug tot de middens der democratisch gezinden, de patriotten dus, want indien ergens, dan moet het *Contrat* hier weerklank hebben gevonden. Zij hebben tijdens de eeuwwisseling de Nederlandse democratie vorm gegeven en in hun staatsleer dienen we dan ook de sleutel te vinden tot het eigenlijke probleem dat ons hier bezighoudt. We zullen er goed aan doen hun beweging in twee duidelijk te onderscheiden fazen te behandelen en te beginnen met wat we zullen noemen de eerste generatie, zij die optrad vóór 1787, jaar waarin het eerste democratisch oproer door de Pruisische bondgenoten van de Stadhouder onderdrukt werd.

Het is belangrijk er vooraf op te wijzen dat het streven van de patriotten bewust aanknoopte bij een lange vrijheidstraditie. Veel eerder dan een bestaande orde af te breken, beschouwden ze het hun taak te handhaven wat ze als wettig eigendom van het volk bestempelden. Want het is een feit, dat veel van wat op het einde der eeuw onder de vanuit Frankrijk geïmporteerde leuze van « volkssoevereiniteit » zou worden opgeëist, reeds geformuleerd was in de aloude, zij het dikwijls miskende en lang vergeten privileges der burgerij. Is de titel van het boek waarin het politiek programma der patriotten vastgelegd werd, nl. *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* in dit verband niet zeer welsprekend¹²? Er is meer: zelfs voor wat de filozofische en juri-

(11) De gerechtelijke aktie te Amsterdam was reeds voorafgegaan door de veroordeling en de openbare verbranding van het werk — samen met *Emile* — te Genève (19 juni 1762); te Parijs kwam het zover niet, alhoewel daar toch ook de invoer van het *Contrat* verboden werd. Over de gebeurtenissen te Amsterdam zie: M. M. Kleerkooper - W. P. Van Stockum, *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17de eeuw. Biographische en geschiedkundige aantekeningen* ('s-Gravenhage, 1914-16), I, p. 611-612. De volledige tekst der veroordeling vindt men in de *Resolutien van den Hove van Holland van 11 Januari tot 17 Dec. 1762*. Vermelden we dat de beide andere gewraakte geschriften van R., *Emile* (waarover uitvoerig K. R. Gallas in *La condamnation de l'Emile en Hollande, Ann. Soc. J. J. R., XVII, 1926*) en *Lettres de la Montagne*, eveneens op louter godsdienstige gronden vervolgd werden.

(12) Die democratische traditie waarbij de patriotten aansloten werd o.m. duidelijk geschetst door J. Den Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland* (A'dam, 1868) (« De leer der volkssoevereiniteit werd op enkele plaatsen zoo zuiver voorgedragen als een tachtig jaar later in de Fransche omwenteling », p. 184). Zeer belangrijk voor de voorgeschiedenis der patriottenbeweging is ook

dische achtergronden van de beweging betreft, hoeven we niet onmiddellijk Franse of andere buitenlandse invloeden ter hulp te roepen. De patriot Swildens merkte op hoe lang vóór de Franse Revolutie ermee uitpakte, de Hollanders de rechten van de mens en burger grondig bestudeerd hadden. Inderdaad, de studie van het natuurrecht, soms zelfs zeer progressistisch opgevat, had sinds lang burgerrecht verworven aan de Nederlandse universiteiten. We hoeven maar de namen te noemen van een J. Barbeyrac en een F. A. van der Marck¹³.

De politieke idealen van de patriotten vinden we duidelijk belichaamd in het optreden en de geschriften van hun leider Johan Derck van der Capellen tot den Pol. Deze Overijsselse edelman — want in sommige gewesten hadden zich ook anti-stadhoudersgezinde aristokraten en regenten bij de democraten aangesloten — was overwegend Angelsaksisch georiënteerd. Wel ijverde hij voor een alliantie met Frankrijk, maar zijn belangstelling en geestdrift gingen veeleer uit naar de zaak der Amerikaanse vrijheidsstrijders, met verschillende waarvan hij persoonlijke contacten onderhield. Het is opvallend dat van Rousseau of zijn *Contrat* in geen enkele van zijn publikaties sprake is, van de andere Fransen, op Montesquieu na, trouwens evenmin. Zijn theoretische leermeesters waren daarentegen de Engelsen Locke, Hutcheson, Hume en vooral Price en Priestley, waarvan hij de voornaamste werken in het Nederlands vertaalde. Hoe extremistisch sommige zijner uitlatingen ook mogen klinken — zijn geschriften zijn immers eerder van propagandistische dan van beschouwende aard —, in feite was Van der Capellen een kalm en bezadigd man, die er zeer gematigde opvattingen op nahield¹⁴.

J. Hartog, *De Patriotten en Oranje van 1747-1787* (A'dam, 1882), die tal van frappante uitlatingen citeert uit Nederlandse pamfletten en tijdschriften die R. en de Revolutie ver anticiperen. De volledige titel van de patriotse principiële verklaring luidt: *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen, zo voor het algemeen Bondgenootschap, als voor het bestuur van elke bijzondere Provincie, geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandslievende burgers moeten strekken* (A'dam, 1784¹, 1785-86²).

(13) De bedoelde uitlating van J. H. Swilders komt voor in *De Rechten van den Mensch en Burger, door de Representanten van Holland vertoond, en de Pligten van den Mensch en Burger door een oprechten Patriot er tegenover geplaatst* (A'dam, 1795), p. 22. Over de studie van het natuurrecht aan de Hollandse universiteiten, zie M. W. J. A. J. Duynstee C. s. s. R., *Geschiedenis van het Natuurrecht en de Wijsbegeerte van het recht in Nederland* (A'dam, 1940) en ook J. Wille, *De literator R. M. van Goens en zijn kring* (Zutphen, 1937²), p. 66 vlg. De figuur van de patriotse rechtsgeleerde F. A. van der Marck (1719-1800) werd bestudeerd door J. Lindeboom, *F. A. van der Marck, een achttiende eeuwsch leeraar van het natuurrecht* ('s-Gravenhage, 1947). Het Nederlandse natuurrecht, sterk rationalistisch gekleurd en beïnvloed door de Duitser Wolff, stond trouwens totaal afkerig tegenover R. s. romantische natuurstaat-utopie uit zijn *Discours* (cfr. J. Lindeboom, *op. cit.*, p. 181, 288; J. Wille, *op. cit.*, p. 67).

(14) Een voortreffelijke monografie over Van der Capellen (1741-84) schreef

Datzelfde gold trouwens voor de hele, haast onoverzienbare patriottenliteratuur uit die dagen. Welke was het type van democratische staatsvorm dat Van der Capellen en zijn geestverwanten voor de Nederlandse republiek opeisten? Zij streefden zonder uitzondering naar een gematigde «volksregering», d.w.z. een soort van parlementaire democratie met beperkt stemrecht, waarin het volk de regering koos, maar de regenten, alhoewel verantwoordelijkheid verschuldigd, over een zekere vrijheid bleven beschikken. Het is daarbij opvallend, dat onbeperkte democratie beslist werd afgewezen. Het uitvoerigst en duidelijkst omschreven vinden we dat stelsel in het reeds genoemde, anonieme *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* (1784) en in R. J. Schimmelpennincks doktoraal proefschrift *Dissertatio de Imperio populari rite temporata* (1784)¹⁵. Zelfs later, toen, na de dood van Van der Capellen, het extremistisch element in de patriottenpartij op de voorgrond ging treden, zou men niet veel verder gaan dan dat minimumprogramma. In het zg. *Leids Ontwerp* van 1785 b.v., eigenlijk het eerste concreet ontwerp tot herziening van de grondwet, opgesteld door de extremisten P. Vreede en W. Fijnje, werd enkel maar een zekere invloed op het plaatselijk of regionaal bestuur opgeëist, terwijl aan het stadhoudelijke gezag en het federatief statuut van de Republiek niet getornd werd¹⁶.

Ook wat we voor Van der Capellen in verband met Rousseau vaststelden, is waar voor deze politieke literatuur in het algemeen. Allusies op de «Citoyen de Genève» en zijn werken ontbreken er vrijwel geheel in. Alleen Schimmelpenninck in zijn dissertatie noemde Rousseau met lof, maar zijn «zuivere volksregering»

M. De Jong Hzn., *J. D. van der Capellen. Staatkundig levensbeeld uit de wordings-tijd van de moderne democratie in Nederland* (Groningen-Den Haag, 1921) (over R. zie p. 16); zijn belangrijke korrespondentie werd uitgegeven door W.H. De Beaufort, *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll* (Met ahangsel door J. A. Sillem) (*Werken uitg. d. Hist. Gen. Utrecht, N.R.*, nr 27, 27 b, Utrecht, 1879-83). De bedoelde vertalingen van Price en Priestley zijn: *Aanmerkingen over den Aart en de Waarde der Burgerlijke Vrijheid...* (Leiden, 1776); *Nadere Aanmerkingen over den Aart en de Waarde der Burgerlijke Vrijheid...* (Leiden, 1777); *Proeve over de Algemeene Gronden van Regeering...* (Leiden, 1783). Behalve in de inleidingen tot deze vertalingen en in zijn brieven vindt men V.d.C.s staatsleer — maar dan in zijn meest revolutionaire vorm — geformuleerd in het anoniem verschenen pamflet *Aan het Volk van Nederland* (z.p. of n., 1781).

(15) De *Grondwettige Herstelling* (zie noot 12) verscheen anoniem en zou het werk zijn van verschillende patriotten; het belangrijke Deel I wordt aan J. H. Swildens toegeschreven (cfr. Van Doorninck, *Vermomde en naamloze schrijvers*, II, kol. 269) (zie ook verder noot 19). Van Schimmelpennincks *Dissertatio* bezorgde A. B. Swart een Nederlandse versie: *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregeering* (Leiden, 1785) (zie ook verder noot 17).

(16) Voor de tekst van dit *Ontwerp om de Republiek door een heilzame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig en van buiten gedugt te maaken* zie *Nederl. Jaarboeken*, 1785, p. 1427 (fragmentarisch ook in H. T. Colenbrander, *op. cit.*, I, p. 282-4).

achtte hij onverwezenlijkbaar; in een stelsel van volksvertegenwoordiging met wetgevende macht bekleed daarentegen, vond hij de democratie even zo goed gewaarborgd. Volledigheidshalve dienen we nog te vermelden, dat Petrus de Wacker van Zon, in zijn felle anti-aristokratische brochure *De Adel* (1786), zijn argumentatie ontleende aan het *Discours sur l'Inégalité* om de oorsprongen van de ongelijkheid onder de mensen te verklaren¹⁷. Maar daarmee is dan ook alles gezegd. Weliswaar wordt de oppervlakkige lezer in al deze geschriften herhaaldelijk getroffen door passages en formuleringen die het *Contrat Social* wellicht in herinnering brengen, maar hij mag daarbij nooit uit het oog verliezen, dat vele van deze — haast stereotiepe — ideeën en terminologieën als het ware tot het intellectueel gemeengoed van die tijd behoorden en anderzijds, dat het hier ontwikkelde systeem in essentiële punten van Rousseau afweek. Merkwaardig is, dat, terwijl de patriotten zelf er dus geen ogenblik aan schijnen gedacht te hebben de Zwitser tot hun geestelijk leidsman te proklameren, hun orangistische tegenstanders daarentegen precies wel gepoogd hebben hen als diens discipelen dood te verven. Zo verweet de fanatieke anti-revolutionaire historicus Adr. Kluit zijn democratische landgenoten herhaaldelijk de slaafse volgelingen te zijn van de beruchte Franse filozofenschool en meer bepaald van de « verderfelijke » Rousseau. Hij ging zover te beweren dat de reeds genoemde patriottenkode, de *Grondwettige Herstelling*, duidelijk geïnspireerd zou zijn door diens theorie van de gezagsdelegatie. Maar dienen we in dergelijke aantijgingen niet veeleer tendentieuze propaganda te zien, die de bedoeling had de patriotten in een ongunstig daglicht te stellen¹⁸?

Niet alleen zwenen de meeste patriotse theoretici over de auteur van het veroordeelde *Contrat Social*, wiens onpraktisch en al te

(17) Over R. zie R. J. Schimmelpenninck, *op. cit.* (vertaling), p. 2 vlg., 6, 35-36, 49, 52-54, 61. Ook Sch. beschouwde, als zovele patriotten, de Amerikaanse konstitutie als ideaal (zie behalve zijn *Verhandeling* ook G. Schimmelpenninck, *R. J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*, 's-Gravenhage-A'dam, 1845, I, p. 51). In *De Adel* (Alkmaar, A'dam, enz., 1786), onder pseudoniem Anonymus Belga verschenen, zijn in verband met R. vooral p. 9 vlg. van belang.

(18) Zie voor deze beschuldigingen van A. Kluit o.m. zijn *Academische redevoering over het misbruik van 't algemeen staatsrecht* (Leiden, 1787; vert. uit oorspr. Latijn v. 1784), b.v. p. 93; *De souvereiniteit der Staten van Holland verdedigd tegen de hedendaagsche leer der volksregering* (Leiden, 1785), b.v. p. 88 vlg.; en later nog *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland* (A'dam 1793), b.v. p. 56. In *De souvereiniteit...* (p. 88 vlg.) toont hij hoe Deel I/Hfst. III van de *Grondwettige Herstelling* geïnspireerd zou zijn door het *Contrat Social*, Livre III/ Chap. XVI en XVIII. Kluit was niet de enige in zijn partij die in de patriotse theorieën invloed van R. meende te moeten ontdekken: vlg. L. P. van de Spiegel, *Diverse loopende collectanea over burgerlijke vrijheid en regeering* (1785) (in: G. W. Vreede, *Mr. L. P. van de Spiegel en zijne tijdgenooten*, Middelburg, 1874-77, II, p. 427 vlg.).

absoluut doorgedacht concept slecht in hun kraam paste, maar het wordt bij lektuur van hun werken duidelijk, dat ze veeleer Montesquieus *Esprit des Lois* en vooral de geschriften van de meermaals geciteerde Engelsen, Price op kop, als richtinggevend beschouwden¹⁹. Zou het gewaagd zijn te veronderstellen, dat de populariteit dezer laatsten, behalve op hun gematigdheid en realisme ook voor een deel berustte op het feit dat ze, evenals de meeste patriotten, uit het vrijzinnig protestantse milieu der dissenters afkomstig waren?

Veel veranderde er echter na 1787. De reaktionaire represaille-politiek waarmee de regering van Willem V op de mislukte omwenteling der patriotten reageerde, dreef de extremisten onder hen het land uit, naar Frankrijk, waar ze rechtstreeks in contact kwamen met de ideeënwereld der Franse revolutionairen. De kapitale gebeurtenissen die, kort daarop in 1789, volgden en die definitief en gewelddadig een einde stelden aan het vervloekte Ancien Régime, bleken echter van een supra-nationale betekenis te zijn en vonden ook ver buiten de Franse grenzen weerklank. Meteen kreeg een boek als Rousseaus *Contrat Social* een plotse en brandende aktualiteit. Niet alleen in Frankrijk kende het een enorm sukses, overal ter wereld waar sociale en politieke ontevredenheid het hoofd opstak, greep men ernaar. Ook in Nederland nam zijn populariteit met een ruk toe; de cijfers die ons onderzoek van de privé-bibliotheken in dat verband opleverde, zijn overtuigend²⁰. Het was trouwens eveneens in de na-revolutionaire jaren, dat het *Contrat* voor het eerst in het Nederlands vertaald werd: in 1793-94 verscheen de geestdriftig ingeleide vertaling

(19) Des te meer verwondering baren de uitlatingen van sommige oudere historici die met absoluut onverantwoorde beslistheid de invloed van R. bevestigen op de patriottenleiders: vgl. P. H. Suringar, *Biographische Aanteekeningen betreffende Mr. Pieter Paulus*, Leiden, 1879), p. 79; J. A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer* (A'dam, 1883), p. 24; W.B.S. Boeles, *De patriot J. H. Swildens* (Leeuwarden, 1884), p. 120. Hooft het dan te verbazen dat auteurs van overzichtelijke werken als Te Winkel zich de bewering laten ontvallen dat R.s politieke en sociale ideeën nergens zo diep doordrongen als in Nederland (*Ontwikkelingsgang*, VI, p. 6)? De invloed van Montesquieu en Price werd reeds beklemtoond door Colenbrander, *op. cit.*, I, p. 70 («Tegen negenmaal Price en Priestley, vindt men in de hollandsche revolutionnaire lectuur van 1787 en vorige jaren nauwelijks éénmaal Rousseau»). Over Price ook nog J. Hartog, *op. cit.*, p. VIII; W.W. van der Meulen, *C.L. van Beyma* (Leeuwarden, 1894), Stelling X; M. de Jong, *op. cit.*, p. 224; W. J. Goslinga, *op. cit.*, p. 15, e.a. Over Montesquieu en Nederland schreef S. J. Fockema Andreae in *De Gids*, 1949.

(20) Over de periode 1760-1810 onderzochten we 396 katalogi van privé-bibliotheken (uit de verzameling van de *Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels* te A'dam). Percentsgewijs en per periode van 10 jaar berekend, ziet de kurve van R.s sukses er als volgt uit: 13,1% (1760-69) - 24% (1770-79) - 32,5% (1780-89) - 62,3% (1790-99) - 65,3% (1800-10) R. lezers; ongeveer dezelfde verhoudingen gelden ook voor het *Contrat Social* afzonderlijk, dat samen met *Emile* het meest gelezen werd.

van de hand van de patriot Winter Tromp, in 1796 gevolgd door een tweede, anonieme²¹. Ook de tijdschriften wijdden nu — de meeste voor het eerst dus — recensies aan het boek, terwijl duidelijke allusies op Rousseaus staatsleer bovendien meer en meer gingen voorkomen in de politieke en zelfs andere literatuur van het eeuweinde.

Onder dergelijke omstandigheden mogen we dan ook terecht verwachten, dat zeker de Nederlandse revolutionairen meer aandacht gingen besteden aan Rousseaus kontraktleer, dan ze tot dan toe hadden gedaan. En dat was ook werkelijk het geval. De uitgeweken patriotten, die zich te Parijs en vooral in Noord-Frankrijk gevestigd hadden — ze noemden zich voortaan bij voorkeur Bataven —, groepeerden zich alras in politieke verenigingen die duidelijk op de jakobijnenklubs gekopieerd waren. En dat in deze klubs de Rousseaukultus een belangrijke rol speelde, is voldoende geweten. Het is best mogelijk dat deze jongere patriottengeneratie, haar ietwat opgeschroefd revolutionaire luidruchtigheid ten spijt, in wezen even burgerlijk en braaf was als de vorige, het blijft intussen een feit dat deze mensen een heel andere, hoofdzakelijk Frans gekleurde politieke scholing genoten hebben. Hun aanvoerder b.v., de Fries Johan Valckenaer, wellicht ook weer gematigder dan hij zich in momenten van jakobijnse geestdrift voordeed, was bij Voltaire en Rousseau in de leer geweest²². In het vaderland zelf waren de achtergebleven democraten ondertussen niet bij de pakken blijven zitten. Ook zij hadden zich in een wijdvertakt net van zg. « leesgezelschappen » georganiseerd, die zich tot taak hadden gesteld: niet enkel het politiek-theoretisch onderrecht der patriotten, maar ook de praktische voorbereiding van een staatsgreep met Franse hulp. Geestelijk en materieel contact

(21) De eerste vertaling verscheen onder de titel *Over het Maatschappelijk Verdrag, of Grondbeginselen van het Staatsrecht door J. J. Rousseau, Burger van Genève* (Dordrecht, B. J. Morks, 1793-94, 2 dln, in-8°) en werd heruitgegeven in 1795. Het auteurschap van F. J. Winter Tromp steunt op een mededeling van P. Valkhoff (*Hand. en Meded. Mij. Nederl. Letterk. Leiden*, 1912-13). In 1796 volgde: *Contrat Social of 't Verbond der Maatschappij, door den alom beroemden J. J. Rousseau* (Harlingen, V. van der Plaats, 1796, in-8°). Beide vertalingen, alhoewel volledig, zijn van minderwaardige kwaliteit. Ondanks hun overbodigheid — alle ontwikkelde Hollanders lazen immers Frans — leveren ze nochtans het duidelijk bewijs van een plotse bijval.

(22) Over het leven van de Nederlandse uitwijkelingen in Frankrijk zie o.m. J. Dirks, *De uitgewekenen uit Nederland naar Frankrijk (Vaderl. Letteroefeningen, 1868, I)*; J. A. Sillem, *J. Valckenaer en de uitgeweken patriotten in Artois, 1787-1795 (De Gids, 1872, I)*; A. Mathiez, *La Révolution et les étrangers* (Paris, 1918). Voor de R. kultus in de jakobijnenklubs verwijzen we naar L. de Cardenal, *op. cit.* (noot 6). De figuur van J. Valckenaer (1759-1821) werd belicht door J. A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer* (A'dam, 1883, 2 dln) (over R. zie I, p. 6). Zijn gematigdheid blijkt duidelijk uit zijn intreerede — in zijn post-revolutionaire tijd — als professor te Leiden (*Redevoering over de plichten van een Bataavsch burger, vooral bij eene Staats-omwenteling*, Gouda, 1796, o.a. p. B3).

met Frankrijk werd van hieruit regelmatig onderhouden, zodat we geredelijk mogen aanvaarden, dat het *Contrat Social* hier evenmin een onbekende was, ook al ontbreken ons konkrete bewijzen²³.

Onderzoeken we de patriotse publikaties uit de jaren 1787-95, dan blijkt ook daar de invloed der Engelse theoretici plaats te hebben geruimd voor die der Franse. Rousseau ging een veel belangrijker rol spelen in deze literatuur en, behalve op zijn *Contrat Social*, viel nu ook volle licht op zijn *Discours sur l'Inégalité*, waarvan de hoofdprincipes door de Revolutie en vooral haar *Déclaration des Droits* erg aktueel waren geworden. Een in 1790 door Teylers Godgeleerd Genootschap uitgeschreven prijsvraag had als thema *In welke zin de mensen gezegd kunnen worden gelijk te zijn?* en heeft het gezegd, dat de twee merkwaardigste inzendingen, die van Pieter Paulus en Prof. H. C. Cras, zeer uitvoerig Rousseaus theorieën ontleedden? Ondanks alle waardering bleef echter ook de kritiek niet uit: Paulus b.v. zag het gevaar in van bepaalde paradoksale uitlatingen die de weg openlieten voor een bedenkelijke staatssoevereiniteit²⁴. Ook bij S. I. Wiselius, een ander belangrijk patriots publicist, die in zijn werken over de staatsinrichting Rousseaus kontraktleer op de voet volgde, ontbrak de kritische noot niet²⁵. Want dit zouden we hier duidelijk willen onderstrepen: deze ultra-patriotten mogen dan de « Citoyen de Genève » heel wat beter gekend hebben dan hun voorgangers, ja ze mogen hem bewonderd hebben en in sommige hun-

(23) Voor de ontwikkeling in Nederland zelf, meer bepaald de aktiviteit der leesgezelschappen, raadplege men o.m. Th. Jorissen, *De Patriotten te Amsterdam in 1794* (A'dam, 1875) en H. T. Colenbrander, *Nederland en de revolutie (Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, I, 's-Gravenhage, 1905)*. Over « Doctrina et Amicitia » lichtte ons in: J. van Lennep, *Feestrede ter viering van het 75-jarig bestaan des Genootschaps Doctrina et Amicitia* (z.pl. of j.). Voor zover we over precieze gegevens beschikken (verklaringen van in okt. 1794 aangehouden klubleden, geciteerd door H. T. Colenbrander, *op. cit.*, p. 393/voetnoot), las en commentarieerde men in de leesgezelschappen spektatoriale en nieuwsbladen, benevens de werken van Paulus (zie volgende noot) en Paine.

(24) De eerste die de Verklaring van de Rechten van de Mens in Nederland introduceerde, was Mirabeau met zijn *Aux Bataves sur le Sathoudérat* (1788). Een overzicht van de talrijke nadien verschenen publikaties over het thema geeft W. J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger* ('s-Gravenhage, 1936). De dissertaties van P. Paulus en H. C. Cras vindt men in *Verhandelingen, raakende den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap*, Dl. XIII (1793); belangrijk daarin, in verband met R., zijn vooral Paulus, p. 48, 54, 56, 78, 90-91 en Cras, p. XIX, XXXIX - XL, 14-26, 83, 111, 143, 25.

(25) We bedoelen S. I. Wiselius, *De staatkundige verlichting der Nederlanderen in een wijsgeerig-historisch tafereel geschets* (1793, 1828²) en *Proeve over de verschillende regeringsvormen, in derzelver betrekking tot het maatschappelijk geluk* (Leiden, 1831; reeds in 1793 geschreven) waarin R. duidelijk geparafraseerd wordt (respektievelijk p. XXIV en Ie Afd.). Over deze felle — maar later tot inkeer gekomen — patriot schreef P. van Limburg Brouwer, *Het leven van Mr. S. I. Wiselius* (Groningen, 1846).

ner opvattingen zelfs door hem beïnvloed zijn, nooit hebben zij zijn extremisme ten volle kunnen goedkeuren. Dezelfde toon van gereserveerdheid klinkt ons trouwens, tussen alle lof door, op uit de progressistische tijdschriftenliteratuur van die tijd²⁶. Dat bovendien ook een extra-politiek element, nl. de zelfs in patriottenogen onaanvaardbare deïstische geest van vele zijner andere werken, dat scepticisme in de hand gewerkt heeft, staat buiten elke twijfel. Het is onze stellige indruk, dat ook in deze jaren de gematigde en klaar omschreven theorieën van een Montesquieu nog steeds meer praktische invloed uitoefenden dan het *Contrat Social*.

Dat blijkt ook later nog, wanneer de patriotten, eens ze, met de hulp der Franse wapenen, de macht in handen hadden gekregen, voor de taak kwamen te staan een nieuwe grondwet te ontwerpen. Want deze jongeren, in tegenstelling tot hun voorgangers, wilden bewust breken met de Unie van Utrecht, waarvan ze het bindend konstitutioneel karakter ontkenden. Wanneer we de toespraken lezen, die van 1796 af in de Nationale Vergadering en meer speciaal in de grondwetskommissie werden gehouden, en vooral dan die van fanatieke extremisten als Van Beyma, Hahn en meer nog Vreede, dan valt het eerder moeilijk de dwingende gedachte aan het *Contrat Social* van zich af te schudden. Dat belet nochtans niet, dat de enige naam die herhaaldelijk en nadrukkelijk geciteerd werd, die van Montesquieu was, want de decentralizatie van het bestuur en de scheiding der machten bleef nu eenmaal een der dringendste praktische problemen, waarmee de nieuwe regeerders gekonfronteerd werden²⁷.

Het spreekt vanzelf dat de tijd ons ontbreekt hier, ook maar oppervlakkig, het ontstaan te schetsen van de democratische konstitutie van Nederland en toch moeten we in enkele lijnen haar relatie vaststellen tot buitenlandse, in casu Franse bronnen. De eerste redakties, waarin de Franse *Déclaration des Droits* enigszins gemilderd en aan de Hollandse mentaliteit aangepast werd — o.m. door beklemtoning van het religieuze element —, ondervonden felle tegenstand van de extremisten, die het kiessysteem te ge-

(26) Zie b.v. de recensies van de patriotse *Vaderlandsche Bibliotheek* naar aanleiding van de twee vertalingen van het *Contrat Social* in Dl. VI, 1e st. (1794), p. 407-416; Dl. VII, 1e st. (1795), p. 639-646; *Nieuwe Vad. Bibl.*, Dl. I, 1e st. (1797), p. 249-250.

(27) Behalve in het Dagverhaal der zittingen zelf, vindt men een uitvoerig relaas der besprekingen in de Nationale Vergadering in C. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling* (A'dam, 1799) en C. L. Vitringa, *Gedenkschrift* (Dl. II-IV: *Staatkundige geschiedenis der Bataafsche Republiek*) (Arnhem, 1857-64). Voor de bewuste toespraken van Van Beyma, Hahn en Vreede zie o.m. C. L. Vitringa, *op. cit.*, III, p. 115-116, 335; 175-176; 190-191. Duidelijke invloed van Montesquieu is b.v. aanwijsbaar in de tussenkomsten van H. H. Vitringa (*Idem*, II, p. 106, 133, 137-8, 142, 175; III, p. 101, 313, 317, 329, enz.).

komplieerd en de scheiding der machten te absoluut achten. Deze laatsten gelukten er ten slotte in, door hun staatsgreep van 1798, een einde te stellen aan het eindeloos over en weer gepraat der verschillende partijen en een grondwet te doen goedkeuren die onmiskenbaar de Franse kopieerde: in plaats van het federalistisch statuut werd met klem de één- en ondeelbaarheid van de republiek geproklameerd, alle burgers, ongeacht hun stand of geloof, werd een aandeel in het bestuur gewaarborgd en alle bestaande erfelijke gezagsrechten werden afgeschaft. In zover men Rousseaus invloed aanvaardt op de Franse *Déclaration des Droits*, kan men ook deze eerste Nederlandse konstitutie in haar formulering — zij het dan gedeeltelijk en onrechtstreeks — op hem terugvoeren²⁸.

Het jakobijnse bewind was echter van korte duur in Holland. Enkele maanden later werden de radikalen opnieuw uitgeschakeld en de tweede omwenteling betekende in de grond een terugkeer tot de gematigdheid van weleer. De tweede konstitutie van 1801 was inderdaad al heel wat konservatiever: de Uitvoerende Macht werd versterkt ten koste van de Wetgevende en het gewestelijk zelfbestuur ten dele hersteld. In de jaren daarop maakte Nederland dan in feite de evolutie door, die zich ook in Frankrijk voltrokken had, waar Bonaparte de democratie der Revolutie, waarvan hij de verwezenlijkingen in zekere zin bevestigde, geleidelijk in een autoritair regime had omgevormd. De Nederlandse grondwet van 1805 sanctioneerde het éénhoofdig bestuur van Raadpensionaris Schimmelpenninck en waarborgde nog slechts onvoldoende de volksinvloed op het wetgevend lichaam.

Het principe van het maatschappelijk verdrag en de oppermacht van het volk, dat reeds in 1805 op de achtergrond was geschoven, verdween geheel in de konstitutie van het Koninkrijk Holland van 1806. Weinig bleef er aldus over van wat eens het ideaal van de patriotten geweest was, weinig ook van de beginselen die Rousseaus *Contrat Social* eens zulke sensationele aktualiteit verleend hadden²⁹. Die aktualiteit bleek inderdaad wel fel

(28) Voor de tekst en de geschiedenis van de Nederlandse grondwetten verwijzen we naar Van Hasselt, De Hartog en Kranenburg, *Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten* (A'dam, 1923) en de handboeken van staatsrecht I. H. Gosses - N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, 1947³), R. Kranenburg, *Het Nederlandsch staatsrecht* (Haarlem, 1951⁷). De wordingsgeschiedenis van de konstitutie van 1798 kunnen we gedetailleerd volgen in W. J. Goslinga, *op. cit.*, en vooral H. T. Colenbrander, *Gedenksukken*, II. Sommige auteurs, zoals R. Kranenburg (*op. cit.*, p. 48, 493), aanvaarden uitgesproken invloed van R. hierop («De formulering is goeddeels ontleend aan de theorie van Rousseau en de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*»).

(29) De voorstellen tot grondwetsherziening uit 1799 en volgende jaren brach-

verbleekt in de eerste jaren der 19de eeuw. De bloedige excessen van de Revolutie, alsmede de diktatoriale machtswellust van haar erfgenaam — in casu Napoleon — hadden bovendien vele Nederlanders en ook patriotten de ogen geopend. Men voelde dat een deel der schuld hieraan op de filozof van Genève rustte en verschillende verzen uit die dagen — niet enkel van de aarts-konservatief Bilderdijk, maar ook van een verlicht poëet als Helmers — stuurden hem bittere verwijten toe³⁰.

Toch mag noch de inlijving bij Frankrijk in 1806, noch het daarop volgend verlicht despotisme van Koning Willem I ons doen vergeten, dat het beleid dat in het begin der voorgaande eeuw Nederland zijn uitzicht van moderne staat gaf, in wezen liberaal was en steeds iets van die geest van de grote Revolutie heeft weten te bewaren, zonder welke de hedendaagse parlementaire democratie onverklaarbaar zou zijn. Is het toeval dat ook Willem I zich omringde met lieden van vooruitstrevende gezindheid, zoals de oud-patriot C. F. van Maanen³¹ en de Oranje-politici G. K. van Hogendorp en A.F.J.A. van der Duyn, mensen waarvan we weten dat ze Rousseau kenden en zelfs bewonderd hadden?

We willen trouwens eindigen met nog even te wijzen op het merkwaardige feit van deze Rousseauïstische inslag bij sommige vooraanstaanden uit het Oranjekamp. Dat we ook bij hen vooruitstrevende geesten en zelfs overtuigde vrienden van de Zwitserse filozof konden vinden, hadden ons in vroeger jaren reeds de Bentincks en de Fagels geleerd³². Wat nu Van Hogendorp betreft,

ten tevens opnieuw een duidelijke belangstelling voor de Amerikaanse konstitutie (vgl. Colenbrander, *Gedenkstukken*, III, 2, p. 554, 646). Voor de konstitutie van 1801 zie Gosses-Japikse, *op. cit.*, p. 741 en Kranenburg, *op. cit.*, p. 49; voor die van 1805, behalve deze beide werken, ook J. De Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland*, p. 308 vlg.

(30) Zie b.v. Bilderdijks gedicht *Aan J. J. Rousseau van 1823* (*Dichtwerken*, Haarlem, 1856-59, XIII, p. 390) (vgl. ook XIII, p. 360 en XIV, p. 55). Karakteristiek is wel het vers dat de ontgoochelde Helmers in 1803 « ex tempore » schreef onder het borstbeeld van R. te Montmorency (*Gedichten*, A'dam, 1810², II, p. 218):

« Welsprekend dweeper! ja, mijn hart slaat met meer vuur
« Bij 't zien van 't oord, door u tot uw verblijf verkoren;
« Hier waan ik Heloise, en daar Sint Preux te hooren!
« En dubbel voelt mijn hart al 't Schoone der Natuur:
« Maar hadt ge al 't wee voorzien, hier in uw' naam bedreven,
« 't Maatschappelijk Verdrag waar' nooit door u geschreven. »

(31) Over deze minister van justitie van Koning Willem zie M. E. Kluit, *C. F. van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid* (Groningen-Djakarta, 1953) (blijken van R.s invloed op p. 20-21, 47).

(32) Willem (1704-74) en Charles-John Bentinck (1708-79), leiders der prinsgezinden, werkzaam in allerlei regerings- en diplomatieke functies onder Willem IV, waren hevige bewonderaars van R., waarvan ze vooral *Emile* waardeerden; van invloed van zijn politieke ideeën echter valt niets te merken. Ze verdedigden R. tijdens de vervolging van zijn werk en boden hem — langs de uitgever Rey om — een toevluchtsoord aan, toen hij uit Frankrijk de wijk moest nemen. Over hun verhouding tot R. handelde M. Pacquot, *Voltaire, Rousseau et les Bentinck* (*Revue de*

deze telg uit een beroemd prinsgezind geslacht had in Duitsland een uitgesproken verlichte opvoeding genoten, in Rousseau was hij grondig belezen en de Amerikaanse democratie had hij ter plaatse bestudeerd. En ook al meende hij later, wanneer hij zelf in de politieke strijd stond, de democratische beginselen als praktisch onuitvoerbaar te moeten verwerpen, toch is het duidelijk dat de liberale geest waarvan zijn eerste politieke vorming doordrenkt was geweest, hem ook later is blijven beïnvloeden, wanneer hij in zijn *Verklaring aan het Staatsbewind* een konstitutie voor het koninkrijk ontwierp³³. Van Van der Duyn van Maasdam anderzijds, die samen met Van Hogendorp het herstel van Oranje had voorbereid, mét hem in de nieuwe grondwetskommissie zetelde en daarin de progressistische vleugel vertegenwoordigde, is een der formeelste getuigenissen afkomstig van beïnvloeding door Rousseau waarover we in de hele Nederlandse literatuur beschikken³⁴! De liberalistische strekking die de nieuwe monarchie, ondanks Willems absolutistische neigingen, bleef kenmerken, is dan ook in belangrijke mate aan deze beide politici toe te schrijven.

Besluiten we. Rousseaus politieke leer is eerst na de Revolutie in Nederland doorgedrongen. Rechtstreekse invloed van het *Contrat Social* op de tweede generatie der patriotten en vooral op de jakobijnen onder hen, benevens op enkele afzonderlijke orangistische staatslieden valt niet te loochenen. Het is wellicht niet overdreven ook in de terminologie van de eerste konstitutie van 1797 — zij het dan indirekt — zijn inspiratie te aanvaarden. Maar verdere veralgemenende konklusies zouden onverantwoord zijn. Nederlands staatsinrichting moge dan een erfenis zijn van het democratisch liberalisme dat op het einde der 18de en in het begin

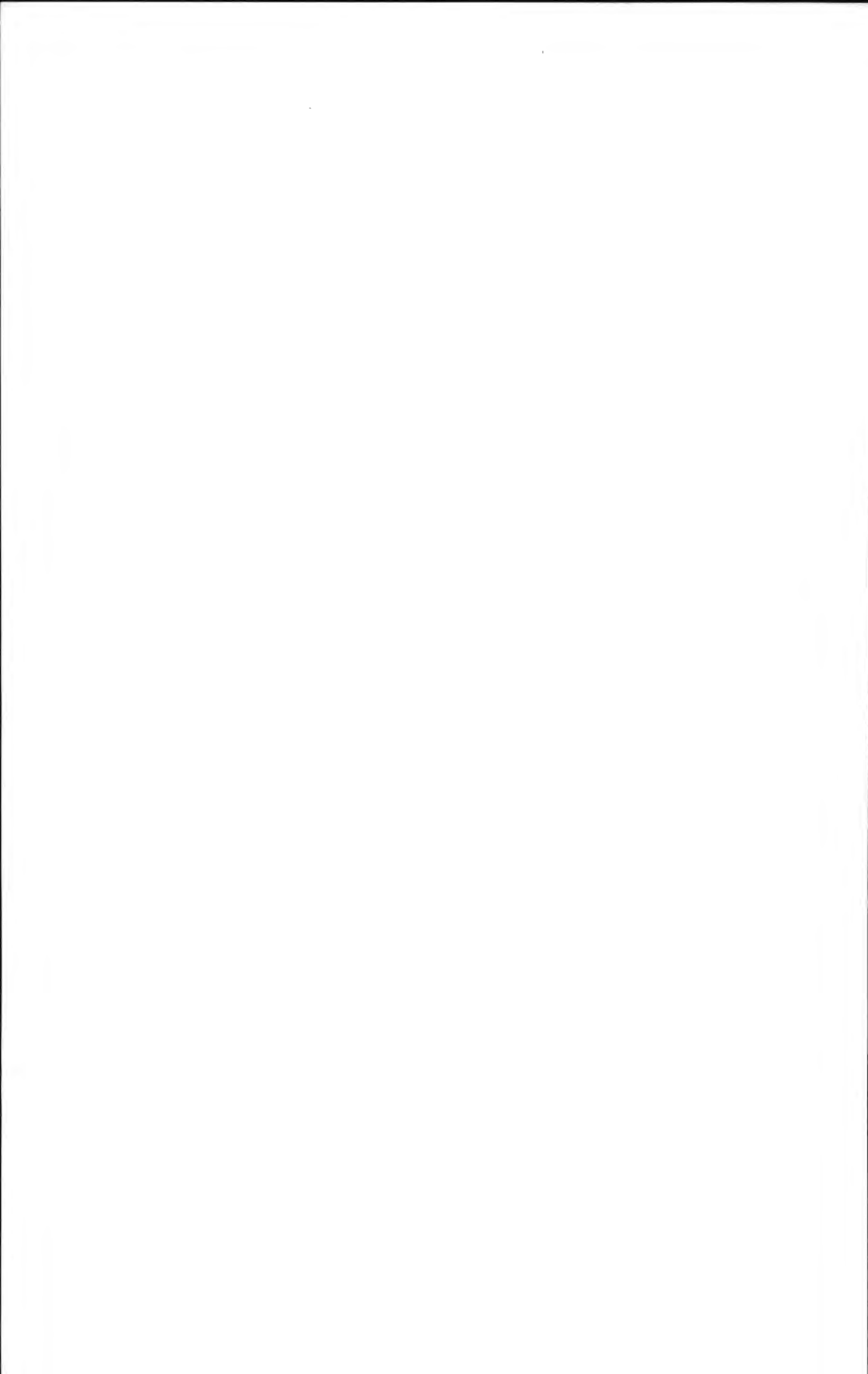
Litt. Comp., t. 6, 1926). De Fagels, van vader op zoon griffiers bij de Staten-Generaal, zijn een ander voorbeeld van de verlichte geest heersend in sommige oranjegezinde intellektuele milieus; de zoon François F. (1740-73) is een der weinige Hollanders die R., tijdens een studiereis door Europa, bezocht (Th. Dufour, *Correspondance générale de J. J. Rousseau*, VII, n° 1304, 1352, 1354).

(33) Over Van Hogendorps (1762-1834) vormingsperiode raadplege men R. Fruin, *De jongelingsjaren van G. K. van Hogendorp* (in: *Verspreide Geschriften*, V, 's-Gravenhage, 1902); L. G. J. Verberne, *Gijsbert Karel's leerjaren* (A'dam, 1931) en natuurlijk zijn eigen *Brieven en Gedenkschriften* ('s-Gravenhage, 1866-1903, 7 dln), welke laatste ook voor zijn latere politieke denkbeelden van groot belang zijn. De relatie Van Hogendorp-R. wordt uitvoerig behandeld bij Verberne, *op. cit.*, p. 161-165. We vernemen in zijn geschriften eigenlijk slechts echo's van *Discours*, *Emile* en *Confessions*. L. G. Verberne schreef ook over *G. K. van Hogendorp en zijn Verklaring aan het Staatsbewind* (*Bijdr. voor de Gesch. der Nederl.*, Dl. V/ 1, 1950).

(34) Van der Duyn (1771-1848) getuigde dat van al de boeken die het grondigst zijn denken beïnvloedden « les premiers de toutes manières, sont les ouvrages de Jean-Jacques Rousseau » (C.F. Sirtema de Grovestins, *Notice et souvenirs biographiques du Comte van der Duyn de Maasdam et du Baron de Capellen*, St. Germain-en-Laye, 1852, p. 383).

der 19de eeuw geboren werd en waarin Rousseau ongetwijfeld zijn aandeel heeft gehad, een feit blijft het — en ten slotte telt dit alleen in dit verband — dat zijn grondwet in haar opeenvolgende versies een zo eigen karakter heeft gekregen, weerslag van typisch nationale omstandigheden en noden, dat niet alleen de Franse en zeker de Rousseauïstische inslag er totaal uit verdwenen is, maar dat we zelfs nog moeilijk van enige konkrete buitenlandse invloed kunnen gewagen. Indien we aan de hand van dit onderzoek nog eens duidelijk hebben kunnen aantonen, dat slechts nuchtere feitenkennis, gerugsteund door een verstandig kritische instelling, de kulturhistoricus en vooral de komparatist vermog te behoeden voor gevaarlijke overdrijvingen, dan heeft dit referaat ook zijn « didaktische » bedoeling niet gemist.

maart 1958.

Aken - Vaals, Romaans taaleiland

door

MAURITS GYSSELING
lid der Maatschappij

In het uiteindelijk gegermaniseerde gedeelte van Noord-Gallië onderscheiden zich twee gebieden door lang voortleven van het Romaans : enerzijds een strook ten noorden van de huidige taalgrens, ongeveer van Kortrijk tot Aken, die behoort bij het uitgestrekte tweetalig gebied in Wallonië en Noord-Frankrijk ; anderzijds het eentalig Romaans Moezeldal van Trier tot Koblenz. In eerstgenoemde strook vallen vooral op : de Denderstreek, die zich oostwaarts tot voorbij Asse uitstrekt, de omgeving van Sint-Truiden, en het zuiden van Nederlands-Limburg met de Voerstreek en Aken. In de streek van Aken-Vaals lijken zelfs aan de periode van tweetaligheid enkele eeuwen van Romaanse eentaligheid opgevolgd te zijn. Alleen dit laatste gebied wordt hier nader onderzocht.

Dat Aken-Vaals wel degelijk in de vroegste Middeleeuwen deel heeft uitgemaakt van de uitgestrekte tweetalige zone, blijkt uit de gehuchtnaam Harles onder Vaals, uit *Hariliacas*, een van de hybride Germaans-Romaanse namen op *-iacas*, die massaal voorkomen van Zuid-Limburg tot voorbij de Somme. *Hariliacas* is afgeleid van de Germaanse persoonsnaam Harilo, zoals ook Herlies in het arrondissement Rijsel. Andere vertegenwoordigers van deze namenformatie zijn, ten noordwesten en zuidwesten van Vaals, Etenaken onder Wijler, Slenaken, Beutenaken onder Slenaken (1146 *Butenachen*) en Sippenaken.

Het gebied waar het Romaans tijdelijk het Germaans verdrongen heeft, omvat Aken en Laurensberg ten oosten van de Nederlands-Duitse rijksgrens, Vaals en Simpelveld ten westen daarvan. Vóór 1226 overgeleverde Romaanse plaatsnamen aldaar zijn :

onder Aken : Aken zelf (799 *Aquis*, 972 kopie \pm 1191 *Abba*), uit *aquae*, zo genoemd naar de geneeskrachtige bronnen. — Burtscheid (1018 *in Purceto*, 1029 *Porcit*, 1040 *in Porceto*, 1166 *de Burceto*), een Romaans collectief op *-ētum*. — 1215 *Schovemunt*, te vergelijken met Xhovémont onder Luik en met Montécouvé onder Juvigny in het arr. Soissons (1190 *apud Montem Scovatum*). — Kolrum (1215 *platea que dicitur Caelru*), uit *calva rûga* « Kale straat ».

onder Laurensberg : Seffent (896 kopie \pm 1191 *Septem fontes*) «zeven bronnen». — Vetschau (1215 *Vetzou*), denkelijk uit Romaans *fiscavum* «bij een fiscus of koninklijk domein horend». — Schurzelt (896 kopie \pm 1191 *de Cirsoli*), vermoedelijk uit Rom. *ceresiolum*, bij *ceresia* «kers», dus «kersengaard». — Stockheide (1215 *Stockeide*) uit Rom. *stokkēta*, collectief bij *stok* «boomstronk», evenals de vele plaatsnamen Estoquoy, Stocquois in Noord-Frankrijk en Wallonië.

onder Vaals : Vaals zelf (1041 *Vals*, 1059 *Vals*) uit Rom. *valles* «dal» : Vaals ligt inderdaad in het dal van de Selzerbeek. — Lemiers (1208 *Lumirs*, 1216 *Lumires*, 1219 *Lummirs*) uit *Lumaras*, bij de prehistorische waternaam *Lumara*; hier met Romaanse klankevolutie, in tegenstelling met Lumbres in het arrondissement Sint-Omaars (1118 kopie 1775 *Lumeres*), waar Germaanse klankevolutie optreedt. — Harles (1120 kopie 1157 *Harleis*, 1133 *Harleis*) uit Germaans-Romaans *Hariliacas* «toebehorend aan Harilo» (Germ. persoonsnaam), met Romaanse klankevolutie. — Vijlen (1179 *Vile*, 1224 *Vilen*), vermoedelijk uit *villāna* «bij een villa horend» evenals Velaines in Noord-Frankrijk en Wallonië. — Malensbos (1208 *Malone*), met Romaanse klankevolutie uit *magalunas*, evenals het forêt de Marlagne (8e eeuw, kopie 11e *in saltu magno qui vocatur Maghligno*) bij Namen en het daarnaar genoemde Malonne (935-37 *Maglonia*, 1006 kopie 13e *Malonia*); naamgenoten met Germaanse klankontwikkeling zijn Machelen en Mechelen.

onder Simpelveld : Simpelveld zelf (1137 kopie 1157 *Simplevei*, 1155 kopie 13e *Semplovei*) uit Gallo-romeins *Simploviacum* met Romaanse klankevolutie.

Denkelijk Romaans is ook Holset onder Vaals, waarvan evenwel niet zulke oude vormen bekend zijn : *hulisētum*, Romaans collectief bij *hulis* (Frans *houx*) uit Germaans *hulis* «hulst».

Wel komen in het betrokken gebied ook Germaanse plaatsnamen voor, doch het betreft primaire natuurnamen die zeer goed eerst in de post-Romaanse periode kunnen ontstaan zijn. B.v. Lousberg onder Aken (997 *Luovesberc*), Laurensberg (1218 *Berge Sancti Laurentii*), Orsbach onder Laurensberg (1219 *Orlosberge*) en Bochoholz tussen Laurensberg en Simpelveld.

Ten westen van Vaals ligt de gemeente Wittem, waar van twee gehuchnamen als oudste attestatie een half Romaans klinkende vorm optreedt : Mechelen (1133 *Mechluns*), blijkbaar genoemd naar het aangrenzende Malensbos, doch met Germaanse klankevolutie wat de stam, Romaanse wat suffix en uitgang betreft; en Eis (1193 *Hanzon*). Ook Nijswelier onder Wittem (1179 *Wilra sancti Dionisii*) is eventueel Romaans, doch de

naam van de aangrenzende gemeente Wijler (1217 *Wilre*) is zeker Gallo-romeins.

Ten zuiden van Vaals is insgelijks Romaanse inslag bemerkbaar. Bekende voorbeelden zijn : Moresnet (1172 *Mormanil*), waarvan het tweede lid Romaans *mansionile* « huisje » is, en Balen (888 kop. ± 1191 *Bailus*, 1133 *Bailues*, 1128 kop. eind 13e *Bale*), evenals Boisleux in het arrondissement Arras (1119 *Bailuis*) vermoedelijk uit Romaans *baculavus* « palissade ».

Ten oosten van Aken lijkt evenwel alles Germaans te zijn. Bv. *Würselen* (870 kop. ± 920 *Wormsalt*, lees *Wormsali*, 1214 *Worsele*) « zele aan de Worm ».

Het aangehaalde Romaans taalgoed kan als volgt gerangschikt worden :

Romaanse woordvoorraad : *valles, septem fontes, aquae, calva rūga, villāna, fiscavum, scopātus mons, ceresiolum* ; afleidingen op *-ētum* : *stokkēta, hulisētum, purcētum*.

Romaanse klankevolutie :

w > *v* : Vijlen.

iaca > *iei* : Harles, Sempelveld.

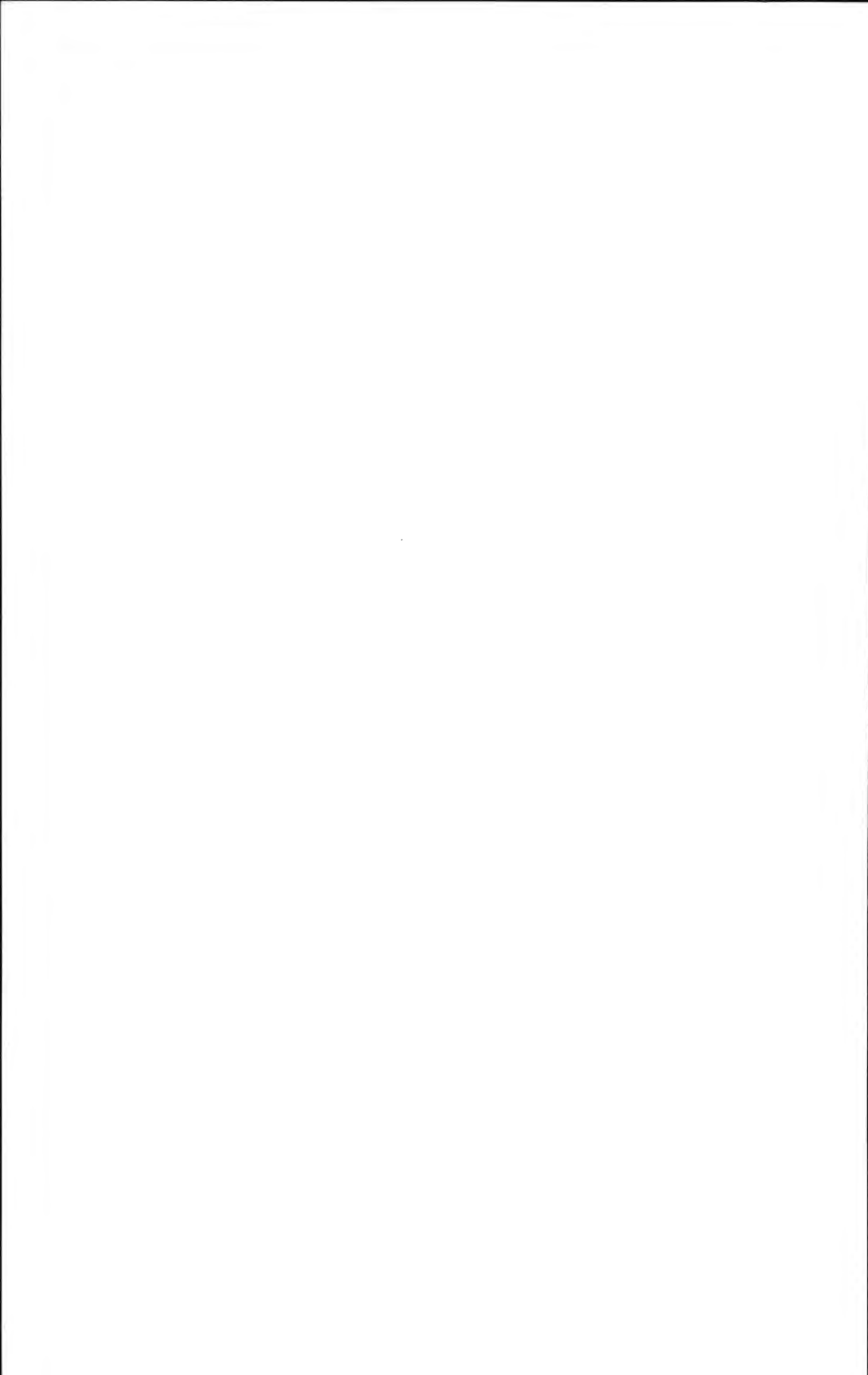
rūga > *rūa* : Kolrum.

intervocalische *t* > *d* en *ē* > *ei* : Stockeide.

bewaren van Romaanse casusuitgang : Vaals, Lemiers, *Mechluns*. tijdelijk bewaren van Romaanse klemtoon : *Malensbos*, Lemiers, enz.

Een netelig probleem blijft de datering van de uiteindelijke germanisering van Aken-Vaals. Gelet op Harles, Sempelveld, Stockeide en Kolrum, mag deze zeer waarschijnlijk gesteld worden in de 9-10e eeuw : de daarin overgeleverde Romaanse klankevoluties treden immers eerst in de 9e eeuw op ; anderzijds wordt Lousberg reeds vermeld in de 10e eeuw.

De Germaanse klankevolutie van namen als Gemmenich en Sippnaken bewijst, dat de oorspronkelijk tweetalige Voerstreek reeds vroeg eentalig Germaans geworden is en het Romaanse taaleilandje Aken-Vaals van het grote Romaanse taalgebied afgrensdde.

De literaire betrekkingen tussen Albert Verwey en Vlaanderen ¹

door

Dr. M. HANOT
lid der Maatschappij

Op 21 april 1933 hield Albert Verwey tijdens het vijftiende Nederlands Filologencongres een voordracht over *Noord en Zuid in de jaren '90*². Hij sprak uit de rijkdom van zijn ervaring en verhaalde hoe hij in 1886 te Amsterdam ook al een congres had bijgewoond: het twintigste Taal- en Letterkundig Congres. Zijn verslag daarvan in *De Nieuwe Gids* liet geenszins vermoeden dat hij eens een belangrijke rol in de literaire betrekkingen tussen Noord en Zuid zou spelen. De Vlamingen heetten toen 'gasten, die men niet au sérieux neemt', 'een soort monomanen', 'brave pioniers' e.d. 'Laten we hen goed ontvangen', besloot Verwey, 'en veel over taal en verbroedering praten, dan zullen zij tevreden zijn', en verder: 'Wij vinden de Vlamingen een grensvolk. Zij missen voor ons een element van maatschappelijkheid en wereldwijsheid, dat wij heel hoog aanslaan. Wij kunnen niet anders doen dan beleefd zijn en ons goedhouden.' In zijn lezing van 1933 noemde hij dat verslag 'scherp, hatelijk, soms persoonlijk'. Toch was de inhoud ervan begrijpelijk geweest, omdat Verwey vóór 1890 de Vlaamse letterkunde met Hilda Ram, Julius de Geyter, Wazenaar en Pol de Mont identificeerde. Zijn houding verschilde toen weinig van die welke de overige Mannen van '80 tijdens de eerste jaren van *De Nieuwe Gids* tegenover de Vlamingen aannamen, of, om het met zijn eigen woorden te zeggen: zij hielden zich niet afzijdig, maar hun toon tegenover hen was 'onveranderlijk hooghartig'. 't Zij ze prezen of laakten, het gebeurde altijd 'in een toon van meerderheid'³.

¹ Eerder toevallige contacten als die met E.P. J. van Mierlo n.a.v. Verweys Hade-wych-studie en die met M. Sabbe n.a.v. beider belangstelling voor Van der Noot, latere recensies door Vlamingen van Verweys werken werden buiten beschouwing gelaten. Om hun hulp, wenken of getuigenissen dank ik hier: Mevr. Dr. M. Nijland-Verwey, Mej. Dr. M. E. Kluit en de Heren (s.s.t.t.): L. Baekelmans, D. Boens, G. Borgers, Eug. De Bock, R. De Cneudt, F. De Mey, J.A. Goris, F. Lateur, W. Moens, Harry G.M. Prick, E. Roels, C.C. Spiering, H. Teirlinck, M. Uyldert, J. van Nijlen, E. van Offel, E.H. A. Viaene en E. Willekens.

² *De Nieuwe Taalgids*, 1933, p. 193-201; herdrukt in *Keuze uit het proza van zijn boogleraarstijd (1925-1935)*, p. 242-252.

³ *De Nieuwe Gids*, 1887-1888, I, p. 1-11. Citaten op p. 2, 3 en 4 en *Keuze*, p. 246, 245 en 242.

Typisch is in dit verband de houding van Kloos tegenover Cyriel Buysse. Kloos nam diens novelle *De Biezenstekker* in *De Nieuwe Gids* op, maar kon niet nalaten in een voetnoot op te merken: 'Ofschoon deze studie in het Vlaamsche taaleigen is gesteld, meenden wij haar toch onzen lezers niet te mogen onthouden.'⁴ Even later schreef hij aan Vermeulen: 'Wij zijn hier te lande — ik bedoel de heusche artisten — niet erg ingenomen met de letterkundige voortbrengselen uwer landgenoten...' Was de revolutionaire Kloos tegenover Buysse voorzichtig om literaire redenen of vreesde hij abonnees te kwetsen en te verliezen? In 1891 zond Buysse hem een roman, waarschijnlijk *Het recht van den sterkste*. Kloos durfde het werk niet onmiddellijk afwijzen en trachtte daarom Buysse's verzoek op een zijspoor te leiden. 'Ik geloof dat hij goed is', schreef hij aan Buysse, 'maar ik vrees dat hij als tijdschriftartikel te veel sexueele dingen behandelt, dan dat hij in zijn geheel zou kunnen opgenomen worden.'⁵ Twee en een halve maand later zond hij het manuscript aan Buysse terug. Intussen beloofde hij wel steun en belangstelling, maar die konden Buysse niet meer overtuigen en van 1894 af liet deze zijn werk geregeld in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* verschijnen. Uit de aantekeningen van Harry M. G. Prick bij de *Notities bij de lectuur van Cyriel Buysse, door Lodewijk van Deysel* blijkt evenwel dat Buysse niet door Verwey, maar door Van Deysel tot medewerking werd uitgenodigd,⁶ waarschijnlijk omdat deze in hem een vertegenwoordiger van het naturalisme heeft gezien.

*

Op de voornoemde poetae minores na was Pol de Mont de eerste die door de Tachtigers werd opgemerkt en met wie Verwey, nog vóór de oprichting van *De Nieuwe Gids*, contact nam. In 1882 nam Pol de Mont Verwey's gedicht *Een Sproke der Zee* in de tweede jaargang van zijn tijdschrift *Pennoen* op, dat hij op het einde van 1880 onder de titel *Jong Vlaanderen* had gesticht. In een voetnoot deelde De Mont mee: 'Dit, en de twee volgende stukjes, zijn eerstelingen.' Daaruit mogen we wel afleiden dat Verwey zijn gedicht aan De Mont heeft aangeboden. Van die vroege relatie zijn echter geen andere sporen gevonden.⁷

Het was bekend dat De Mont voor de Vlaamse poëzie con-

⁴ *N.G.*, 1889-1890, II, p. 186.

⁵ Geciteerd volgens G.H. 's-Gravesande, *De betrekkingen van Vlaamse schrijvers tot 'De Nieuwe Gids'*, in: *Vl. Gids*, 1954, p. 315.

⁶ *De Tafelronde*, 1954, p. 145.

⁷ *Pennoen*, 1882, p. 255-256.

tacten zocht met het buitenland en dat hij één van de weinigen was die de Beweging van '80 van dichtbij volgde. Op 12 oktober 1885, even na het verschijnen van het eerste nummer van *De Nieuwe Gids*, schreef hij een brief aan Kloos waarin hij tegelijkertijd zijn 'steun en medewerking' aanbood en zijn waardering voor de theorieën en het streven van *De Nieuwe Gids* uitsprak. Verweys *Sonnet* en *Persephone* vond hij fraai⁸. Of de redactie van *De Nieuwe Gids* met de toon van de brief erg ingenomen is geweest, valt te betwijfelen. Zeker is, dat de Mont sinds Kloos' uitspraak dat slechts 22 regels van zijn *Lentesotternijen* 'het aantal goede verzen in onze literatuur met het hunne' hadden vermeerderd⁹, niet meer in de gratie van de Tachtigers heeft bestaan, ook niet in die van Verwey.

Over De Mont heeft Verwey nadien slechts weinig geschreven. In zijn *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche Dichtkunst* beperkte hij zich tot een toelichting bij het strenge oordeel van Kloos. De Monts 'natuurlijke zinnelijkheid', aldus Verwey, 'voelden wij als een deugd en wij beseften dat zijn invloed op vlaamschen smaak en vlaamschen versvorm weldadig werken moest; maar dat was toch maar een betrekkelijke verdienste voor de nederlandsche dichtkunst in haar geheel.'¹⁰ In de lezing *Noord en Zuid in de jaren '90* kwam hij op hetzelfde terug en onthulde hij dat Dr. Doorenbos, die De Mont ontmoet had op één van de zondagavondbijeenkomsten, met grote ingenomenheid de jongeren op diens levendigheid, geestdrift en belangstelling had attent gemaakt. Verwey getuigt verder: 'Zijn eerste bundels waaronder de *Lente-sotternijen*, werden door ons gelezen en we waardeerden daarin de kleurig- en fleurigheid van een vrijmoedige zinnelijkheid. Maar niet lang daarna voelden we ons teleurgesteld. Zijn volgende gedichten, de liederen van Loreley, de verhalen van Idyllen, voldeden minder dan de vorige. Zijn weer latere, de Fladderende Vlinders van 1885, droegen al te duidelijk de tekenen van een onkritische vruchtbaarheid en van een virtuoositeit die niet behaagde.'¹¹

Terwijl andere Vlamingen op de Hollandse kritiek scherp reageerden¹², liet Pol De Mont zich niet beïnvloeden: hij bleef voor de jonge Hollandse dichters aandacht vragen. Hij was het, die in Vlaanderen Kloos, Winkler Prins, Van Eeden, Verwey, Gorter Couperus e.a. bekend maakte. Hij stemde zijn kritiek af op het

⁸ Cf. G.H. 's-Gravesande, *De Geschiedenis van De Nieuwe Gids*, p. 67.

⁹ W. Kloos, *Veertien jaar literatuur-geschiedenis 1880-1893*, p. 149.

¹⁰ *Inleiding tot de nieuwe Nederlandse Dichtkunst*, p. 64

¹¹ *Keuze*, p. 243.

¹² Cf. hierover R.F. Lissens, *Het impressionisme in de Vlaamsche Letterkunde*, p. 172-173.

goede : hij loofde zo veel hij kon, soms wat te veel, doch steeds uit vurig enthousiasme om het publiek tot het lezen van het beoordeelde werk aan te sporen¹³.

*

In de geschiedenis van de betrekkingen tussen Verwey en van *Nu en Straks* treedt Vermeylen het meest op de voorgrond. Voordat deze Verwey leerde kennen, was hij door Kloos al tot medewerking aan *De Nieuwe Gids* uitgenodigd¹⁴. Hij bood gedichten aan, doch Kloos nam ze niet op. Deze ervaring, de crisis in *De Nieuwe Gids* en het met de drang naar gemeenschapskunst van de jonge Vlamingen moeilijk te verzoenen individualisme van Kloos, hebben ertoe bijgedragen, dat Vermeylen zich voortaan tot Verwey wendde. Uit de geschiedenis van de verhouding Verwey-Vermeylen, zoals Mevr. Nijland-Verwey die heeft geschetst¹⁵, vernemen we dat de schrijvers elkaar leerden kennen toen Vermeylen in november 1892 naar Holland was gekomen om medewerkers voor *Van Nu en Straks* te werven. Verwey stond onmiddellijk de gedichten over Paul Verlaine en Antoon der Kinderen af, bij Vermeylens tweede bezoek in augustus 1893 ook nog *Kosmos* en in het voorjaar 1894 *Spaanse reis*. De eerste ontmoetingen vonden juist plaats, toen Verwey, na de breuk met *De Nieuwe Gids* zich in de oudere Nederlandse literatuur was gaan verdiepen en de bloemlezingen *Nederlandsche Dichters behalve Vondel* en *Gedichten van Jonker Jan van der Noot* uitgaf. Vooral Van der Noot bood beide schrijvers stof tot een gesprek. 'Een prijsvraag van de Brusselse universiteit over de invloed door de Franse Pléiade uitgeoefend op onze 16de en 17de eeuwse dichters, voerde Vermeylen evenzeer naar Nederland als zijn wens schrijvers en kunstenaars aan zijn tijdschrift te verbinden. Met beide slaagde hij wonderwel,' merkt Mevrouw Nijland op. 'Bij Verwey vond hij voor zijn studie een aandachtig gehoor' en tijdens het verblijf van Vermeylen in het buitenland, ontstond een drukke briefwisseling. Verwey zou een biografie van Van der Noot schrijven, en Ver-

¹³ Cf. hierover G. Meir, *Pol de Mont*, p. 153.

¹⁴ Dit gebeurde nadat Vermeylen samen met Lodewijk de Raet en een ander vriend het studententijdschrift *Jong Vlaanderen* (in 1889) had opgericht. Aan E. d'Oliveira verklaarde hij daarover: 'Toen wij dat blaadje oprichtten waren wij nog leerlingen van het Athenée. Een studententijdschriftje. Een eerste kreet. En toch trok het de aandacht van Willem Kloos, die mij een lange brief schreef om mijn medewerking te vragen voor de *Nieuwe Gids*.' (*De Mannen van '80 aan het woord*, p. 151). G.H. 's-Gravesande en C.C. Spiering hebben respectievelijk in *De Betrekkingen van Vlaamse schrijvers tot de Nieuwe Gids* (*Vl. Gids*, 1954, p. 314-321) en in *Brieven van August Vermeylen* (*Ib.*, 1955, p. 170-175) de daaropvolgende correspondentie toegelicht.

¹⁵ *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, IV, p. 311-327.

meylen zou aan de Gentse Universiteit een studie over Van der Noot aanbieden. Noch het ene noch het andere gebeurde. Verwey was wel met de voorstudie begonnen, maar tot een werkelijke biografie bracht hij het niet. Vermeylen schreef een biografie, doch bood die niet te Gent, maar te Brussel aan. Hij liet ze eerst in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* en daarna afzonderlijk verschijnen¹⁶. In het opstel *Hoogescholen en Geestelijke Bewegingen* (1899) sprak Verwey zijn grote waardering voor dat werk uit.

Niet lang na Vermeylens eerste bezoeken aan Holland ging Verwey op zijn beurt bij zijn Brusselse vriend informeren naar medewerkers, ditmaal voor het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. Vermeylen hielp Verwey, doch aan diens wens om iedere twee maanden een brief over letterkundige verschijnselen in België te bezorgen, kon hij wegens zijn studie niet tegemoetkomen. Wel liet hij in 1896 zijn *Kritiek der Vlaamsche Beweging* in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* verschijnen. Het bezoek was evenwel nog in een ander opzicht interessant: Vermeylen wees Verwey op het belang van Gezelle en stelde hem aan Van Langendonck en Hegenscheidt voor.

Hoe heeft Verwey nu over Vermeylen geoordeeld? 'Het onmiskenbare bij Vermeylen', aldus Verwey, 'is de veerkrachtige mannelijkheid die in zijn stem en zijn stijl, zijn bewegingen en wendingen, in zijn hele persoon zit, en die maakt dat ik altijd met genoegen naar hem kijk, als naar een paard van goed ras.'¹⁷ Herhaalde malen is over de ideële verwantschap tussen beide schrijvers uitgeweid. Bernard Verhoeven heeft in zijn artikel *Albert Verwey en August Vermeylen* betoogd dat de diepste verwantschap lag in 'hun bewust of onbewust corresponderen met de esthetische levensleer van Hegel'.¹⁸ Het kan betwist worden dat het juist om Hegel ging. De gemeenschappelijke voedingsbodem voor hun theorieën moet eerder in hun beider studie van het monisme worden gezocht¹⁹.

Die verwantschap heeft Verwey bewust gevoeld. Als Vermeylen de grondslag van de belangrijke opstellen uit *Van Nu en Straks* (nl. van Van Langendoncks *Herleving der Vlaamsche Poëzie*, Hegenscheidts *Rhythmus* en zijn eigen *Over de kunst in de vrije gemeenschap*) in de 'alomvattende idee van het Leven als immanente beweging van zelf-organisatie' ziet²⁰, merkt Verwey op: 'dan moet ik nu nog glimlachen als ik denk hoe nauwkeurig daarmee de gedachten werden uitgedrukt, waarvoor ikzelf sedert 1888

¹⁶ *Ib.*, p. 315-316.

¹⁷ *Proza II*, p. 69.

¹⁸ *Aristo*, XII (1942-43), p. 131-135.

¹⁹ M. Hanot, *De beginselen van Albert Verweys literaire kritiek*, p. 164-176.

²⁰ A. Vermeylen, *Van Gezelle tot Timmermans*, p. 58.

gestreden had. Dergelijke plaatsen geven mij ook het recht, meen ik, eer dan van verbinding van vermenging te spreken.' ²¹

In zijn opstellen trad Verwey vooral op als corrector bij onvolkomenheden van Vermeylens enthousiasme. De leuze 'Wij willen Vlamingen zijn om Europeërs te worden,' maakte Vermeylen tot 'de geslagen vijand van slechts schijnbaar vereenigende leuzen en verzamelwoorden.' In tal van opstellen achtte Verwey daar voorbeelden van aanwezig. In Vermeylens bespreking van Maeterlincks *La Sagesse et la Destinée* nam hij bovendien de gemoedstoon waar 'die ontstaat uit afkeer van het niet-gewilde', een oorzaak van tekortkomingen. Als woordvoerder en 'kampvoerder van een beweging', die hij inwendig krachtig wilde weten en die hij naar buiten zo krachtig mogelijk wilde doen voorkomen, betreurde Verweylen het, 'als er inwendig aan die kracht iets ontbrak, of als buitenaf de erkenning niet zo volkomen is als hij wenste'. Daardoor werd hij onrechtvaardig en ongeduldig en verloor hij de juiste blik op de verschijnselen die hem ter harte gingen. In concreto : omdat hij besepte 'dat een wereldleven niet in dorpsnovellen kan worden saamgevat en dat een waarlijk groote literatuur naar zulk een samenvatting streven moet', maakte het 'verlangen zoo iets waarlijk-groots door een Vlaming bereikt te zien', hem onrechtvaardig tegenover Streuvels. Anderzijds zag hij helder genoeg 'om Guido Gezelle te erkennen als de eigenaardig west-vlaamsche dichter en de beteekenis van Rodenbach beperkt te achten tot een aanloop in een hoekje van Vlaanderen'. Hier achtte Verwey Vermeylen niet consequent, want al was deze er de man niet naar 'om de zoete koek van noord-nederlandsche bewondering' zo maar te lusten, toch had hij 'zoo goed als geeischt dat ook de laatste Noord-Nederlander hem die koek van de Rodenbach-bewondering zou aanbieden.' ²² Hun vriendschap en hun gemeenschappelijke belangstelling beletten dus niet, dat beiden vrij hun mening uitten.

Dat bleek nog meer uit Verweys beoordeeling van *De Wandelende Jood*. Hij noemde het een misgreep van Vermeylen, 'zijn idee en ervaring van een opstandige jeugd die na vergeefs her en der dwalen huiselijke vrede gevonden heeft, in de Ahasverus-mythe' te hebben willen afbeelden. Hij karakteriseerde het werk als 'een gedachte-vertegenwoordigende beeldenreeks', weliswaar van een groot talent, maar waarvan het gegeven zo opgevat en behandeld was, dat het talent moest goedmaken wat door de verbeelding bedorven was. De samenstelling achtte hij mislukt, omdat Vermeylen er niet in geslaagd was, Ahasverus van een

²¹ *Keuze*, p. 249.

²² Citaten, resp. *Proza II*, p. 72. 73 en 74.

tijdelijk tot een eeuwig wezen te doen overgaan. Daardoor ontbrak 'in dit beeldgebouw' de toon, die 'uit het hart opwellende stem', en heerste 'van het eerste woord af, de vermoeiende bemoeienis met het uiterlijk'.²³ Vermeylen antwoordde dat Verwey zijn bedoelingen misverstaan had.²⁴ Daarmee was het menigverschil op theoretisch vlak aangeland. Heeft de bedoeling van de kunstenaar nog iets te maken met het kunstwerk, eenmaal dat dit aan de gemeenschap is overgeleverd?

Vermeylen heeft twee maal de theoretische grondslag van Verweys beoordeling bestreden: een eerste maal in zijn bezwaren tegen Verweys *Het beoordelen van Gedichten*, een tweede maal tijdens het interview met E. d'Oliveira.

Verwey had geschreven: 'Als een dichter een gedicht, iedere kunstenaar zijn werk maakt, dan zoekt hij gelijkheid tussen indruk die innerlijk geworden is en uiting die innerlijk verbeeldt. Hij scheidt inderdaad gelijkheid tussen tweeërlei innerlijk. Het eerste innerlijk, gebonden aan de indruk, kent hij alleen, het tweede wordt door de uiting in gemeenschap gebracht met anderen. Elke zulke gemeenschap (zowel die van zijn ene innerlijk met zijn andere, als die van dit laatste met vreemden) is verbeelde gelijkheid.' Vermeylen noemde die stelling 'een schijn-waarheid', een vorm van kritiek die eens noodzakelijk was voortgesproken 'uit reactie tegen een dominé's en onderwijzers-kritiek, die een gedicht prees niet om hetgeen het wezen zelf van poëzie uitmaakt, maar omdat het een edele gedachte verkondigde, of ons aanzette tot deugdzaamheid en godvruchtigheid, of het vuur der heldendaden wakker hield: een kritiek, kortom, die van een gedicht nog wat anders eiste dan uiting van het waarachtig-innerlijke te zijn.' Hij twijfelde er evenwel aan of dat aforisme 'nog lang het jongere geslacht voldoen' zou, want, zo oordeelde hij, 'in kunst is er beslist nog iets zeer belangrijk, buiten de vraag «of, op welke wijs en in welke mate» de gelijkheid tussen innerlijke stof en innerlijke vorm is uitgedrukt. Namelijk: het wezen zelf van het innerlijke, dat de wording van de stof bepaalt — dat wezen zelf, zoals het in de uiting voelbaar wordt.' Vermeylen oordeelde: er is niet alleen een kwestie van verhouding tussen gevoel en uiting, maar ook van wezenlijke waarde van het gevoel zelf. Hij legde de nadruk op het innerlijk.²⁵

²³ *Ib.*, resp. p. 80, 86 en 82.

²⁴ Brief d.d. 9-4-1908, integraal overgedrukt door Mevr. M. Nijland-Verwey, in: *N.V.T.*, IV, p. 322. Commentaar bij die brief eveneens door Mevr. Mea Nijland-Verwey, *ib.* p. 323. Verder raadplege men in dit verband: Jos. J. Gielen, *De Wandelende Jood in Folklore en Letterkunde*, p. 61-63 en M. Gijsen in *De Stem*, 1937, p. 805-806.

²⁵ In: *Vlaanderen*, V (1907), p. 567-568.

Verwey antwoordde daarop dat hij wél belang stelde in de aard en de hoedanigheid van dat innerlijk, maar dat hij in de kunst geen innerlijk erkende dat niet was uitgedrukt, en dat hij met goede bedoelingen geen rekening hield.²⁶

Vermeyleylen van zijn kant maakte er in zijn interview met E. d'Oliveira zijn beklag over dat men zijn roman als 'n werk van de gedachte' en niet als 'n werk van literatuur' besprak. 'Kunst-waarde krijgt 'n gedachte eerst', aldus Vermeyleylen, 'als ze niet meer zuiver verstandelijk blijft maar ineenvloeit tot 'n geheimzinnig complex...' Hiermee beklemtoonde hij het verschil met Verweys stelling. Terwijl Verweys bezwaren tegen *De Wandellende Jood* meer de niet-adequate uiting van Vermeyleylens innerlijk hadden gegolden, legde Vermeyleylen juist de nadruk op dat innerlijk. Anderzijds gaf hij in hetzelfde interview toe dat Verwey gelijk had, toen die beweerde dat de taal van *De Wandellende Jood* enigszins geforceerd was²⁷.

Door allerlei toevallige omstandigheden (o.m. de Eerste Wereldoorlog) werden de literaire betrekkingen tussen Verwey en Vermeyleylen verbroken. In 1919 werd deze lid van de eens door hem zo gesmade Koninklijke Vlaamse Academie en van 1921 af zetelde hij als gecoöpteerd socialistisch senator in het Belgisch parlement. Deze evolutie begreep Verwey niet. Aan Eugène de Bock schreef hij dat hij Vermeyleylens ontwikkelingsgang wel gevolgd, maar niet gevat had, omdat er tussen wat Vermeyleylen oorspronkelijk wilde, en wat hij werd, een kloof lag²⁸.

Uit dit overzicht blijkt dat de verhouding Verwey-Vermeyleylen niet van misverstanden vrij gebleven is. 'Verwey besepte blijkbaar niet', merkte Marnix Gijsen in *Verwey en Vlaanderen* op, 'welk een uitzonderlijke functie Vermeyleylen in het geestelijk leven van Vlaanderen vervulde.' Maar in datzelfde opstel schreef Gijsen ook dat Verwey de Vlaamse auteurs steeds 'als gelijkberechtigden had beschouwd en besproken'. Voor Vermeyleylen maakte Verwey geen uitzondering²⁹. Diens evolutie heeft Verwey trouwens in het gelijk gesteld, of, om het met de woorden van Mevrouw Nijland te zeggen: 'Wanneer hij Vermeyleylen als denker stelt boven de dichter, en uitdrukkelijk zegt: «Zijn daden zijn denk-daden» en elders «Ik geloof, dat in de geschiedenis van de Vlaamsche Beweging Vermeyleylen een ongewoon belangrijke figuur zal zijn», dan geeft hij daarmee blijk van een zeer juiste kijk op de uitzonderlijke functie, die Vermeyleylen in het geestelijk leven van

²⁶ In: *De Beweging*, 1908, I, p. 118.

²⁷ E. d'Oliveira, *De Mannen van '80 aan het woord*, resp. p. 146.

²⁸ Brief van 23-6-1921.

²⁹ *De Stem*, 1937, p. 805-806.

Vlaanderen vervulde. *De Wandelende Jood*, hoewel in 1944 gevolgd door het reeds in 1897 geconcipieerde *Twee vrienden*, is niet door andere dichtelijke kunstwerken overtroffen of geëvenaard, maar de dichtelijke denker en dader heeft in Vermeeylen de leiding genomen en behouden boven de kunstenaar.³⁰

Het siert beide figuren dat hun meningsverschillen het nooit de warme vriendschap hebben laten ontgelden. Mevrouw Nijland heeft van die vriendschap in het voornoemde opstel een treffend beeld opgehangen.

*

Op aanraden van Vermeeylen ging Verwey zich in de werken van Guido Gezelle verdiepen. Een volkomen onbekende was Gezelle evenwel niet voor Verwey : in 1885 had deze in *De Amsterdammer* al een verslag gelezen van een voordracht die Gezelle over De Bo had gehouden en was hij getroffen geweest door Gezelles aanval tegen de geijkte, conventionele taal³¹. Verwey heeft meegedeeld dat het Vermeeylen was die hem, even na de oprichting van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* in 1895, de gedichten van Gezelle had leren kennen. 'Bij mij stond het vast', aldus Verwey, 'dat nadere kennismaking van Gezelles werken een aanwijzing van hun betekenis voor Noord-Nederland, binnenkort moest plaats hebben.'³²

Dat 'binnenkort' werd vier jaar, want eerst in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* van 1899 verscheen zijn beoordeling van en bloemlezing uit *Rijmsnoer*.

Intussen, in 1896, had De Mont een opstel over Gezelle aan de redactie van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* gezonden ; het werd afgewezen omdat het niet doeltreffend genoeg werd geacht. Toen De Mont ook bij de redactie van het tijdschrift *Nederland* geen succes kende, zond hij zijn opstel aan *De Gids*, waar het in 1897 verscheen.³³

³⁰ *N.V.T.*, VI, p. 323-324.

³¹ Cf. A. Verwey, *Inleiding...*, p. 138-139.

³² A. Verwey in *Bew.*, 1918, II, p. 211-214 ; verder raadplege men : Mevr. Mea Nijland-Verwey in *Keuze*, p. 241.

³³ Toen Pol de Mont zijn opstel naar Holland zond, werd het daar afgewezen niet omdat hij Gezelle te veel, maar omdat hij hem te weinig bewonderde, in elk geval niet de kunst had verstaan hem te doen uitkomen, schreef Verwey. (*Bew.* 1918, II, p. 211.) Ook bij de redactie van het tijdschrift *Nederland* had Pol de Mont geen succes, zoals blijkt uit het antwoord dat hij van redacteur Mr. Van Loghem mocht ontvangen : « ik had uw studie geplaatst, zoo gij geen verzen van den schrijver hadt aangehaald, op uw gezag ; nu gij verzen citeert, is het mij onmogelijk. Voor die poëzie voel ik niets ! Hier zal zij geen bijval vinden. » (Geciteerd volgens C. Gezelle, *Guido Gezelle*, p. 220.)

Volgens Verwey bleef het weinig opgemerkt en droeg het slechts weinig bij tot het bekendmaken van Gezelles werk in Nederland. In zijn merkwaardig opstel *De roem van Gezelle* toonde Gerard Brom aan dat de prioriteit van de bekendmaking van Gezelle in Nederland aan Pol de Mont dient toegekend.³⁴ Verwey was evenwel de eerste Noordnederlander die voor Gezelle de aandacht vroeg. Hij moet er zich wel een verwijt van gemaakt hebben, dat hij Gezelle zo laat ontdekt had, want in zijn *Inleiding tot de Nederlandsche Dichtkunst* haalt hij daarvoor niet minder dan drie redenen ter verklaring aan: een gebrek aan gevoelde stamverwantschap met Vlaanderen, de overtuiging dat Gezelle slechts met *Rijmsnoer* zijn meesterschap had bereikt, en het Tachtiger individualisme.³⁵

De briefwisseling tussen Verwey en Gezelle is slechts van korte duur geweest.³⁶ In zijn dankbrief, van de 5de van Nieuwjaarsmaand 1899, had Gezelle wel geschreven: 'Ik zende u hierbij mijn allerjongste zielgedicht en druk u van verre een dichtelijke hand, zijnde uw toegenegen en dankbare (w.g.) Guido Gezelle.'³⁷ Verwey getuigde echter dat het ingesloten gedicht, in afzonderlijke druk, het in *Laatste Verzen* opgenomen *Vader Overleden* was.³⁸ Daarop nodigde hij Gezelle uit, aan het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* mee te werken³⁹. Of Gezelle inderdaad aan het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* heeft meegewerkt, of heeft willen meewerken, kan moeilijk worden uitgemaakt. Wel verscheen er zijn *Groeninghe's Grootheid* in, en in 1900 zijn *Sint Jans Vier*⁴⁰; maar naar Emmanuel De Bom meedeelt, werd het eerste door Streuvels aan Verwey gezonden en het tweede, dat postuum verscheen, waarschijnlijk ook.⁴¹ Nauwelijks een jaar nadat Verwey Gezelle tot medewerking had uitgenodigd, moest hij hem herdenken. Ter gelegenheid van een bezoek aan Vermeylen had hij getracht om Gezelle te Kortrijk te bezoeken, maar hij had de dichter niet thuis gevonden. Zo bleef hun contact alleen schriftelijk. Na Gezelles dood informeerde Verwey bij Streuvels naar

³⁴ *Dietsche Warande en Belfort*, 1949, p. 559-560.

³⁵ *Inleiding...*, p. 140.

³⁶ De beperkte briefwisseling werd door Verwey zelf (*Bew.*, 1918, II, p. 212) en door M. Uyldert (*Dichtelijke Srijdbaarheid*, p. 126-127) gepubliceerd.

³⁷ *Bew.*, 1918, II, p. 212 of M. Uyldert, o.c., p. 127.

³⁸ *Bew.*, 1918, II, p. 212.

³⁹ Brief van 2-3-1899. (M. Uyldert, o.c., p. 127).

⁴⁰ Resp. *Tw. Ts.*, 1899, I, p. 415-421 en 1900, II, p. 149-151.

⁴¹ E. de Bom schreef: « Hij dichte op 15 april 1897 het geniale gedicht « Groeninge's grootheid of de Slag der guldenen sporen », dat zes gedichten omvat. Stijn Streuvels stuurde dit gedicht (in 1899) aan Albert Verwey, redacteur van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. » (*Het Levende Vlaanderen*, Amsterdam, 1917, p. 58; cf. hierover ook G. Brom, *D.W.B.*, 1949, p. 563.

de mogelijkheid om uit de nagelaten gedichten een keuze te doen voor het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. Voor een biografie ging hij bij Hugo Verriest aankloppen, maar die weigerde.⁴²

Zelf heeft hij in kortere bijdragen nog herhaalde malen voor de dichter aandacht gevraagd: in 1902 in een korte aantekening over *Laatste Verzen*, in 1907 in een recensie van het tot woordenboek omgewerkte *Loquela*; in 1918 in een aantekening *Guido Gezelle en Noord-Nederland*, in 1928 in een beoordeling van *Uit het land en het Leven van Guido Gezelle* door Caesar Gezelle; in 1930, 1931, 1933, en 1935 in besprekingen van afzonderlijke delen van de jubileumuitgave.⁴³ Tot een karakteristiek van alle werken was hij in die bijdragen niet gekomen. Dat verzuim trachtte hij goed te maken toen hij in 1930 een groot artikel *Guido Gezelle* in het tijdschrift *Leiding* liet verschijnen. Deze studie noemde hij een poging om bij te dragen tot de kennis van het karakter en de waarde als geest en kunst van Gezelles geschriften.

Uit de Gezelle-biografie door Walgrave haalde hij de elementen die hij nodig had om aan te tonen dat Gezelle behalve 'het katholiek en neogotische' revival, zoals dat in het buitenland tot stand was gekomen, ook een particularistisch-nationaal ideaal, namelijk een middeleeuws-katholiek West-Vlaanderen, nastreefde, en dat die verschillende idealen de grondstof vormden waarin Gezelle werkte. Verder onderzocht hij de *Dichtoefeningen* (1858), *Kerkhofblommen* (1858), *Gedichten, Gezangen en Gebeden* (1862), *Liederen, Eergedichten en Reliqua* (1880), *Tijdkrans* (1893) en *Rijmsnoer* (1897). In de *Dichtoefeningen* prees hij vooral het makkelijk verlopend vers als een triomf van Gezelles virtuositeit. *Kerkhofblommen* achtte hij mislukt, omdat hij er opzettelijkheid in waarnam. In *Gedichten, Gezangen en Gebeden* was 'het spelen van het zangerig woord, overstemd door die ongewone onmiddellijkheid van uitdrukking die een naakte ziel verraadt.' *Tijdkrans* bracht het bewijs dat de verheerlijking van het Vlaamse land, zoals Gezelle die in 1858 in *Kerkhofblommen* had gebracht, mislukt was; 'in de bescheidener vormen van het kleine gedicht en het lied', was ze evenwel geslaagd. Minder ingenomen toonde Verwey zich met de gelegenheidspoëzie uit *Gedichten, Gezangen en Gebeden*: zij bestond slechts uit 'typen van burgerlijke gelegenheidsrijmelarij'. Vooral de gedichten op personen die de priesterwijding hadden ontvan-

⁴² Verweys brieven aan Streuvels daarover, zijn brief aan Verriest en de brief van Verriest aan Verwey vindt men bij M. Uyldert, o.c., p. 287.

⁴³ Onderscheidenlijk in: *XXe Eeuw*, 1902, I, p. 116-128 (of *Pr. III*, p. 208); *Bew.*, 1907, III, 251-252; *Bew.*, 1918, II, 211-213; *Alg. Hbl.*, 22-2-1928; 23-11-1930; 7-2-1931; 14-1-1933, (de laatste 3 ook in *Keuze*, p. 233-241) en *Alg. Hbl.*, 5-11-1935.

gen, en vaderlandse gedichten vond hij storend; Gezelle had die dichtsoorten niet weten op te heffen 'tot een vorm die de soort vernieuwde en haar ook buiten zijn streek tot voorbeeld stelde', en Verwey besloot dat vele gedichten alleen tijdelijk, in Gezelles streek, waarde hadden. In *Rijmsnoer* daarentegen was al het burgerlijke, kerkelijke, vaderlandse, staatkundige wegge-
 laten; noch belangstelling voor het meer bijzondere menschenleven, noch 'beredenerende godsdienstige overtuiging' kwamen erin voor. Als religieus dichter stond Gezelle hier op een hoogtepunt dat met 'eigenlijk-gezegde kerkelijkheid' niets te maken had. Er was alleen Gezelle 'van dag tot dag in gemeenschap met de natuur'. God nam Verwey er alleen waar als 'een verborgenheid', die in zijn Schepping, in de eerste plaats de Natuur, wordt gekend. In deze woorden valt duidelijk de invloed van Spinoza waar te nemen⁴⁴. Gerard Brom tekende daarbij aan dat Verwey, vermoedelijk verrast omdat hij in *Rijmsnoer* 'het uitdrukkelijke en nadrukkelijke werken met bepaalde leerstukken' miste, zich tot de verkeerde conclusie had laten leiden, dat Gezelle in *Rijmsnoer* niet in dienst van zijn priesterschap zou hebben gestaan. 'De priester verloochent het dogma allerminst', aldus Brom, 'wanneer hij het stilzwijgend onderstelt als voedingsbodem van zijn godsdienstig leven en zich over de aarde buigt, om die naar de hemel op te voeren.'⁴⁵ Bovendien kon erop gewezen zijn dat Gezelle tegelijkertijd met *Rijmsnoer* talrijke gelegenheidsgedichten en gedichten met leerstellige inhoud heeft geschreven. Onbewust was Verwey ook — zoals vele anderen na hem — onvolledig door een absoluut ignoreren van hetgeen Gezelle in de periode van 1862 tot 1880, gewoonlijk het zwijgen van Gezelle genoemd, produceerde. In deze periode schreef Gezelle meer dan toen hij zweeg, hoewel hoofdzakelijk proza. Heel alleen vulde hij de tijdschriften *Rond den Heerd* (1865-1871) en 't *Jaer Dertig* (1864-1867) met zijn beschrijvingsproza, zijn streng principiële, zelfs fanatieke opstellen à la Veuillot over het katholicisme en de politiek, met zijn taalkundige en folkloristische beschouwingen, zijn scheldjournalistiek, zijn gelegenheidsgedichten enz. Zijn proza uit die tijd is zelfs een gewichtige schakel geweest in de ontwikkeling van de Vlaamse prozastijl.⁴⁶

Gezelles talent lag volgens Verwey niet 'in zijn beeldend, of in zijn bespiegeland vermogen, of in beide tezamen, maar in zijn virtuositeit in de behandeling van het metrische'. De kennis-

⁴⁴ Het artikel zelf vindt men in *Leiding*, 1930, I, p. 117-138 en 229-251.

⁴⁵ D.W.B., 1949, p. 593. Over *Rijmsnoer* meer door Prof. Dr. F. Baur in de *Jubileumuitgave van Gezelle's Volledige Werken*, in het deel *Rijmsnoer*, p. 171-304.

⁴⁶ Aan dit probleem wijdde Prof. Baur belangrijke bladzijden in de *Inleiding tot Gezelle's Proza en Varia*, p. I-XX.

making met *Rijmsnoer* deed Verwey het relatieve van sommige beginselen der Tachtigers inzien. Dezen hadden zich ingespannen om in de oude metra ritmische vernieuwing te brengen. Nu erkende hij dat men niet noodzakelijk de strenge metra moest vaarwel zeggen om een inhoud expressief weer te geven. Gezelle had in de oude metriek vernieuwing gebracht 'door het schematisch karakter van het oude vers nadrukkelijk te doen uitkomen en dat vers bekoorlijkheid van zijn klank en woordkeus te schenken.' Toch was zijn poëzie geen factor in de kunst van de Mannen van '80 geworden, omdat dezen 'het oude vers, ook in deze bewerking, voorbij achtten', omdat zij 'in en achter Gezelles vers altijd het metrische vers van 1830 hoorden, en niet de ritmische vernieuwing die in en na 1880 haar beslag kreeg'⁴⁷.

Het is bekend dat Verwey het nationale als een element van innerlijkheid voor de dichtkunst in ere trachtte te herstellen en een nationaal geestesleven verlangde, waarbinnen het individuele tot zijn recht kon komen. In Gezelle zag hij een nationaal dichter, hoewel niet in de eerste plaats, omdat diens gedichten 'uit germaansch natuurgevoel en het geloof van de katholieke christenheid' waren voortgekomen.⁴⁸ Typisch is in dit verband het slot van zijn opstel in *Leiding*. 'Ook die Noord-Nederlanders zullen erkennen', aldus Verwey, 'dat de 19de eeuw in Gezelle een nederlandsch dichter heeft voortgebracht, anders dan Potgieter, maar hem niet onverwant. Zoals Potgieter Holland, zoo verheerlijkt Gezelle Vlaanderen. Beiden bezaten een geestdrift voor het verleden, die in het heden nawerkt'⁴⁹. Ofschoon Verwey Gezelle niet onvoorwaardelijk bewonderde, toch zag hij in hem een waarborg voor de eenheid van de Nederlandse cultuur. 'Dichters als deze doen de daden waardoor de grenzen verdwijnen tussen de twee delen van Leeuwardaal en de tijd wordt nabijgebracht dat het standbeeld van Maerlant staan zal op Nederlandsche grond'⁵⁰.

*

Hoe was nu de verhouding van Verwey tot de overige Van Nu en Straksers en Westvlaamse dichters?

Met Alfred Hegenscheidt had Verwey in 1894 ten huize van Vermeylen kennism gemaakt.⁵¹ In het bekende opstel *Rythmus* van 1893, dus lang vóór het verschil tussen de beoordelingscriteria

⁴⁷ *Leiding*, 1930, resp. p. 250 en 246.

⁴⁸ *Pr. VII*, p. 117.

⁴⁹ *Leiding*, 1930, p. 50.

⁵⁰ *Tw. Ts.*, 1899, I, p. 163.

⁵¹ Mevr. M. Nijland-Verwey, *N.V.T.*, IV, p. 317.

van Verwey en die van de Vlamingen in een discussie duidelijk werd, anticepeerde Hegenscheidt deze in een beschouwing over Verweys *Inleiding tot Vondel*. Die *Inleiding bevatte* zijn inziens 'enkel gepraat, gekapt stroo rond Vondel'. 'Het woord van Vondel', aldus Hegenscheidt, 'heeft slechts eene karakteristiek: de onmiddellijkheid; het is de stempel van het beeld in Vondel,' en 'al wat hij (Verwey) zegt van verstand, verbeelding en geluid bij Vondel, dat is Vondel niet. Vondel is in de beweging die ik voel en die het volk voelt en vooral voelen zal. Vondel is de rythmus van Vondel-den-Mensch, en dat alleen is de eeuwige Vondel.'⁵²

Dit stemde overeen met hetgeen Verwey in 1889 naar aanleiding van Vermeylens beoordeling van *Starkadd* over de criteria der Vlamingen opmerkte. In het Zuiden 'voelde men de persoonlijkheid van de dichter vóór men deze zijn uiting zag', 'de gevoels sfeer waarin hij leefde, de lijnen waarnaar hij bouwde, de gestalten die hij verwerkelijkte, kende men vóór het kunstwerk gewrocht werd dat hen alle vereende'. Daarom kon men het kunstwerk binnengaan 'vanuit die verwantschap van leven en in zijn gehelen bouw, in-eens begrepen, de buiten hen gestelde verwezenlijking bewonderen van een sinds lang broeiende geest.' Eenmaal dat zij 'hun droom van dichter in een vriend verwezenlijkt' zagen, zou al wat die dichter voortaan schrijven zou, als « uit hun gemeenschappelijke ziel » geschreven zijn. Hierin lag volgens Verwey de reden waarom Vermeylen zich in de bespreking van *Starkadd* niet bij het uiterlijk voorkomen van dit werk ophield. Hij daarentegen loste de symbolen op en beschouwde het hele drama niet alleen als 'gevoels-belichaming', maar ook als belichaming van de gedachte van dezen gevoels oorsprong. Terwijl Vermeylen het drama reduceerde tot 'wat omgaat in de ziel van Starkadd,' en er geen symbolen in wenste te zoeken, zag Verwey het drama in de strijd die gestreden wordt. Hij achtte het een zware fout dat in *Starkadd* 'een symbool van al te uitsluitend decoratieve schoonheid' al te vaak dienst deed als 'een werkelijk dramatisch motief'. Starkadd en Helga bleven decoratieve, 'als werkelijke wezens onuitgegroeide gestalten.'⁵³

*

Voor de zwaarmoedige, doch beminnelijke dichter, die Prosper van Langendonck was, voelde Verwey een grote sympathie. Diens *Herleving der Vlaamsche Poëzy* was nog maar juist in *Van Nu*

⁵² *V.N.S.*, I, (1893-94), p. 17.

⁵³ *Tw. Ts.*, 1899, II, p. 49-63, of *Stille Toernooien*, p. 252-281.

en Straks verschenen of hij besprak het met grote lof.⁵⁴ Naar Maurits Uyldert meedeelt, heeft Verwey bij de uitgever Versluys voor de uitgave van Van Langendoncks *Gedichten* ten beste gesproken; ⁵⁵ in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* van 1900 nam hij de gedichten *Het Koren* van hem op.⁵⁶ Verwey beschouwde Van Langendonck als 'een klassieke natuur wien het misschien alleen aan gunstige gevoelsaarde ontbroken heeft', en als 'een voorganger,' die, ofschoon als tijdgenoot deelnemend 'aan de wakermaking van Vlaanderen', een eenzame bleef.⁵⁷

Behalve voor het werk had Verwey ook voor het karakter van Van Langendonck eerbied. 'Niet het soort eerbied dat men heeft voor hen, die meer of minder waardig, een pasklaar maatschappelijk ideaal vervullen, maar de hoogachting waarmee men hen begroet die hun eigen noodlot erkend en aanvaard hebben.'⁵⁸

Met Herman Teirlinck heeft Verwey op enkele brieven na, geen contact gehad. Toen diens *Zon* en *Het Ivoren Aapje* in *De XXe Eeuw* (1906-1907) verschenen, had Verwey de redactie van dat tijdschrift al verlaten. Wél heeft hij in 1903 in Teirlincks *Wonderbare Wereld* onmiddellijk het werk van 'een speels en sprokig talent' herkend.⁵⁹

Teirlinck van zijn kant getuigde over zijn houding ten opzichte van Verwey: 'Als benjamin van de zg. Van Nu en Straksers stond ik voornamelijk en niet alleen, aan de zijde van Prosper van Langendonck, de grote intuïtieve. Ik was niet in staat toen om onder de bekoring te komen van Verwey's geestelijke emoties. Wat ik later wel deed.'⁶⁰

*

Van bijzondere betekenis is weer de relatie Verwey-Streuvels. In het gedicht *In het land dat dood beet*⁶¹ bracht Verwey een ere-saluut aan twee hogepriesters van het schone die hij in 1898 en 1899 in Vlaanderen had ontmoet: een Brugs antiquair en Stijn

⁵⁴ *De Kunstwereld*, 1894, nr. 23, p. 2.

⁵⁵ *Dichterlijke Strijdbaarheid*, p. 126.

⁵⁶ *Tw T.*, 1900, II, p. 152-153.

⁵⁷ *Inleiding...*, p. 163.

⁵⁸ *De Witte Mier*, N.R., 1924, p. 125.

⁵⁹ *XXe Eeuw*, 1903, I, p. 206.

⁶⁰ Brief van 24-2-1958.

⁶¹ Opgenomen in *Dagen en Daden* (Amsterdam, 1901), gedicht in juli 1899. In het exemplaar van *Dagen en Daden* dat Verwey aan Streuvels schonk, schreef Verwey: 'Aan Stijn Streuvels de Dichter, Noordwijk aan Zee, 10 nov. 1901'. In ht *Oorspronkelijk Dichtwerk* komt het gedicht voor in deel I, op p. 392-393. Men raadplege verder: Mea Nijland-Verwey in: *Keuze*; p. 241.

Streuvelds. In het voorjaar van 1898 waren Verwey en zijn vrouw samen in Brugge. Zij werden gastvrij ontvangen door een antiquair, voor wiens uitstalramen ze bewonderend hadden staan kijken. Bij het afscheid schonk hij hun een kunstig bewerkte eiken stok.

..... — Wij waren getweeën :
 Ik en mijn vrouw, en geen schattenbelovende vreemden,
 Maar toch vreemden, en jong, met bewonderende ogen ;
 — Want in 't venster al hing menig schoon oud kunstwerk :
 Schoonst evenwel waren onder dat grijsaardshoofd
 Bevende handen die kunstvolle schakels polijstten,
 En dat zeiden onze ogen wel — samen dan traden
 We in met geen andere voorspraak dan liefde voor 't schone,
 De eenge die hij verstond, die hoflijke grijze.
 Hoe hij ons alles toonde : opkamer en pothuis,
 Slaapplaats, stookplaats, trap en portaal tot den zolder :
 Oud 't huis zelf, ook oud elk ding dat er in stond.
 Oud èn schoon...

en verder :

Scheidend schonk hij me een stok die' een boer had gesneden.
 Knuppel van eekhout : daarin wat gestalten de boer vreest :
 Bisschop en diender, hert en honden en 't molhoofd.
 Dood was de stad en het land en de stok die de boer sneed.

In april van het volgend jaar verbleef Verwey enkele dagen bij Vermeylen te Brussel ; daarna reisde hij door naar Brugge, waar hij de antiquair wilde bezoeken, maar die was intussen overleden. Toen trok hij naar Avelgem, naar Stijn Streuvels. Of zoals het in het gedicht luidt :

Dood was ook hij nu. Toen vluchtte ik zoekend naar leven.
 'k Vluchtte in het land van den boer tot diep in een uithoek.
 Land van de zee, maar geen haven is daar noch hoofdstad.
 'Leven van eeuwen geleên leidt er in dorpen de landman.
 Zwaar stond graan op de klei : blauw bloeide de vlasplant.
 Dààr, in een dorpsstraat, vond ik een man, daar geboren,
 Sprak met de spraak van het land, kleeedde zich als elk ander.
 Met hem trad ik tevreë in zijn kleine kamer.
 O Hoe verbaasd. Want wat ik in wereldsteden
 Groeiend gezien had : de Kunst die landen noch tijden
 Kent, maar 't Schone alleen dat alles verenigt,

Bloede ook hier : 'k herkende ze aan boek en aan wanden
 En kalm, als wie thuis is, stond daar die man en verkondde
 Van de taal van het land dat dood heet, nieuwe geboorte.

.....

En het schoon van het land dat ik dood dacht leefde in zijn woorden.
 'k Zat daar den dag door en liep langs doorn en vlasbloem,
 Luistrend en drinkend zijn woorden en nieuwe verschijning.
 Laag hing 't licht toen ik ging en gaand herdacht hem :
 Schoon hogepriester van 't schone in het land waar hij leefde.

De verzen bevatten duidelijke zinspelingen op Streuvels eigen, nooit verloochend idioom, op het bezoek aan diens werkkamer, op diens kunst en op de wandeling die Verwey met hem door de velden maakte.⁶²

Niet lang nadien, op 23 juni 1899, nodigde Verwey Streuvels uit tot medewerking aan het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*.⁶³ Streuvels stelde drie stukken ter beschikking : *Zomerzondag*, *Een Speeldag* en *Groeikracht*. Verwey drong nu bij de Uitgever Veen op recensie-exemplaren van Streuvels' werken aan, daarbij beklemtonend dat de kans bestond dat Van Deyssel ze zou bespreken. 'Een zaakkundige en oprechte bespreking nl. zou de schrijver goed doen die nu verdrongen wordt door het lijmerig gewauwel van zijn Hollandsche loftuiters,' schreef hij aan Van Deyssel.⁶⁴

Van 1903 af maakte Streuvels samen met Herman Teirlinck, Emmanuel De Bom, August Vermeylen, Alfred Hegenscheidt en Prosper van Langendonck deel uit van de redactie van het tijdschrift *Vlaanderen*. De redactie had zich ten overstaan van de uitgever Van Dishoeck voor de eerste jaargang ertoe verbonden, in geen andere tijdschriften dan in *Vlaanderen* te publiceren. Voor productieve schrijvers als Streuvels en Teirlinck was dat een bijna onhoudbare beperking. In 1904 werkte Streuvels dan ook aan *De XXe Eeuw* mede met *Op het kasteel*, *Soldatenbloed* en *Kinderziel* en stond hij op het punt aan Verweys *Beweging* mee te wer-

⁶² Cf. daarover : Stijn Streuvels, *Avelghem*, p. 332-334.

⁶³ Terwijl hij herstellend was van influenza, schreef hij aan zijn mederedacteur Van Deyssel : 'Mijn vrouw en ik, beiden nog kamerhoudend (ik na influenza, waarvan in dezen brief nog de naslapte) ... lezen Stijn Streuvels. Je kent wel werk van hem. Uit Van Nu en Straks of zoo. Dat lijkt mij bijzonder goed. Laatst was ik in Brussel. Ook Vermeylen loopt hoog met hem. Hoe zou ge 't vinden als ik hem vroeg eens wat in te zenden ? Hij is een neef en medestander van Guido Gezelle met wien ik ook in correspondentie ben.' Brief d.d. 30-5-1899 uit het Van Deyssel-archief, bij de Heer Harry M.G. Prick ; andere brieven tussen Verwey en Van Deyssel : 6-7-1899, 11-7-1899, 19-7-1899, 12-11-1899, 25-8-1900, 28-11-1900, 14-1-1900 en 18-1-1900.

⁶⁴ Brieven d.d. 28-11-1900 en 14-1-1900. Citaat uit brief d.d. 18-1-1901.

ken. Waarschijnlijk heeft Van Dishoeck Vermeulen op zulke medewerking attent gemaakt, want in zijn brief van 5 januari 1905 stelde Vermeulen aan Van Dishoeck voor, de schrijvers meer bewegingsvrijheid te gunnen⁶⁵. De moeilijkheid was weldra overbrugd, zodat Verwey niet tevergeefs op Streuvels een beroep deed, toen hij hem in november 1904 in Avelgem ging opzoeken: behalve aardige herinneringen aan de kermisdag die hij meemaakte, bracht hij Streuvels' belofte tot medewerking aan *De Beweging* mee⁶⁶. Weldra verschenen in *De Beweging* het verhaal *Zonder Dak* (1905) en de over vijf afleveringen verdeelde hoofdstukken van *De Vlaschaard* (1907): *De zaaijbede*, *De Wiedsters*, *Bloei* en *De Slijting*. In *Ingoyghem* (1904-1914) deelde Streuvels mee dat Verwey vanuit Noordwijk-aan-Zee speciaal overkwam om de eerste twee hoofdstukken te halen⁶⁷.

In 1905, in één van de eerste nummers van *De Beweging*, legde Verwey in de analyse van *Minnehandel* van zijn 'opgetogen bewondering' voor Streuvels getuigenis af.⁶⁸ Streuvels was Verwey daar zeer dankbaar voor⁶⁹. Nog driemaal zou Verwey nadien in *De Beweging* over Streuvels' werk schrijven. Toen *De Vlaschaard* in boekvorm verschenen was, getuigde hij: 'Als de zon kon schrijven zou hij het min of meer doen als Stijn Streuvels. Hij ziet de aarde van boven af, alles ineenen, en voor hij begint schijnt alles op zijn plaats te staan.'⁷⁰ In 1911 besprak hij de inhoud van *Kerstekind* en in 1914 beoordeelde hij de opvattingen over archi-

⁶⁵ Cf. daarover: Vermeulens brief aan de uitgever Van Dishoeck, dd. 5-1-1905. Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag.

⁶⁶ Cf. M. Uyldert, *Dichterlijke Strijdbaarheid*, p. 206.

⁶⁷ In *Ingoyghem* (p. 54) schreef Streuvels: 'De twee eerste hoofdstukken van de Vlaschaard zijn toen klaargekomen. Albert Verwey heeft ze uit Noordwijk-aan-Zee bij mij thuis komen afhalen voor zijn nieuwgestichte « Tweemaandelijksch Tijdschrift »'. Blijkbaar verwarde Streuvels met « De Beweging ».

⁶⁸ 'Er is in hem (Streuvels) blinde hartstocht', aldus Verwey, 'en die hevige; redeloze ijverzucht; speelse fantasie; kunstliefde; menselijke teerheid en medelijden; jongensachtige joligheid en kinderspel. Er is in hem een idealiserende trek door alles heen, en een opmerkzaamheid voor de enkelingen die evenzeer zuiver in het zien als gul in het genieten is; alleen nooit stelselmatig. Stelselmatig is hij veler in het ideële: allegorie en symboliek verlokken hem. Er is in zijn wezen een breedheid, die bewijst dat hij met innerlijke pijn, maar met uiterlijke rust die botsingen beheerst. En tevens heeft hij over al zijn begeerten een blik die vast, bijna koel, bijna scherp, maar liefhebbend, maar lijdend is. Daarneven evenwel een teerheid, een ontroering, een kuisheid van zintuigen, die glimlacht en schreit en speelt. In menig van zijn verhalen is als een behoefte om wrede te zijn, en meer dan het spel van zijn verbeelding dat het lugubere drinkgelag van de bezeten heksen schiep, heerst haast van het begin af het gevoel van overmacht die het leven heeft over de levenden. Deze noodlots-overmacht, en de zekerheid dat geen ontkomen is, geeft aan zijn geest misschien die vastheid en doordringendheid die sterker worden moest toen hij aan een groot werk ging.' (*Proza I*, p. 56-57.)

⁶⁹ Dat blijkt uit de brief die hij op 3 april 1905 aan Verwey zond (gepubliceerd door M. Uyldert in *Dichterlijke Strijdbaarheid*, p. 209-210).

⁷⁰ *Bew.*, 1908, I, p. 373.

tectuur die Streuvels in *De Landsche Woning* had uitgesproken.

Verwey heeft in de gehechtheid aan het vaderlands leven steeds een waarde voor de vernieuwing van de kunst in het kader van de Europese cultuur gezien. Waarschijnlijk wortelde zijn bewondering voor Streuvels juist in het bewustzijn dat diens scheppingen 'de gulle openbaringen' waren 'van een diepe en trouwe genegenheid voor een land en een leven dat hem altijd tegenwoordig' was.⁷¹ Streuvels zelf, die over de Tachtigers — ook op niet-artistiek gebied — al eens een streng oordeel heeft geveld, maakte voor Verwey steeds een lovende uitzondering.⁷²

*

Voor Van de Woestijne vroeg Verwey voor de eerste maal aandacht in een korte aantekening bij *Het Vaderhuis* (1904). Hij noemde Van de Woestijne 'een afzonderlijke verschijning onder zijn vlaamsche vrienden', 'een jongere van de italiaansche renaissance', in wiens gedichten 'zoete zinnelijkheid en zachte melankolie' tot 'bitteren wellust en wreede somberheid' zwollen.⁷³ In de *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche Dichtkunst* beperkte hij zich tot de opmerking, dat Van de Woestijne 'de dichter van een zekere europeesche beschavingsverfijning' was⁷⁴, maar onmiddellijk daarna nam hij de gedachten uit zijn eerste opstel weer op en ontwikkelde hij die in een ruim opstel over *Het Vaderhuis* en *De Boomgaard der Vogelen en der Vruchten* (1905).⁷⁵ In zijn analyse van *De Gulden Schaduw* van 1910 trachtte hij duidelijk te maken dat Van de Woestijne door zijn belangstelling voor het beeld 'als onmiddellijk-dichterlijke uiting' deel uitmaakte van een hele Westeuropese beweging⁷⁶.

Het meest besproken, en voor Van de Woestijne wellicht het doeltreffendste opstel, is dat over *De Paarden van Diomedes* (1913) geweest. Hierin wist Verwey onmiddellijk de spanning op te wekken door de opmerking dat dit werk een voorbeeld was 'van hoe men *niet* moet dichten', waarin echter een rijk talent was uitgespeeld.⁷⁷ Met deze korte karakteristiek uit de inleiding toonde Verwey hoe volledig hij zich in Van de Woestijne had ingeleefd en hoe hoog hij hem waardeerde. Na een overzicht van

⁷¹ XXe E., 1903, I, p. 106.

⁷² Daarover meer in Streuvels' brief aan A. Coolen n.a.v. G.H.'s-Grasesandes *Geschiedenis van de Nieuwe Gids*, in *Roeping*, XXXIII (1957-1958), p. 536.

⁷³ XXe E., 1904, I, p. 258.

⁷⁴ *Inleiding*..., p. 175.

⁷⁵ *Bew.*, 1906, I, p. 131-137 en 246-256 of *Pr. III*, p. 107-128.

⁷⁶ *Pr. XI*, p. 192.

⁷⁷ *Pr. I*, p. 79.

de inhoud, toonde hij hoe Van de Woestijnes gewaarwordings-
 verbeelding in deze gedichten veel gelijkenis bood met die
 van Gorter: 'de aaneenschakeling van schilderachtige trekken
 rondom de eens opgevatte voorstelling is hem hoofdzaak', met als
 gevolg dat een gevoel van eenheid tussen de onmiddellijke ge-
 waarwording van de zee m.a.w. de indruk, en de uitdrukking (de
 zee en haar vier vertegenwoordigers (bok, hinde, wolf, weide) ont-
 breekt. De beelden werden niet gegeven als syntheses, maar als
 mozaïek van prachtige onderdelen. Bij Verweys kritiek op com-
 positie van het werk tekende P. Minderaa aan: 'Verwey wijst er
 volkomen terecht op, dat in de breeduitgewerkte zee-vergelijken-
 gen het waarnemingsvermogen zoo in beslag genomen wordt door
 de afzonderlijke figuren — bok, hinde, wolven, weide — dat wij
 de zee vergeten, ja dat de hiërarchie, die door een goede compo-
 sitie geëischt wordt, tusschen het eigenlijk verhaalde en het in-
 tensificerende of verklarende beeld zo zwak is, dat de dieren de-
 zee-vergelijkingen even groote aandacht en nadrukkelijkheid
 krijgen als Diomedes en zijn paarden zelf. Waar is dan, vraagt
 Verwey, de eenheid, die we toch als onloochenbaar aanwezig ge-
 voeld hebben, en hij antwoordt: «ze kan nergens anders zijn dan
 in de wreede, de leegte achterlatende, maar hartstochtelijke liefde
 voor het afzonderlijke zintuigelijke beeld zelf.»⁷⁸

In het laatste gedeelte van Verweys analyse komen formulerin-
 gen voor die door sommigen als definitieve karakteristieken van
 de toenmalige Van de Woestijne aanvaard zijn. Als typisch Gentse
 karaktertrek herkende Verwey in *De Paarden van Diomedes* dat
 Van de Woestijne, hoewel gedrukt door de omringende werkelijk-
 heid, 'de koppige wil heeft haar te beheersen, zich te bevrijden'.
 Deze trek vond hij in het 'pijnend, een ziekelijk-scherp inwerken in
 zin en zenuw, gebonden door de geestelijke vrijheids-drang, een fel,
 bijna tyrannisch heersen van het intellect als kunst- en levens-
 stijl'.⁷⁹

In Vlaanderen werd deze analyse als een waardevolle les ont-
 vangen. Marnix Gijsen merkte erover op: 'Het lange opstel dat
 hij wijdde aan de «Interludiën» van Van de Woestijne is van
 zulk een heldere subtiliteit, het getuigt van zulk een enthousiast
 intellect en ook van zulk een kalmen moed, dat Van de Woestijne
 zelf bij dezen dragen scalpdans rond wat hij als een intermezzo,
 een decoratieve vermakelijkheid wenschte beschouwd te zien, heel
 wat moet genoten en wellicht ook geleerd hebben.'⁸⁰

Hoe heeft Van de Woestijne tegenover Verwey gestaan? Voor-

⁷⁸ P. Minderaa, *Karel van de Woestijne, zijn Leven en Werken*, dl. I, p. 587.

⁷⁹ *Pr. I*, p. 88 en 90.

⁸⁰ *De Stem*, 1937, p. 805.

eerst dient opgemerkt dat hij van 1899 tot 1908 aan Verweys tijdschriften gedichten heeft bijgedragen. Toen Verwey *De Beweging* stichtte, had Van de Woestijne er met het oog op de Vlaamse strijd weliswaar een principieel bezwaar tegen, dat 'een ideaal van Menselijkheid het ideaal van Vaderlander verving', maar dat weerhield hem niet mede te werken. 'Enkele brieven van u hebben me té zeer gesteund, dan dat ik me niet veilig zou voelen onder uwe redactie,' schreef hij op 13 september 1904 aan Verwey.⁸¹ Bij P. Minderaa lezen we echter dat Van de Woestijne Verweys medewerking aan *Vlaanderen* zocht en daar een politieke onoprechtheid voor over had. Voordat Verwey had bedankt, schreef Van de Woestijne aan De Bom: 'Van Verwey nog niets, al heb ik hem een boek leugens verteld over de dankbaarheid die ik hem toedroeg voor zijn opstel over mij in « de Beweging » en ik heb hem medewerking beloofd...' ⁸² In *Vlaanderen* van 1906 besprak hij met veel lof Verweys *Inleiding*. 'Zeker hadden weinigen evenveel recht, in Noord-Nederland, ene Inleiding tot de Nieuwe Nederlandsche Dichtkunst, 1880-1900 zo subjectief te schrijven, en genoeg goeden smaak, om er een evendegelijke bloem-lezing — na al het andere! — uit te kiezen, als Albert Verwey,' getuigde hij. Alleen betreurde hij de historische onrechtvaardigheid tegenover Pol de Mont, die als een voorbereider en een der eerste erkenner van het pogen der jongeren, naast Warnar van Lennep en Marcellus Emants zijn plaats als aanmoediger wel had verdiend.⁸³

Op de kritieken van Verwey op zijn werken heeft Van de Woestijne slechts indirect gereageerd: in besprekingen van werken van Verwey bracht hij diens theoretische beschouwingen wel eens ter sprake. In brieven aan anderen of gesprekken liet hij zich anders over Verwey uit dan hij publiek deed. P. Minderaa citeert een brief waarin Van de Woestijne het zijn uitgever afraadt, aan Verwey voor *De Beweging* een recensie-exemplaar te zenden.⁸⁴ Dit belette hem weer niet, aan *De Beweging* (1908) zijn groot gedicht *Adam* af te staan.

Over Verwey als dichter heeft Van de Woestijne drie maal geschreven: in 1911 in de recensie van *Gedichten*, in 1912 in die van *Aarde* en in 1913 in een opstel over de *Dramatische poëzie* van Albert Verwey en Henriette Roland Holst.⁸⁵ Telkens legde hij de nadruk op Verweys redelijkheid. De poëzie in Holland gaf

⁸¹ Br. van 13 sept. 1904; geciteerd volgens M. Uyldert, *Dichterlijke Strijdbaarheid*, p. 205.

⁸² Minderaa, o.c., p. 283.

⁸³ *Vlaanderen*, 1906, p. 143.

⁸⁴ Minderaa, o.c., p. 426.

⁸⁵ Resp. in *De Groene Amsterdammer*, 17 dec. 1911, 28 jan. 1912 en 13 sept. 1913.

zijns inziens te weinig om het onmiddellijke, spontane leven, en dat noemde hij de kwade invloed van Verwey, die de gewaarwordingen en het gevoel had willen filtreren door de idee.⁸⁶ Hij vreesde het overwicht van de gedachte ten koste van het leven. Toch leerde Van de Woestijne van Verwey de tucht en de eenheid, of zoals Minderaa opmerkt: 'De eenheid in Verweys werk, de tucht die een passief zich laten overheerschen door hyper-individuele emoties, die diletantisme en decadentie weert, het sublimeren en vereeuwigen der werkelijkheid op het vlak der poëzie, dat alles zijn facetten — gezien en benoemd vanuit Van de Woestijnes eigen wereld — van de werkzaamheid van den dichter, den Maker, die den chaos des levens ordent in de Verbeelding, die de immanente goddelijke eenheid des levens te werkelijkjen tracht in den voortgaanden bouw van zijn onverbrekkelijk-samenhangend werk, in de Idee.'⁸⁷

Later, toen Van de Woestijne aan Verwey hulde bracht, was elke geprikkeldheid geweken voor dankbaarheid en begrip voor hetgeen Verwey voor hem zelf en voor de jonge Vlamingen in het algemeen had gedaan. In verband met zich zelf verklaarde hij: 'De Verschijning van Albert Verwey was echter zo sereen; zij was overigens zoo doortrokken, niet alleen van oprechtheid, maar ook van hartgrondige goedheid, dat ze in mij vertrouwen herstelde, niet in het eigen dichter-wezen, maar die — ik weet het — ook anderen mochten ontvangen, is weer eene reden tot persoonlijke dankbaarheid en hulde. Over de verhouding van Verwey tot de Vlamingen in het algemeen getuigde hij: 'Wij voelden voor hem dan ook eene groote vriendschap, al was het verschil van temperament tusschen hem en de meeste Vlamingen meer dan bij wie ook groot. Sommigen van die Vlamingen heeft hij nooit vermocht geheel te doorvoelen; ik moet wel bekennen dat veel van Verwey ons vreemd en onbegrijpelijk blijft. Pogingen van hem tot verklaren van dit of geen Vlaams werk bewijzen dat hij dit werk uit een gezichtshoek bescheen, die niet de gewenschte was; het kon ook zeer goed zijn dat enkele Vlamingen, bij het beschouwen van Verweys verzen hem nog grooter onrecht aandeden.'⁸⁸

*

De Westvlaamse dichters als Hugo Verriest en Caesar Gezelle heeft Verwey eveneens gevolgd, niet omdat hij hun werk zo goed vond, maar omdat hij ze als een oorspronkelijke groep beschouw-

⁸⁶ E. d'Oliveira, *De Mannen van 80 aan het woord*, p. 49.

⁸⁷ Minderaa, o.c., p. 515.

⁸⁸ N.R.C., 1925, geciteerd volgens *Verzameld werk*, p. 566-568.

de : 'zonder twijfel een tak die verbonden is met de nederlandse volksstam, maar een twijg die eigengewassen is'. Steeds meer voelde hij zich aangetrokken tot wat hij noemde : de 'schoone stof' die 'het trouwhartig west-vlaamsch is', maar telkens moest hij in zijn karakteristieken op grote tekortkomingen wijzen.⁸⁹

Van *Avondstille* van Hugo Verriest bewonderde hij 'de aangename woorden-val', maar hij voegde er onmiddellijk aan toe : 'veel meer is het niet' ; van Caesar Gezelles *Primula Veris* waardeerde hij 'de ernst en zorgvuldigheid', doch voelde zich er niet door getroffen omdat Caesar Gezelle 'niet als opmerkelijke verschijning uit de schaduw van zijn voorganger' was getreden.⁹⁰

Over Rodenbach heeft Verwey niet veel geschreven. De confrontatie van zijn mening met die van Vermeylen toonde reeds voldoende dat hij voor de jonge bard geen onvermengde bewondering kon opbrengen. Hij erkende dat de toonvolheid en de gezonde, doch onverfijnde en daardoor persoonlijke of eigenaardige opvatting en behandeling van de werkelijkheidsvormen bij Rodenbach tot krachtige uiting waren gekomen. Hij kon het alleen maar betreuren dat deze vroeg gestorven dichter, slechts een schets en niet een schildering van zijn wezen had kunnen geven.⁹¹ In een hoogdravende aantekening *Albrecht Rodebach en Albert Verwey* heeft Karel van den Oever het Verwey kwalijk genomen dat deze in de *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche dichtkunst* niet op de literair-historische betekenis van Rodenbach had gewezen en dat hij had toegelaten dat Maurits Uyldert in zijn artikel in *De Beweging* Rodenbach gesitueerd had bij 'de retorische beunhazen uit den Hilda Ram-tijd'.⁹²

*

Verwey had ook contact met Richard de Cneudt en Adolf Herckenrath, wier gedichten hij in *De XXe Eeuw opnam*, en met Jan van Nijlen en Daan Boens die hem tijdens de Eerste Wereldoorlog gedichten zonden voor *De Beweging*.

Na de Eerste Wereldoorlog bleef Verwey belangstelling opbrengen voor hetgeen in Vlaanderen gebeurde, meer bepaald voor het optreden van de jongeren die het tijdschrift *Ruimte* hadden gesticht.⁹³ De naam *Ruimte* zou hun programma suggereren, dat

⁸⁹ *Bew.*, 1905, I, p. 145.

⁹⁰ *XXe E.*, 1904, I, p. 255.

⁹¹ *Bew.*, 1905, I, p. 143.

⁹² *Albrecht Rodenbach en Albert Verwey*, in : *Vlaamsche Arbeid*, IV, (1908-1909), p. 521.

⁹³ Cf. over *Ruimte* : Eug. de Bock, *Ruimte*, in *Vl. G.*, 1950, p. 321-330 ; E. Roels, *Expressionistische tijdschriften in Vlaanderen, Gent*, 1956 : niet-gepubliceerde

ingegeven was door het 'streven naar vernieuwing van de Vlaamse woordkunstperken' en door het 'gevoel los te zijn uit de oorlogsbeknelling'. *Ruimte* telde twee soorten medewerkers: enerzijds degenen die voor het Vlaamse volk geestelijk en maatschappelijk een uitweg zochten, door Van Ostaijen 'romantische expressionisten', door anderen de humanitaireren, politici of activisten genoemd; anderzijds de literatoren die naar vernieuwing streefden. Van de niet-literatoren waren Anton Jacob en Herman Vos de woordvoerders. Zij wisten zich in hun politieke, sociale en artistieke opvattingen in de steek gelaten door hun oudere tijdgenoten van *Van Nu en Straks*, die hoog opliepen met 'europeërschap', doch die naar hun mening voor de noden van hun eigen Vlaamse volk weinig deden. Eugène de Bock, de stichter, heeft *Ruimte*, altijd beschouwd als een late afspiegeling van *De Beweging*, niet omdat *Ruimte* begon te verschijnen toen *De Beweging* had opgehouden te bestaan, maar omdat medewerkers als Paul Verbruggen, Anton Jacob, Herman Vos en hij zelf, met Verwey persoonlijk contact hadden gehad en met diens opvattingen over een tijdschrift vertrouwd waren.

Ruimte was in dié zin met *De Beweging* verwant, dat het algemeen was: niet alleen de kunst en de literatuur, maar ook de maatschappelijke problemen en de politiek kwamen aan de orde. De omstandigheden na de oorlog waren er de oorzaak van, dat de politiek zelfs de belangrijkste plaats toebedeeld kreeg. Dat was begrijpelijk, want terwijl *Ruimte* verscheen, zaten vier medewerkers wegens hun activistische houding in de gevangenis: Gaston Bursens, Anton Jacob, Wies Moens en Herman Vos; Paul van Ostaijen was om dezelfde reden kort voor de wapenstilstand naar Berlijn uitgeweken⁹⁴ en Marnix Gijsen had in de Hogere Handelsschool Sint-Ignatius te Antwerpen het 'consilium abeundi' gekregen.⁹⁵

In welke verhouding stonden nu de afzonderlijke literatoren van *Ruimte* tot Albert Verwey?

Eugène de Bock had voor Verwey een grote bewondering. Vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had hij al aan *De Beweging* meegewerkt met verhalend proza als *Uit een Dagboek*, *Schetsen*, *Reisherinneringen en Schetsen*, *Kleine Schetsen*, *Hymnen*

licentiaatsverhandeling; F. van Passel, *Het tijdschrift 'Ruimte' als brandpunt van humanitair expressionisme, 1920-1921*, (Brussel, 1956: niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling), *Het tijdschrift 'Ruimte' 1920-1921*, in *Vl. G.*, 1957, p. 46-54, en *Het tijdschrift 'Ruimte' (1920-1921) als brandpunt van humanitair expressionisme*, Antwerpen, 1958.

⁹⁴ E. Roels, o.c., p. 68-73.

⁹⁵ R. Goris en J. Gresshoff, *Marnix Gijsen*, (Den Haag, 1955), p. 25-26.

en met een tweetal bijdragen over gymnastiek.⁹⁶ Toen hij in oktober 1914 met zijn familie naar Nederland uitweek, werd hij in Noordwijk door Verwey gastvrij ontvangen en met de meeste toewijding geholpen. Nog steeds herinnert Eugène de Bock met dankbaarheid aan Verweys hulp wanneer hij over die droevige tijd spreekt. Zo ontstond een vriendschap die tot aan Verweys dood zeer hecht bleef. Tijdens zijn verblijf in Nederland droeg De Bock nog *Jeugd in de Stad, Antwerpsche schetsen voor de Oorlog* en *Fantasie* aan *De Beweging* bij.⁹⁷

Uit de brieven van Verwey aan De Bock blijkt dat Verwey voor *Ruimte* onmiddellijk een grote belangstelling heeft getoond, zowel omdat het een literair tijdschrift was, als omdat het streed voor de Vlaamse zaak. In die jaren maakte Verwey trouwens deel uit van het Comité Brandes, dat zich inspande om voor de gestrafte Vlaamse activisten amnestie te bekomen, en hij was de bode tussen Margareta Meyboom, die met Brandes in contact stond, en Eugène de Bock, die hem bovendien op de hoogte hield van gebeurtenissen uit het literaire leven in Vlaanderen. Verwey bracht in zijn antwoord over zijn kennismaking met het nieuwe telkens verslag uit.

Behalve De Bock had ook Paul Verbruggen in Verweys *Beweging* gedebuteerd, met het gedicht *Als eene roos*.⁹⁸

Met de overige literatoren van *Ruimte* had Verwey nooit persoonlijk contact. In de geschiedenis van de betrekkingen tussen Verwey en Vlaanderen dienen evenwel de namen vermeld van Wies Moens, Marnix Gijsen en Paul van Ostaijen.

Uit de brieven vernemen we dat Verwey voor Wies Moens veel belangstelling heeft getoond. 'Uw boekje, zoals ook de uitgaafjes van Moens', schreef hij aan De Bock, 'hoort tot de verschijnsels die mij konden doen betreuren dat ik geen tijdschrift meer uitgeef, als niet mijn denken en dichten andere wegen zocht waarop ik zeker ook mijn indrukken van het gelezene kan meenemen en tot hun recht brengen.'⁹⁹

Aan Moens' *Celbrieven* wijdde hij in 1926-27 een practicum.¹⁰⁰ Naar de inhoud karakteriseerde hij het werk als 'een humoristisch tekenen van de eigenlijk gehate werkelijkheid', waartegenover 'een absoluut geachte deugd' stond, zodat 'de grondstemming eigenlijk laatdunkend' was. Met zijn bekende liefde tot de werkelijk-

⁹⁶ Resp.: *Bew.* 1910, II en IV, 1911, 1 en III, 1912, III, 1913 II en III en 1914, I.

⁹⁷ *Ib.*, 1915, I, en 1916, III.

⁹⁸ *Ib.*, 1911, IV, p. 190.

⁹⁹ Brief d.d. 23-6-1921.

¹⁰⁰ Hs. in Verwey-Archief, A.U.B.: XVI D 14.

heid merkte hij dan op : 'Gesteld nu : de humoristische blik was gericht op de deugdzame hoofdpersoon, dan had de liefde de werkelijkheid gegolden. De grondstemming zou dan ruimer, begrijpender zijn geweest.' Al waardeerde Verwey de natuurlijkheid van Moens' vers- en prozastijl, toch kon hij niet instemmen met de verwarring tussen objectieve schildering en propaganda, het genoeg om die 'werkelijkheid en verheven denkbeelden' naast elkaar te stellen en 'verrassend vergelijkingen' te gebruiken, die een indruk geven van 'vrijmoedige ongezochtheid', maar die in wezen 'een verbinding van impressionisme met propaganda' waren.

Wies Moens antwoordde van zijn kant op mijn vraag of hij of zijn generatiegenoten invloed van Verwey hadden ondergaan, het volgende : 'Ik heb nooit enige invloed van Verwey op mijn *dichten* kunnen bespeuren en ik meen dat zijn poëzie op geen enkele van mijn generatie-genoten enige indruk heeft gemaakt. Wel las ik, als college-leerling, met veel belangstelling Verweys boekje, uitgegeven door de Wereldbibliotheek : *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche Dichtkunst (1880-1900)*. Toen ik echter zelf tot de poëzie kwam, ging ik een andere weg op dan de Tachtigers.'¹⁰¹

Of Verwey ooit publiek over Paul van Ostaijen heeft gesproken, is me niet bekend. Van Ostaijen zelf heeft in *Self Defense* opgemerkt dat de ritmische kadans, één van die hoofdkenmerken van de Vlaamse expressionistische poëzie, afgekeken werd van Gorter, Van Eeden en Verwey. Marnix Gijsen tekende over Van Ostaijen aan : 'Wel herinner ik me dat Paul van Ostaijen in bevestigingen van ordelijkheid, zijn voorbeeld aanhaalde en beweerde dat men elke dag van zoveel tot zoveel uur moest « dichten », regelmatig, bureel-mässig, zoals een ander boekhoudt of aardappels poot. Daar bleef het echter bij.' Van Ostaijen had in elk geval maar een zonderlinge kijk op Verweys wijze van dichten !

Marnix Gijsen was één van de weinigen die zich tot de zogenoemde 'cerebraliteit' van Verwey aangetrokken voelden. Aan het Verwey-herdenkingsnummer van *De Stem* (1937) droeg hij een artikel bij over *Verwey en Vlaanderen*. Over Verweys houding tegenover de Vlamingen in het algemeen schreef hij : 'Hij heeft gemeend de Vlamingen niet te moeten behandelen met de vernederende welwillendheid die zij af en toe genieten om wille van zekere eigenaardigheden, omwille van het gesmijige en het boertige, hij heeft de Vlaamsche auteurs steeds als gelijkberechtigden beschouwd en besproken.'

Voor al Verweys *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche dichtkunst* schijnt voor de generatie van *Ruimte* een grote didactische

¹⁰¹ Brief van 15-2-1958.

waarde gehad te hebben. Aan die *Inleiding* schreef Gijsen de relatieve bekendheid van Verwey in Vlaanderen toe. Voor het overige constateerde hij dat het « intellectueel karakter » van het vers stellig niet heeft bijgedragen tot de populariteit van Verweys werk in Vlaanderen.¹⁰² Toch was het daarom dat Gijsen Verwey zo waardeerde.

*

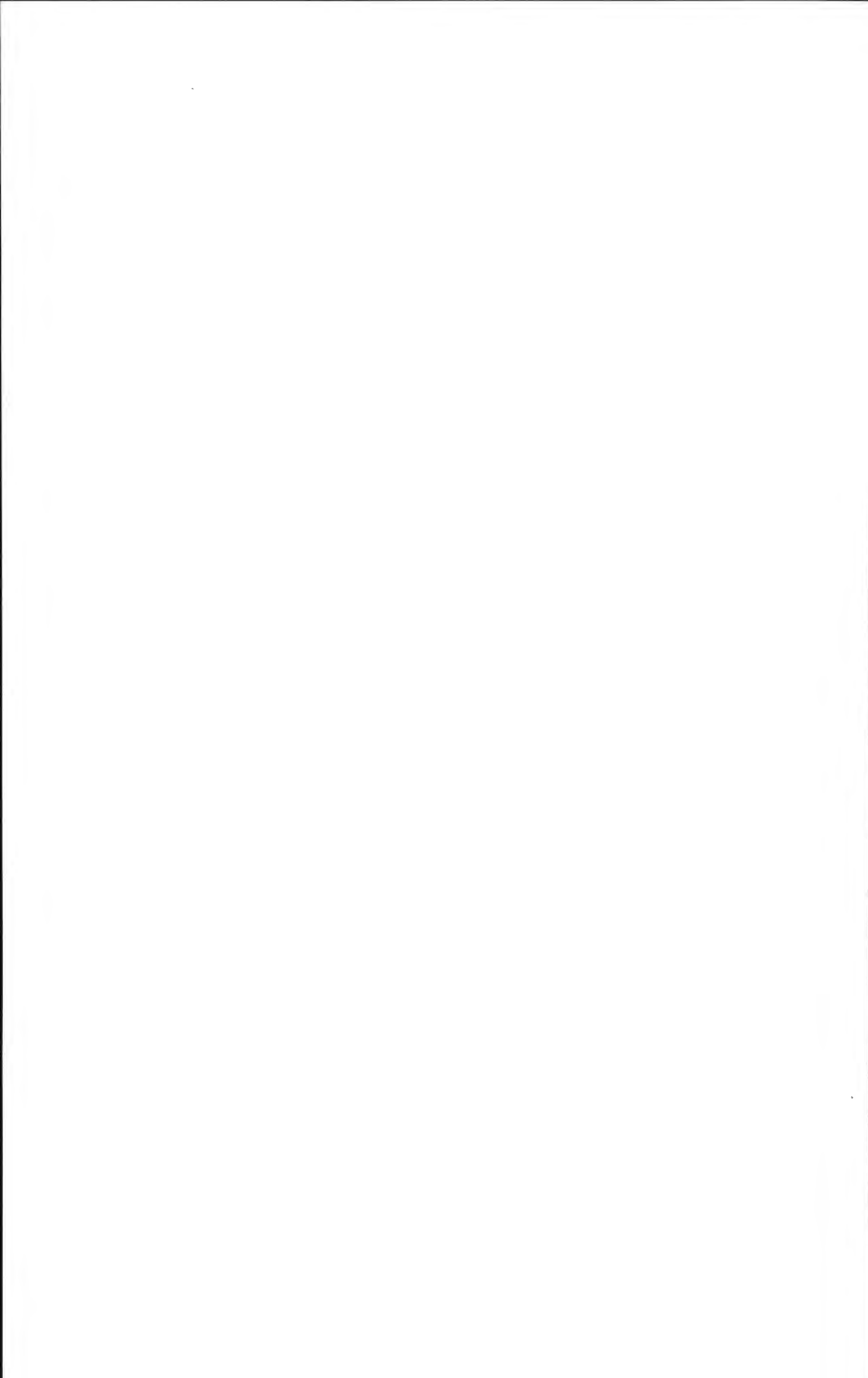
Tot besluit van dit overzicht zou ik over de relatie Verwey-Vlaanderen woorden willen aanhalen van Van de Woestijne en van Verwey zelf, die over hun meningsverschillen heen, van grote waardering getuigen. Van de Woestijne schreef: 'Wij vermochten in Verwey iets te waarderen en te beminnen, dat aan zijn voormalige vrienden ontbrak: de zin der traditie. Met zijne kritisch-historische en anthologische werkzaamheid ontdekte Verwey dat verleden, een grootendeels Vlaamsch verleden, waar hij ons, Vlamingen van heden, misschien in heeft herkend. Het kan wellicht de verklaring wezen van zijn vriendschap ten onzen opzichte. Het is de onbaatzuchtige reden van onze erkentelijkheid.'¹⁰³ Verwey van zijn kant schreef aan Eugène De Bock, toen deze in 1935 aan het Verweynummer van *De Nieuwe Taalgids* een kort artikel *Verwey en Vlaanderen*, had bijgedragen, het volgende: 'Door uw bijdrage, hoe kort ook, hebt ge de betekenis aangestipt die Vlaanderen voor mij had. Dat ik getracht heb die betekenis hier in 't Noorden te doen inzien, sprak vanzelf. Maar voor mij persoonlijk is ze een groot stuk van mijn leven geweest.'¹⁰⁴

Uit dit schematisch overzicht moge gebleken zijn dat we alle reden hebben om aan die woorden van Verwey geloof te schenken, en dat de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde door Albert Verwey in 1936, ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan, onder haar leden op te nemen, terecht hulde heeft gebracht aan diens oude vriendschap tot Vlaanderen.

¹⁰² *De Stem*, 1937, citaten p. 803, 806 en 807.

¹⁰³ *Verzameld Werk*, p. 566.

¹⁰⁴ Brief van 22-7-1935.

Het Maleis en de Bahasa Indonesia

door

G. JANSSENS

lid der Maatschappij

1. HET MALEIS ALS MALEIS — POLYNESISISCHE TAAL.

Het Maleis behoort tot de grote groep van Maleis-Polynesische talen, die gesproken worden op de eilanden van Madagaskar tot het Paaseiland, en die in noordelijke richting Formosa en de Filippijnen omvat. Tot deze groep behoren evenwel niet de talen van Australië en Tasmanië, de Papoea-talen van Nieuw-Guinea, en de talen van de Halmahera-groep. De taalgroep bestaat uit twee onderafdelingen: het Polynesisch van de Grote Oceaan, en het Indonesisch van Filippijnen, Indonesië en Madagaskar. Tot de laatste groep behoort ook het Maleis. De Melanesische talen zijn ontstaan door vermenging van Polynesische en Papoea-elementen; de Mikronesische zijn in feite ook Melanesisch.

A. *De Polynesische talen* hebben een jonge en zeer afgesloten taalstructuur. Het konsonantisme is er tot een minimum herleid. Deze talen hebben maximum 10 konsonant-fonemen. Bovendien verdwijnt elke konsonant op het wordeinde, behalve wanneer hij beschermd wordt door een suffix: Aan Oud-Javaans *inum* 'drinken' (Maleis *m-inum*) beantwoordt Samoa *inu*; de weggevalen -m is echter voor suffix bewaard in de transitieve vorm *inum-ia*. Door het verdwijnen of samenvallen van konsonanten gebeurt het vaak dat een Polynesische woordvorm, naargelang zijn betekenis, ontstaan is uit een zevental verschillende Maleis-Polynesische vormen. Daarom ook is het mogelijk volledige zinnen zonder konsonant aan te treffen, b.v. Hawajaans *ua oia au* 'ik ben het', *e i ae oe ia ia* 'zeg gij hem'. Hier volgen enkele voorbeelden die aantonen dat we soms nog dezelfde woordstam aantreffen in het Maleis en in de Polynesische taalgroep: Maleis *akar* = Tonga *aka* 'wortel', M. *aku* = T. *au* 'ik', M. *api* = T. *afi* 'vuur', M. *balai* 'gebouw' = T. *fale* 'huis', M. *benua* 'vasteland' = T. *fonua* 'land', M. *dua* = T. *ua* 'twee'. Van de oorspronkelijke grammaticale formantia zijn in het Polynesisch slechts sporen overgebleven, zodat de Polynesiërs er zich niet meer bewust van zijn, dat deze vormen samengesteld zijn uit grondwoorden en affixen. Een primitief nieuw grammatikaal systeem heeft in het Polynesisch het oude vervangen.

B. Veel konservatiever is de *Indonesische* groep. Daarom leest men soms dat de Polynesische talen ontstaan zijn uit een Indonesische. Volgens de meest verspreide opvatting (deze theorie is afkomstig van Kern) zijn de Maleis-Polynesische volkeren afkomstig van het Aziatische vasteland. Een oudere groep is waarschijnlijk door een jongere verdrongen naar de perifere gebieden : Tot deze oudere laag zou b.v. het Atjéhs behoren, de talen der Mentawai-eilanden ten zuiden van Sumatra, en in het oosten de talen der eilanden ten oosten van Lombok, verder nog de hele Polynesische taalgroep. Daardoor komt het dat er vaak opvallende overeenstemmingen aan te tonen zijn tussen het Polynesisch en b.v. de talen van Celebes. Tot de jongere laag behoren onder meer Javaans en Maleis.

2. DE GESCHIEDENIS VAN HET MALEIS.

De oudste bronnen waaruit het Maleis ons bekend is zijn een viertal inskripties uit de 7e eeuw, die gevonden zijn op Sumatra, in de omgeving van Palembang. Het is een streek waar tot op heden Maleis gesproken wordt. Bovendien mag de oostkust van Sumatra als de bakermat van het Maleis aanzien worden. De naam Maleis is afkomstig van het rijk Melaju, dat gevestigd was in de omgeving van het huidige Djambi op de Batang Hari-rivier. Maleis is de Nederlandse vorm van Bahasa Melaju, oorspronkelijk 'taal van Melaju', maar dan ook 'Maleise taal', wanneer Melaju als adjektief wordt opgevat.

Op het einde der 7e eeuw werd het boeddhistische rijk Srīvidjaja, dat zijn hoofdstad had nabij het huidige Palembang op zuid Sumatra, machtiger dan Melaju, en onderwierp waarschijnlijk dit rijk. In dit vorstendom was het Maleis, dat er gebruikt werd bij het onderwijs der boeddhistische wijsbegeerte en der Sanskrit-grammatica, reeds een kultuurtaal. Uit deze periode zijn ons de 4 hogervermelde inskripties bewaard gebleven. Ze worden gekenmerkt door het gebruik van een ongelooflijk aantal Indische leenwoorden. Waarschijnlijk gold het gebruik van Indische woorden in de hogere kringen als voornaam. Maar overigens gelijkt dit 7e-eeuws Maleis reeds sterk op het moderne. Veel van de Indische woorden zijn later weer uit het Maleis verdwenen, maar toch bezit het moderne Maleis nog een vrij behoorlijke hoeveelheid woorden van Sanskrit-herkomst.

Indische kooplieden, die toen de handel beheersten, voeren geregeld door de straat van Malaka. Hun natuurlijke landingsplaatsen waren Singapura en Palembang. Aangezien ze vanwege het periodieke karakter der moesson-winden telkens een half jaar

ter plaatse moesten blijven voordat ze de terugtocht konden aanvangen, kwamen ze nauwer in contact met de bevolking, en leerden de plaatselijke taal, het Maleis spreken. Ze vereenvoudigden echter deze Indonesische taal, omdat de Indonesische grammatikale categorieën de Indiërs even onbegrijpelijk voorkwamen als later de Nederlanders. Evenals deze laatsten zullen ze het Maleis voor een zeer eenvoudige taal gehouden hebben, omdat de moeilijkheden buiten het kader van de Indogermaanse grammatika vallen. Uit dit onbegrip is een soort eenvoudige handelstaal ontstaan, het z.g. pasar-Maleis ('markt-Maleis'; pasar is ons bazaar). Waarschijnlijk vereenvoudigden trouwens de Maleiers zelf hun taal in de omgang met vreemdelingen, zoals ook vele ouders tegenover hun kinderen kindertaal spreken. Ook de eerbied voor de cultureel hogerstaande Indiërs kan de Maleiers er toe aangezet hebben de gebrekkige taal der vreemdelingen na te bootsen. Vanuit Sumatra is dit soort Maleis verder verbreid als handelstaal, en werd begrepen in alle kuststreken van de archipel. Ongetwijfeld hebben de talrijke kustvolkeren elk een eigen type handels-Maleis tot stand gebracht. In Indonesië worden verschillende honderden talen gesproken. Welnu in elk taalgebied zullen de Indonesiërs het Maleis dat ze als verkeerstaal van de handelaars overgenomen hadden, omgevormd hebben tot een eigen lokale handelstaal, gedeeltelijk door vermenging met eigen taalmiddelen.

Daarnaast zijn er echter ook gebieden waar het Maleis als volkstaal voorkomt: een deel van het schiereiland Malaka, de Riau-archipel, de kust van Borneo en de Molukken. In deze streken zullen zich handelskolonies zijn komen vestigen vanuit Melaju, het gebied rondom Palembang en Minangkabau, want de Maleiers waren bij uitnemendheid zeevaarders. In de genoemde streken spreekt de bevolking heden nog steeds Maleis, echter met grote dialectverscheidenheid. Afgezien van het Riau-Maleis, is het Maleis van deze gebieden zeker niet het uit de literatuur bekend geworden klassieke Maleis. Ook op Sumatra zelf is het Maleis-sprekend gebied verder uitgebreid over het grootste deel der oostkust. Op de westkust van Sumatra ligt een gebied waar Minangkabaus gesproken wordt. Of dit een Maleis dialect is dat tegenover alle andere een vrij afzijdige plaats inneemt, of een afzonderlijke taal, is niet duidelijk.

Hoe en wanneer het Maleis deze grote verbreiding te beurt gevallen is, weten we niet. Wel blijkt uit Javaanse inskripties dat het Maleis reeds in de 8e eeuw een grote invloed uitoefende op centraal Java.

De grote invloed die Indië op taal en cultuur van Indonesia uitgeoefend heeft is veel ouder dan de oudste historische bronnen,

en dateert in sommige delen van de archipel misschien reeds van de 2e eeuw na Chr. De godsdienstige voorstellingen die de Indiërs aanbrachten waren eerst brahmaans en boeddhistisch ; veel later waren het moslemse opvattingen die langs Perzië om Indië waren binnengedrongen.

Sedert de 13e eeuw begint de Indische invloed op Indonesië te verminderen. Voortaan komen Arabische kooplieden in steeds toenemende mate de Indonesische bevolking beïnvloeden. De laatste sporen van de Indische beschaving verdwijnen ; praktisch alle Maleiers worden moslem. Ook Java wordt bekeerd tot de nieuwe godsdienst. De oude Javaanse cultuur is ons vooral bekend op Bali, dat deze cultuur deelde, en tot op heden Hindoes gebleven is.

Hoewel van in de oudste tijden ook Chinezen zich in Indonesië kwamen vestigen, hetzij als kooplieden in de havensteden, hetzij als pelgrims, die onder meer met wetenschappelijke bedoelingen naar Indonesië kwamen, b.v. om er Sanskrit-werken in het Chinees te vertalen, en hoewel deze Chinezen tenslotte tot belangrijke groepen aangegroeid waren, toch heeft het Chinees nooit veel invloed uitgeoefend op de Indonesische talen.

Na de ondergang van Srīvidjaja in de 13e eeuw wordt Melaju weer onafhankelijk onder Javaans gezag. In de 14e eeuw is het Maleis blijkens Minangkabause inskripties nog de officiële taal. Omstreeks deze tijd ontstaat een bloeiend rijk op het schiereiland Malaka. De machtige havenstad Malaka op de westkust van het schiereiland was de residentiestad. De Maleise vorsten van Malaka konden zowel de oost- als de westkust van het schiereiland onderwerpen en bovendien de Sumatraanse overwal. Vanuit Malakka verbreidt zich het Maleis verder als handselstaal in de 15e eeuw. Bovendien dringt de Islam nu ook vanop het schiereiland Indonesië binnen.

Wanneer de Portugezen in 1511 Malaka veroveren, gaat de hofhouding van deze stad zich vestigen aan de Djohor-rivier op het zuidelijk deel van het schiereiland. Van hieruit zal de cultuur een tijdlang uitstralen over de Riau-archipel en Sumatra.

Aan het hof van Malaka, en later in Djohor en de nabuurstaten ontstaat de klassieke Maleise literatuur ; vooral bekend is de Sedjara Melaju 'de Maleise Chroniek'. De taal van deze letterkunde is Riau-Maleis, dat tot voor kort werd beschouwd als het zuiverste Maleise taaltype. Toen de Indonesische nationalistenvan deze eeuw het Maleis als officiële taal voor Indonesië propageerden, grepen ze terug naar dit klassieke Maleis. We zullen verder nog zien dat deze vorm van Maleis, die voor de tweede wereldoorlog in de school onderwezen werd, en daarom school-Maleis heette, tenslotte toch niet in staat was de taal in haar verdere ontwikkeling

te remmen. Het is mogelijk dat een deel der Maleise literatuur verloren is gegaan bij de val van Malaka. Cultureel herstel is nooit gevolgd.

In de 17e eeuw veroverden de Atjéhers vanuit noord-Sumatra het gebied van Djohor. Er komt nu een einde aan de korstondige bloei der klassiek-Maleise literatuur. In Atjéh zelf moet het Maleis het veld ruimen voor het Atjéhs.

Toen de Nederlanders in Indonesië kwamen, was de bevolking reeds voor een groot deel bekeerd tot de Islam, terwijl hier en daar Portugees-katolieke scholen gevestigd waren. Er worden dan nieuwe scholen opgericht om het Portugees te vervangen door Nederlands, het katholicisme door het protestantisme. In beide opzichten bleek dit opzet te mislukken: Enerzijds is de bevolking nog steeds hoofdzakelijk moslems, en van de andere kant was het Nederlands niet bij machte het Maleis te vervangen. Zelfs was men in sommige scholen verplicht het Portugees als voertaal te dulden, omdat de schooljeugd noch Nederlands, noch Maleis, maar, afgezien van de inlandse taal, slechts Portugees kende. De kristelijke missie maakte gebruik van het Maleis en droeg dus bij, evenals vroeger ook de Islam, tot de verspreiding van deze taal. Het Maleis was ook de taal waarin de Verenigde oost-Indische Compagnie zich bediende in haar betrekkingen met Indonesiërs.

3. HET MALEIS IN DE 20e eeuw : DE BAHASA INDONESIA.

In de twintigste eeuw beleven we een herleving van het Maleis. Het 'nationale ontwaken' (*kebangunan kebangsaan*) had aanvankelijk niet de bedoeling de hele archipel een eenheidstaal op te leggen. De leiding van de beweging was in handen van Javanen, die vooral de opbloei van de oude cultuur beoogden. Voor hen was het Javaans de culturele taal bij uitnemendheid. De Sumatranen echter, die nooit zulke hoge cultuur ontwikkeld hadden als de Javanen, legden in hun streven meer de nadruk op de politieke activiteit. Indonesië moest één volk zijn met één taal. In 1928 dekreteert een vergadering van jonge nationalistena dat het Maleis voortaan *Bahasa Indonesia*, d.i. "Taal van Indonesië" zal heten. Deze taalbeweging was een reactie tegen het gebruik van het Nederlands in intellektuele middens, en bovendien begrepen de nationalistena dat de taal een belangrijke faktor is voor de politieke eenmaking. Dat de Bahasa Indonesia de taal van Indonesië was bleef echter voorlopig een ideaal, dat geleidelijk zou moeten verwezenlijkt worden.

Nu kan men zich afvragen waarom juist het Maleis gekozen

werd als nationale taal en niet een der andere honderden talen die in Indonesië gesproken worden. Het aantal sprekers in aanmerking genomen, zouden alleen nog het Javaans, het Soendanees en het Balinees in aanmerking gekomen zijn. Maar het Maleis had dit voor op de andere talen, dat het meer verbreid was. Het werd ver buiten zijn eigen gebied verstaan en gesproken. Bovendien was het door het langdurig interinsulaire gebruik als handels- en missie-taal veel soepeler geworden en meer geschikt voor het uitdrukken van nieuwe ideeën dan alle overige Indonesische talen. Doordat het Maleis in zijn vroegere ontwikkeling allerlei vreemde elementen opgenomen had was het misschien minder typisch Indonesisch, maar des te meer bruikbaar geworden.

Het Javaans is altijd meer regionaal gebleven, en heeft bovendien deze moeilijkheid, dat de spreker tegenover een hogergeplaatste een andere woordenschat, haast een andere taal gebruikt dan tegenover zijn gelijke of mindere. Deze omstandigheid staat natuurlijk de verbreiding van het Javaans in de weg. Een andere moeilijkheid waar een Javaanssprekende mee af te rekenen heeft is van sociale aard : In het huidige Java is het mogelijk geworden, dat personen van de laagste stand de hoogste openbare functies vervullen. Het oude kastensysteem is doorgebroken. In deze omstandigheid weet de Javaan niet goed welk soort Javaans nu de voorkeur verdient, en daarom gebruikt hij liever Maleis als administratieve taal.

De Indonesische regering is er dan toe overgegaan het onder-richt van de Bahasa Indonesia op de scholen in te voeren, ook in streken waar geen Maleis gesproken werd. Ze richt ook een Kantoor voor de Volkslektuur op, Balai Pustaka (letterlijk 'kantoor of gebouw der boeken'), dat goedkope Maleise lektuur verspreidt.

In 1933 wordt het kultureel-literaire tijdschrift *Pudjangga Baru* 'de Nieuwe Literator' gesticht door Takdir Alisjabana, Amir Hamza en Armijn Pane, die tevens de belangrijkste bijdragen leveren voor dit tijdschrift, dat zonder onderbreking verschijnt tot aan de Japanse bezetting in 1942. Ze ijveren vooral voor de algemene invoering van de Bahasa Indonesia.

Belangrijk is ook het kongres, dat in 1938 gehouden werd te Solo op Java, het Kongres Bahasa Indonesia : Beïnvloed door de nieuwe stroming zullen veel schrijvers voortaan in de Bahasa Indonesia publiceren i.p.v. in hun moedertaal.

De oude Maleise literatuur was reeds lang uitgebloeid. De Bahasa Indonesia ontwikkelt zich nu op basis van het 17e eeuwse literaire Maleis met de nodige vernieuwingen. De nieuwe literatuur breekt qua inhoud met de klassieke : Ze is geheel westers geïntereerd. Vooral de Nederlandse letterkunde heeft invloed uit-

geoeffend. De behandelde onderwerpen hebben vaak betrekking op sociale en kulturele problemen, die zich in Indonesië voordoen, sinds de nationale ontwakning de Indonesiërs geestelijk ontvanke-lijk heeft gemaakt voor nieuwere inzichten.

Aanvankelijk stond de Bahasa Indonesia zeer dicht bij het klas-sieke Maleis. Dit laatste is een Sumatraanse taal, zoals we reeds vermeldden. Het waren ook de Sumatranen die zich het eerst be-ijverden om de Bahasa Indonesia te verspreiden. Vooral de Mi-nangkabauers gaven in de jaren 1920-30 de toon aan. Op het Kantoor voor Volkslektuur hadden Sumatranen de leiding. In de school werd een verstand Maleis onderwezen uit de grammatika van Van Ophuysen, die zijn materiaal in samenwerking met Mi-nangkabauers verzameld had. Ook veel leraars waren afkomstig van Sumatra of waren door Sumatranen gevormd. Het school-Ma-leis was zeer puristisch; allerlei taalgebruiken werden op grond van het klassieke Maleis veroordeeld, hoewel ze in de omgangstaal algemeen gebruikelijk waren.

Buiten de school evolueerde de Bahasa Indonesia onbeperkt voort.

Een middenweg tussen deze beide uitersten was het Volkslek-tuur-Maleis, dat op de verdere taalontwikkeling een gunstige in-vloed heeft uitgeoefend, zonder evenwel de norm van het goede taalgebruik te worden, aangezien het nooit gefixeerd is.

Zo ontwikkelt zich een literair Maleis, dat ook gebruikt wordt in tijdschriften en dagbladen, en bovendien kulturele en politieke taal is, de taal van de school, de radio, de dichtkunst. Deze taal is primair schrijftaal; ze wordt niet gevoed door een levende volkstaal, en heeft alle contact verloren met het Maleis dat op Sumatra, Riau, Malaka of Borneo gesproken wordt. Stilaan is ze ook de omgangstaal van miljoenen Indonesiërs geworden.

Een ander type Maleis was het kranten-Maleis. De journalisten moesten vaak de taal al schrijvend leren.

Het Pasar-Maleis, 'markt-Maleis' is een verzamelnaam voor al-lerlei Maleise taalvormen, die sterk vereenvoudigd en verbasterd zijn. Indiërs, Chinezen en Europeanen gebruikten van in de oudste tijden Maleis in hun omgang met Indonesiërs, ook als deze geen Maleiers waren. Dit handels-Maleis verschilt vooral van het lite-raire, doordat de zuivere woordstam gebruikt wordt i.p.v. aflei-dingen. Het is een primitieve pidgin-taal.

Een midden-positie tussen literair en pasar-Maleis neemt het Chinees-Maleis in. De Chinese bevolking van Indonesië sprak nl. ook een vereenvoudigd Maleis, en gaf hierin kranten uit. Dit soort Maleis wordt nu ook sterk beïnvloed door de taal der Volkslek-tuur.

De Japanse bezetting, die duurde van 1942 tot 1945 was een

gunstige faktor voor de verbreiding van het Maleis. Weliswaar werden de *Komisi Bahasa Indonesia* ('Kommissie voor de B.I.', in 1942 te Djakarta opgericht) en het *Kantor Bahasa Indonesia* ('Kantoor voor de B.I.') in hun werking geremd, maar anderzijds verboden de Japanners het gebruik van Engels en Nederlands zowel voor officiële doeleinden als in de openbare omgang. Ze wilden misschien het Japans in de plaats stellen. Uit reactie hiertegen is de Indonesische bevolking zich gaan toeleggen op de Bahasa Indonesia, die ook door de Japanners erkend werd. Veel leraars en ambtenaars waren toen verplicht de Bahasa Indonesia te leren.

De hogervermelde Taalkommissie heeft na de Japanse tijd een woordenboek van technische en wetenschappelijke uitdrukkingen uitgegeven, de tweeledige *Kamus Istilah*, die tevens de Indonesische vertaling van internationale woorden geeft.

Van 1943 dateert dan ook de *Lembaga Bahasa Indonesia*, het 'Indonesisch Taalinstituut' te Medan.

Op het einde van de Japanse bezetting in 1945 wordt de Republiek Indonesië uitgeroepen, die in 1949 onafhankelijk wordt. De Bahasa Indonesia is nu ook in feite de eenheidstaal van de nieuwe natie. Deze taal is inmiddels een moderne schrijftaal geworden. Het konservatieve school-Maleis is verdwenen, en heeft plaats gemaakt voor het meer soepele Maleis der Volkslektuur.

Het zwaartepunt der beïnvloeding is nu ook verplaatst: Hoe langer hoe meer Javanen zijn Maleis gaan spreken en hebben hun stempel gedrukt op de nieuwe nationale taal. De invloed van Djakarta is voortdurend groter geworden, zodat nu de structuur en de woordenschat in grote mate door het Javaanse Maleis worden bepaald. Er is ook nog steeds verschil tussen het Maleis van Java en van Sumatra, zelfs op Sumatra is er geen eenheid in de schrijftaal. Het literair Indonesisch is nog in volle groei. De schrijvers vooral geven in dit opzicht leiding. De taal van leraars, journalisten, dichters en andere schrijvers vertonen vaak afwijkingen, nog afgezien van het gesproken Indonesisch. De grammatika's kunnen haast nergens vaste regels opgeven, maar toch begint zich stilaan een vast taaltpe te vormen, dat misschien later kan uitgroeien tot een genormaliseerde eenheidstaal.

4. DE STRUKTUUR VAN HET MALEIS.

Het Maleis wordt soms het Italiaans van het oosten genoemd vanwege zijn welluidendheid. Haast alle woorden zijn tweekletterig. Er komen nooit meer dan twee medeklinkers na elkaar, want elke lettergreep begint en eindigt hoogstens met één mede-

klinker. Bijgevolg komen de volgende woordtypes voor, in zover het de verdeling van klinkers en medeklinkers betreft: *ia* 'hij', *tua* 'oud', *ini* 'deze', *air* 'water', *baru* 'nieuw', *luar* 'buiten', *enam* 'zes', *besar* 'groot', *arti* 'betekenis', *tentu* 'zeker', *untuk* 'voor', *tempat* 'plaats'. Niet uitzonderlijk is verder het drielettergeregigd woordtype dat met medeklinker + doffe *e* begint, b.v. *sedikit* 'weinig', *tetapi* 'maar'.

Het Indonesisch bezit een groot aantal leenwoorden, vooral uit het Nederlands, het Arabisch en het Indisch, die fonetisch en grafisch aan het Maleise systeem worden aangepast. De volgende voorbeelden illustreren dit verschijnsel: *mesin* = machine, *perotés* = protest, *kelérek* = klerk, *sén* = cent. Ook het vokalisme wordt aan het Maleis aangepast: *tonil* = toneel, *kantor* = kantoor, *amtenar* = ambtenaar, *buro* = bureau, *és krim* = ijskrem. De konsonanten worden fonetisch geschreven, en zo nodig omgevormd tot in het Maleis bestaande fonemen: *pamili* = familie, *polisi* = politie, *beranda* = waranda, *kopi* = koffie, *gadji* = gage, *taksi* = taxi, *arsip* = archief, *praboto* = vrachtauto.

De grammatika van het Indonesisch is in wezen totaal verschillend van de onze. De grammatikale categorieën die ons onmisbaar schijnen, beoordeeld vanuit ons Europees taalgebruik, ontbreken volledig in het Indonesisch: Zo is er b.v. bij de naamwoorden geen onderscheid tussen enkelvoud en meervoud, bij de werkwoorden geen vervoeging, zelfs geen aanduiding van tijden of aspecten. Maar omgekeerd bezit het Indonesisch grammatikale vormen, waarvan wij de betekenis moeilijk in ons kunnen opnemen. Maar laten we enkele voorbeelden geven:

Rumah betekent zowel 'huis' als 'huizen'. Nu heeft het klassieke Maleis en ook de Bahasa Indonesia een geredupliceerde vorm *rumah-rumah* (verkort geschreven: *rumah 2*), die de betekenis heeft van 'verschillende soorten huizen, allerlei huizen'. De Europeanen in Indonesië, die het niet zonder meervoudsuitdrukking kunnen stellen, gebruiken meestal de geredupliceerde vorm wanneer ze in hun eigen taal het meervoud zouden nodig hebben. Met deze nieuwe betekenis is de reduplicatie nu ook doorgedrongen in de taal van de krant en de radio, echter niet in de literaire Bahasa Indonesia. Een literaire prozatekst heeft gemiddeld slechts een geredupliceerd naamwoord per bladzijde, en dan uitsluitend in de klassieke betekenis van de gedifferentieerde meervoudigheid.

Bij leenwoorden uit het Arabisch wordt meestal de Arabische enkelvoudsvorm in het Maleis voor beide numeri gebruikt. Soms echter ontleent men de Arabische meervoudsvorm, b.v. Arabisch

qubūr 'graven' wordt Maleis *kubur* 'graf, graven'. Ook een Nederlands leenwoord kan in zijn stamvorm meervoudsbetekenis krijgen: *sembilan wijk* 'negen wijken'.

Aku betekent 'ik', *datang* 'komen'. *Aku datang* is dus: 'ik kom, ik zal komen, ik kwam, ik zou komen, enz.' En, vreemd genoeg, blijft een Maleise tekst duidelijk, want meestal plaatst de kontekst ons in de bedoelde tijdssfeer. Wanneer de Europeaan konsekvent bij de verleden tijd *sudah* voor het werkwoord plaatst, en bij een toekomstige tijd *akan*, doet hij het Indonesisch taaleigen geweld aan: 1. *Sudah* betekent eigenlijk 'reeds', en staat soms voor het werkwoord, maar dit kan dan zowel tegenwoordige als verleden tijd zijn: *Aku sudah datang* 'ik ben al gekomen', of 'ik kom al'. 2. *Akan* heeft allerlei prepositionele betekenissen, bovendien betekent het 'om te', b.v. *akan datang* 'om te komen, opdat ... zou komen', en ook 'zullen': *Aku akan datang* 'ik zal komen'. Maar zonder *akan* zou de uitdrukking eveneens voor de toekomst kunnen gebruikt worden.

Een opvallende eigenaardigheid van het Maleis is, dat het natuurlijk geslacht lexikologisch en grammatikaal niet tot uitdrukking komt. B.v. *ia* is zowel 'hij' als 'zij'. *saudara* is 'broer' of 'zuster', *tuan* 'mijnheer' of 'mevrouw'. Wil men het geslacht aanduiden, dan is men aangewezen op de bijstellingen *laki-laki* 'man' en *perempuan* 'vrouw'. Een 'zoon' is dus: *anak laki-laki* (eigenlijk 'kind-man'), een 'dochter': *anak perempuan* (eigenlijk 'kind-vrouw').

Het Maleis heeft met andere talen van het verre oosten gemeen dat het tussen telwoord en substantief een hulpwoord inlast. Dit gebruik treffen we b.v. ook aan in het Chinees. De drie voornaamste hulpwoorden zijn *orang* 'mens', *ekor* 'staart' en *buah* 'vrucht', die respectievelijk gebruikt worden voor mensen, dieren en zaken. Voorbeelden: *dua ekor kuda* 'twee paarden' (letterlijk 'twee staart paard'), *tiga buah rumah* 'drie huizen' (letterlijk: 'drie vrucht huis'). *Ia ada beranak seorang perempuan* betekent: 'Hij (of zij) heeft één dochter' (letterlijk: 'Hij (of zij) is met kind één mens vrouw'), waarbij *ber-* 'met' en *se-* 'één' met het volgend woord aaneengeschreven worden.

De woordsoorten, die in onze Europese talen meestal scherp afgescheiden zijn, lopen in het Maleis dooreen. Het is vaak moeilijk te onderscheiden wanneer een woord adjektief of werkwoord, wanneer het adjektief of substantief is. De woordsoorten zijn niet formeel onderscheiden; slechts de syntaxis en de afleidingsmogelijkheden helpen de woordsoort bepalen, en dan nog niet altijd met zekerheid. *Besar* betekent 'groot'; *ia besar* 'hij is groot' (letterlijk 'hij groot'); *besarnya* 'zijn (of haar) grootte' (letterlijk: 'groot

zijn (of haar)'. Hier kan nog een bepaling op volgen: *besarnya rumah* 'de grootte van het huis' (letterlijk: 'groot zijn (of haar) (van) huis'). *Katanja* 'hij (of zij) zegt' (letterlijk: 'woord(en) zijn (of haar)'). *Sakit* is zowel adjektief 'pijnlijk' als substantief 'pijn, ziekte'. *Hormat* is een leenwoord uit Arabisch *ḥurmatun* 'heiligheid, eerbied'; in het Maleis is het woord zowel adjektief 'eerbiedig, beleefd' als substantief 'eer, eerbied'. In zijn substantivische betekenis is het synoniem met de afleiding *kehormatan* 'eerbied'. Deze *ke-an* afleiding, gebaseerd op een adjektief, is soms synoniem met het hoger aangeduide type *besarnya*. Beide afleidingstypen, *-nja* en *ke-an*, vormen abstracte naamwoorden van adjektieven. Soms echter is er betekenisdifferentiatie; de *ke-an* vorm heeft vaak een figuurlijke betekenis: *tingginya* 'de hoogte', *ketinggian* 'de verhevenheid'. Sanskrit *kāraṇa*- en Arabisch *sabab*, die beide 'oorzaak' betekenen, zijn in het Maleis overgenomen in de vorm *karena* en *sebab*. In het Maleis betekenen beide woorden 'oorzaak', maar overigens worden ze gebruikt als voegwoord 'omdat' en als voorzetsel 'wegens'. Arabisch *waqtun* 'tijd' is in het Maleise *waktu* zowel substantief 'tijd', als voegwoord 'toen, wanneer'.

De oorspronkelijke, Maleis-Polynesische persoonlijke voornaamwoorden van de eerste en tweede persoon enkelvoud en van de tweede persoon meervoud worden nog alleen in de familiale omgang gebruikt. Beleefder is *saja* 'dienaar' i.p.v. *aku* 'ik', en *tuan* 'heer, heren, dame, dames' i.p.v. *engkau* 'gij' (enkelvoud), en *kamu* 'gij' (meervoud), b.v. *saja melihat tuan* 'ik zie u' (letterlijk: 'dienaar zien mijnheer (mevrouw)'. In de eerste persoon meervoud wordt er een onderscheid gemaakt, zoals trouwens in de hele taalgroep, tussen inklusief (als de toegesprokene er in begrepen is), en exclusief (in het andere geval). *Kita* betekent 'wij', d.i. ik en gij; *kami* betekent 'wij', d.i. ik en hij (of zij).

Een bijvoeglijke bepaling volgt op het naamwoord: b.v. *rumah besar* 'een groot huis' (letterlijk: 'huis groot'), *rumah bapa* 'het huis van vader' (letterlijk: 'huis vader'), *rumah saja* 'mijn huis' (letterlijk: 'huis dienaar').

Het belangrijkste werkwoordelijk prefix is *me* + prenasalering. Van de stam *pandang* vormt men *memandang* 'zien'. *Saja memandang* 'ik zie'; *saja hendak memandang* 'ik wil zien'. Zonder dit prefix was het werkwoord oorspronkelijk passief, en werd onmiddellijk voorafgegaan door het handelend voorwerp, zo er een was: *Rumah itu saja pandang* 'ik zie het huis' (etymologisch: 'het huis wordt door mij gezien'), (*itu* is 'dat, het', en staat zoals elk adjektief na zijn substantief). Ook negaties of hulpwerkwoorden kunnen het werkwoord niet scheiden van zijn handelend voorwerp: *Rumah itu hendak saja pandang* 'ik wil dat huis zien'

(etymologisch : 'dat huis wil door mij gezien worden'). In de spreektaal echter laat men graag veel affixen weg : *pandang*, dat in de literaire taal passief is, staat er eenvoudig i.p.v. het aktieve *memandang* ; zodat men normaal de woordorde *saja hendak pandang* 'ik wil zien' aantreft. Deze woordorde is bij het literaire passief onmogelijk, omdat daar het handelend voorwerp niet mag gescheiden worden van het werkwoord.

5. Tenslotte geven we nog een **KLASSIEK MALEISE ZIN** uit de Sedjara Melaju met verklaring.

Adapun perkataan Singapura berperang dengan Djawa itu
Wat betreft verhaal (van) Singapura strijden(d) met Java het

terlalu landjut perkataannya ; dikalau dikhajatkan
zeer langdradig verhaal er(van) ; indien worden verteld

semuanya, djemulah orang menengar
alles er(van), beu inderdaad (zouden zijn de) mens(en) horen(d)

dia, sebab itulah maka kami pendékan
het, wegens dat inderdaad dan (door) ons worden kort gemaakt

perkataannya.
verhaal er (van).

Vertaling : Het verhaal van de strijd van Singapura met Java is een zeer langdradig verhaal ; als dat helemaal verteld werd, zou men beu zijn het te horen, daarom maken we het relaas daarvan kort.

Verklaring :

ADA is het koppelwerkwoord 'zijn' ; het kan ook 'zijn, bestaan' betekenen, en ook 'hebben' ; samen met het enklitische -PUN, dat de funktie heeft meer nadruk op het vorige woord te leggen, betekent het 'wat betreft'.

KATA is 'woord, gezegde' ; de afleiding met PER-AN is ook 'woord, gezegde', bovendien 'verhaal'.

SINGAPURA wordt als van-bepaling onmiddellijk na het bepaalde substantief geplaatst. Op te merken is dat ons 'van' in het Maleis niet wordt uitgedrukt, ook niet door een speciale genitief-vorm van het substantief.

PERANG is 'strijd'. Met BER- (dat dikwijls 'met' betekent) vormt

men werkwoorden : *berperang* 'strijden'. Dezelfde vorm dient voor infinitief ('strijden'), vervoegde vorm ('hij strijdt'), of, zoals hier, participium ('strijdend').

DENGAN is 'met, tegen'.

DJAWA is 'Java'.

ITU is aanwijzend voornaamwoord 'die, de', dat na zijn substantief geplaatst wordt. Het kan er van gescheiden zijn door allerlei bepalingen : Hier bepaalt het *perkataan* :

perkataan (*Singapura berperang dengan Djawa*) *itu* : *het verhaal (van S. strijdend met J.)*.

TERLALU voor het adjektief geplaatst betekent 'zeer'.

LANDJUT is 'langdradig'. Dit adjektief is gezegde van het volgend substantief.

PERKATAAN 'woord, gezegde, verhaal'. -NJA is etymologisch verwant met IA 'hij, zij, het'. PERKATAANNJA is dus : 'verhaal (van) hem, er (van)'. De zinsbouw is als volgt : Het verhaal van... langdradig is zijn verhaal', d.i. 'het relaas van het verhaal van... is langdradig'.

DJIKALAU is samengesteld uit Indonesisch DJIKA en Arabisch LAU ; beide betekenen 'indien'.

HIKAJAT is 'verhaal', het is het Arabische *hikājatun* 'verhaal' ; BER-*hikajat* (met het ber-prefix dat we reeds kennen uit *berperang* 'strijden') betekent 'vertellen'. De transitieve vorm van dit werkwoord is : MENG-*hikajat*-KAN 'verhalen' : Het suffix -KAN maakt de vorm overgankelijk, MENG- is het actieve prefix dat we reeds aantreffen in *mem-(p)andang* 'zien'. De passieve vorm had oorspronkelijk een conjunctief *hikajatkan* en een indikatief *dihikajatkan* (met *di-* uit **ni-*, dat in verwante talen ook voorkomt als infix *-in-*). In het historisch geattesteerde Maleis zijn de conjunctief- en indikatief-betekenis dezer vormen verloren gegaan. Ze worden er zo gebruikt, dat de vorm zonder prefix beperkt wordt tot het geval, dat het handelend voorwerp in de 1e of 2e persoon staat, b.v. *saja hikajatkan...* '... wordt door mij verhaald', d.i. 'ik verhaal...'. De vorm met *di-* heeft geen handelend voorwerp, of een in de 3e persoon, b.v. *dihikajatkannja...* '... wordt door hem (of haar) verhaald', d.i. 'hij (of zij) verhaalt...'.
SEMUA 'alle(n), alles', -NJA 'er (van)'.
DJEMU 'beu', -LAH legt de nadruk op het vorig woord. Ook de inversie in deze zin betoont het predikaat 'beu'. De normale woordorde zou zijn : *orang djemu* '(de) mens(en zouden) beu (zijn)'. Een koppelwerkwoord 'zijn' wordt hier niet uitgedrukt.

ORANG 'mens(en)'.
MEN-(D)ENGAR 'horen(d)'. *men-* is weer het actieve prefix. *dengar*

'horen' behoudt in het moderne Maleis zijn *d-* na het prefix.

Het participium is in vorm niet te onderscheiden van de infinitief of de persoonlijke vorm.

DIA is een andere vorm voor IA 'hij, zij, het'.

SEBAB uit Arabisch *sababun* 'reden', betekent 'reden, omdat, wegens'.

ITULAH : *-lah* betoont *itu* 'het, dat'. *sebab itulah* 'wegens dat' 'daarom'.

MAKA leidt vaak een hoofdzin in, en kan niet vertaald worden.

KAMI 'wij, ons', gewoonlijk 'ik en hij (of zij)', hier pluralis majestatis.

PÉNDÉK is 'kort'. Daarvan afgeleid is *mem-(p)éndék-kan* 'kort maken', met het kausatieve *-kan*. (In het hoger besproken *menghikajat-kan* was *-kan* niet kausatief, maar maakte de werkwoordelijke vorm slechts overgankelijk). De passieve oude conjunctief, die nu nog gebruikt wordt met het handelend voorwerp in de 1e of 2e persoon is *péndék-kan* zonder prefix. Het handelend voorwerp *kami* '(door) ons' staat voorop.

PER-KATA-AN : 'verhaal', -NJA 'er (van)'.

Protagoras en de Geneeskunde

door

H. KESTERS
lid der Maatschappij

Van in de Oudheid wordt Protagoras beschouwd als de baanbreker en het hoofd van de eerste sophistiek. Aangaande zijn leven, zijn persoon en zijn leer vallen er weel wat gegevens samen te lezen bij zijn tijdgenoten, vooral de comici, bij latere schrijvers, vooral Platoon en Aristoteles, bij de doxographen. Zijn niet onsympathieke maar toch ietwat komisch-pedante verschijning in Platoons werken blijkt, onder een zweem van humor en satire, een vrijwel levensgetrouw beeld te bieden.

Grijpen wij naar de kataloog van zijn werken bij Diogenes Laërtios, dan stellen wij onmiddellijk vast dat hij onvolledig moet zijn : het eerste deel moet weggevallen zijn, vermits elders vernoemde werken, en nog wel van de belangrijkste, er ontbreken. Daarenboven heeft het er alle schijn van dat er hoofdtitels en ondertitels, en wellicht ook titels van afzonderlijke *logoi* uit sommige van die werken, door elkaar gegooid werden. Over de juiste inhoud en de structuur van deze werken vernemen wij er niets, hier niet, en, over 't algemeen, ook elders niet. Diels heeft in zijn verzameling slechts vijf fragmenten onder bepaalde hoofdingen weten onder te brengen, en deze fragmenten bevatten vijf druklijnen authentieke Protagoras-tekst. 't Is opvallend weinig voor een schrijver die toch zoveel van zich deed spreken en die in de literatuur betrekkelijk ruim bedacht werd. De oorzaak van deze schaarste dient wel allereerst gezocht in de aard zelf van deze werken. Zij waren uiteraard op eigen tijd en omgeving berekend, een soort publicistiek onder vorm van voordrachten. Sommige waren eeuwen later, blijkbaar tot in Porphyrios' tijd, in de bibliotheken opgeborgen, maar hadden hun actualiteit verloren. Maar ook de faam van de schrijver, en de kwade roep, waarin de sophistiek geraakte bij de Socratici was oorzaak van deze veronachtzaming.

Het valt ons dan uiterst zwaar ook maar een poging te wagen van reconstructie van Protagoras' oeuvre, en de philologie, die nochtans voor verloren werken allereerst hierop moet bedacht zijn, heeft het hier niet al te nauw opgenomen. Alles wat in de overlevering door Protagoras' naam gedekt wordt heeft zij samengeraapt, daarin begrepen de getuigenissen en paralleelplaatsen die

zijn invloed of sporen van zijn denkbeelden schijnen te verraden, en tracht het, voortgaand op vermoedens, over de vernoemde titels te verdelen. Het spreekt vanzelf dat men groot gevaar loopt aldus de karaktertrekken van werken te verdoezelen en zelfs de authentieke teksten in een vals verband te plaatsen of anachronisch te belichten.

Dit lijkt wel het geval te zijn voor het meest ophefmakend en meest omstreden fragment, de aanhef van zijn *Waarheid*, of *Neervellende Bewijzen*. « Aller dingen maat is de mens : van die zijn, dat ze zijn ; van die niet zijn, dat ze niet zijn. » Tussen de vele vragen, door de kritiek opgeworpen, vermelden wij alleen de volgende. Slaat het gezegde op de mens in 't algemeen ? Is er de mens bedoeld, bij uitsluiting van andere wezens, dieren of goden ? Of moeten wij aan de mens als individu denken, zodat voor ieder is wat ieder meent dat is ? Anderzijds, wat zijn de dingen, de *chremata* en het zijn of niet-zijn van deze ? Gaat het alleen om hun (substantieel) zijn en niet-zijn¹, of over het kwalitatief zijn en niet-zijn (warm of koud, goed of slecht) ?

Platoon, in zijn *Theaitetos*, plaatst dit gezegde in kennis theoretisch verband, zodat de betekenis wordt : het object van kennis wordt bepaald door het subject. En onwillekeurig is men tot op onze dagen voortgegaan met er deze epistemologische betekenis aan te geven. Welnu, tussen Protagoras' schrift en Platoons *Theaitetos* ligt er een halve eeuw van intense wijsgerige activiteit en snelle evolutie. Was het probleem, zoals Protagoras het stelde, hetzelfde dat de Socratici beroerde, en zelfs, *kon* het ten tijde van Protagoras op die wijze gesteld worden ?

Om methodisch te werk te gaan moeten wij allereerst de vraag stellen : of het mogelijk is uit het geheel van de overlevering het tekstverband te herstellen waarin het gezegde voorkwam. Hierop mogen wij zonder aarzelen antwoorden dat Protagoras zelf zich beriep op de geneeskunde, en dat de meest gezaghebbende getuigenissen eenparig in die richting wijzen, niet het minst Platoon en Aristoteles, ook wanneer zij de zin verdraaien om de uitspraken zelf kritisch te toetsen aan hun eigen kennisleer².

Als vertrekpunt dienen wij de plaats te nemen die voor 't eerst en het breedvoerigst Protagoras' stelling bespreekt, nl. de *Theaitetos*. In zijn studie aan Demokritos' kennisleer gewijd betoogt

(1) *Theaet.*, 160b: « de dingen op zichzelf ».

(2) De belangrijkste plaatsen zijn : Platoon, *Gorg.*, 464c-465d, *Phaedr.*, 270b-271b verbonden met 261a vlg. *Theaet.*, 158c vlg en 166d vlg Aristot. *Eth. Nic.* III, 6, 1113a 22 en XI, 5, 1176a 9, plaatsen die in een vergelijkende tabel samengebracht worden in onze studie: *Plaidoyer d'un Socratique*, Leuven, 1959, blz. 221-222, en besproken *ibid.* blz. 165-168, samen met *Prot.*, 165d-166d. Zie ook hierna, blz. (12) van deze bijdrage, Aristot., *Metaph.*, XI, 6, 1062b 12 tot 1063a 15.

Langerbeck³ dat de distinctie tussen zinnelijke en bovenzinnelijke kennis, die Platoon bij deze kritiek te pas brengt, geheel vreemd is aan de leer van Protagoras; bijgevolg, dat zijn bewering algemeen was, zonder onderscheid van gebieden en wegen van kennis. Op dit bepaalde punt geeft Ernst Kapp, in zijn diepgaande kritiek⁴, volkomen gelijk aan Langerbeck, en als nieuw bewijs haalt hij het derde hoofdstuk aan van de 5e-eeuwse verhandeling *Over de Oude Geneeskunde*, dat hij toelicht als volgt: Protagoras' gezegde is in de grond een paradoxe, en spreekt schijnbaar zich zelf tegen. Wel heeft het zin te zeggen dat de mens generisch, niet individueel genomen, maat is van alle dingen. Dit betekent dat de mens, en niet een ander wezen, God of dier of om 't even wat, noch ook deze of die mens in 't bijzonder, maat is van de dingen. Volgens Platoon echter, in de *Theaitetos* en de *Kratulos*, is dit niet de betekenis, maar wilde Protagoras juist zeggen dat er geen algemene maar enkel individuele kennis mogelijk is, verschillend naar ieders gesteldheid. Een absolute maatstaf om te bepalen wat is en wat niet is, bestaat dus niet. Hoe kon Protagoras dan toch zeggen dat de mens maatstaf is van de dingen?

Volgens Kapp vindt de paradox haar oplossing hierin dat Protagoras, na zijn stelling vooropgezet te hebben, ze heeft willen bewijzen, en om haar te bewijzen, zich beroepen heeft op de individuele variaties. Maar de stelling zelf was algemeen bedoeld. Immers, men kan wel beweren dat het onzin is het zijn en het niet-zijn anders te willen denken dan de mensen het doen; maar hoe gaat ge bewijzen dat het geen zin heeft te spreken over een zijn dat niet is het zijn-voor-de-mens? Het enig voor-de-handliggend bewijs gaat uit van het individu: evenmin als het zin heeft aan A, voor wie de windtocht koud is, te willen wijsmaken dat hij niet koud is, vermits hij het niet is voor B, evenmin heeft het zin aan de mensen in 't algemeen te willen wijsmaken dat er dingen zijn, die niet zijn voor hen, en dat er dingen niet zijn die wel zijn voor hen. «Zijn» betekent «zijn voor de mensen» en anders niets.

Indien, zo gaat Kapp verder, deze gedachte mogelijk is, dan begrijpen wij het historisch verband waarin Protagoras' woord dient geplaatst. Al de natuurphilosofen en ook Herakleitos verklaren uit één mond dat de dingen die de mensen zich denken niet zijn, maar dat daar wel zijn de dingen die de mensen niet denken, namelijk hun beginselen, hetzij één, hetzij twee, hetzij meer. Wanneer Protagoras nu de mens uitspeelt als maatstaf,

(3) *Doxis Epirusmiè (Nieuwe Philologische Onderzoek.)*, 10) Berlijn, 1935.

(4) In *Gnomon*, Jg 12 (1936), blz. 65-77 en 158-169.

dan moeten wij daarin zien het verzet, de afstraffing door het gezond verstand gegeven aan de zeer persoonlijke bespiegelingen van deze physici. Is dit protest, inzover het negatief het menselijk kennen afbakt, nog vrij banaal, het kan ook positief beschouwd, als verdediging van de menselijke kennis tegenover de natuurphilosophische speculatie. Om dit aan te tonen beroept zich Kapp op hfst. 3 van *De Oude Geneeskunde*, een 5e-eeuwse verhandeling « in der man sich überhaupt auf Schritt und Tritt auf Protagoras erinnert fühlt. » De inhoud van dit hoofdstuk komt hierop neer. De bevinding dat niet dezelfde behandeling bate brengt aan gezonde en kranke lui heeft de zoekers er toe aangezet een eigen regiem voor de zieken, namelijk de geneeskunde, uit te werken. Welnu, met hetzelfde doel en volgens dezelfde methode, namelijk door waarneming en afleiding uit waarnemingen, werd voorheen ook het menselijk regiem voorzien : men stelde namelijk vast dat hetgeen voedszaam en gezond was voor de dieren (b.v. rauwe, onvoorbereide kost) ongezond was voor de mens. In de grond was dit ook geneeskunde, vermits keuze, bereiding van spijzen enz. uitgewerkt werden tot hetzelfde doel, om ongemak, ziekte en dood te keer te gaan. De geneeskunde is een onderdeel van de wetenschap die heel de menselijke verzorging bestrijkt, laten wij zeggen van de « verpleegkunde ».

Aan deze beschouwingen knoopt nu Kapp volgende redenering vast, die bij mijn weten nergens in de Hippokratische verhandeling uitgedrukt noch onderverstaan is : Zal men nu zeggen dat de algemene geneeskunde niet bestaat, vermits ieder geval verschillend is ? Zo ook is het feit dat de dingen ons verschillend voorkomen van individu tot individu nog geen reden om het algemeen-menselijk kennen te loochenen, zoals de natuurphilosofen dat beweren te doen.

Kapp's redenering brengt het debat terug naar het kennisprobleem. De vraag die wij hier willen stellen is juist deze : heeft Protagoras in zijn gezegde enig onderscheid tussen algemeen en afzonderlijk kennen op 't oog gehad ?

Duidelijkheidshalve stellen wij vooraf nog deze vraag : welk soort van afhankelijkheid kan er bestaan hebben tussen Protagoras' *Waarheid* en de Hippokratische verhandeling ? Wie is gever en wie ontleener ? *De Oude Geneeskunde* dagteekent hoogst waarschijnlijk uit het einde van de 5e eeuw. Dat Protagoras er aan zou geput hebben blijkt alleszins uitgesloten. Maar, aangezien Protagoras bij de geneeskunde aanleunt, moet hij bij de Hippocratici zijn te rade gegaan. Kan het niet zijn dat hij zijn leer gedacht en uitgewerkt heeft aan de hand van een geneeskundige theorie die wij in *De Oude Geneeskunde* zouden terugvinden ?

Dit is niet a priori uitgesloten, maar dan moeten wij meteen aannemen dat de *homo-mensura*-zin zelf uit de geneeskundige wereld overgenomen werd; zozeer is hij verstrengeld met heel deze theorie, waarvan hij de grondstelling uitmaakt. Dan zou heel de traditie zich vergist, en aan Protagoras een stelling toegekend hebben die zoveel ophef maakte, maar niet van hem was. Er blijft dus de enige uitkomst, die door alle critici stilzwijgend schijnt aanvaard te zijn, dat namelijk *De Oude Geneeskunde* het werk is van een theoreticus, een iatrosophist, die Protagoras' denkbeelden overgenomen en ontwikkeld heeft. Dat Protagoras de geneeskunde tot object van technologische speculaties gekozen heeft, niet alleen in verband met zijn staatkundige theorieën maar ook om haar zelf, is zo goed als zeker, vermits hij met voorliefde de *technai* bestudeerde, en de geneeskunde toch de *technè* bij uitstek is, en wel deze welke meest onmiddellijk betrekking heeft op de mens. Wij zouden dus moeten trachten van de Hippokratische verhandeling terug op te klimmen naar Protagoras' *Waarheid*.

Volgens Kapp wilde Protagoras van meet af zijn studie beperken tot de mens, en trachtte hij, door zijn *homo-mensura*-stelling, zijn gebied af te schermten tegen de betweterij van de natuurphilosofen en andere Voorsokratiekers. In het aldus afgebakende gebied geldt alleen als zijnde hetgeen voor de mens is. Dat voor andere wezens andere dingen zijn is mogelijk, even goed als wij vaststellen dat zelfs hetgeen voor één individu is, niet is voor een ander. Kurt von Fritz, in zijn Protagoras-artikel⁵, vat Kapp's interpretatie samen en voegt er de volgende bemerking aan toe: «De analogie in de bewijsvoering (tussen de verhandeling en Protagoras' gezegde) is niet moeilijk om zien, alhoewel de bewijsvoering een tegenovergestelde richting uitgaat. De schrijver van *De Oude Geneeskunde* besluit: zoals er een algemene mensendiët bestaat, die eerst gevonden moest worden, maar nu verstaanbaar is voor eenieder, zo moet er nu ook een speciale krankendiët bestaan, die de geneesheer voor de verscheidene speciale gevallen moet vinden, en waarvan de essentie dan ook voor de leek verstaanbaar is. Protagoras besluit omgekeerd: zoals het onzin is de afzonderlijke mens te willen bewijzen dat er warmte bestaat waar hij koude gewaarwordt, zo is het pure nonsens aan de mens in 't algemeen te willen bewijzen dat de wereld gans anders is dan zij hem voorkomt.»

Deze constatacie van von Fritz is volkomen gegrond, maar hiermee valt dan ook de voorstelling van Protagoras' argument, door Kapp uitgewerkt, zo goed als gans in duigen. Onwillekeurig heeft

(5) *Realencyclopädie*, DI 23, kol. 908-921; de aangehaalde plaats kol. 915.

Kapp de aangehaalde geneeskundige theorie nog al te zeer beschouwd in 't licht van de kentheoretische toepassing die Platoon er van maakt in de *Theaitetos* en gaat hij aan haar grondprincipes voorbij.

De schrijver van *De Oude Geneeskunde* stelt de algemene diëet tegenover de speciale diëet, niet om te zeggen dat zij wezenlijk van elkander verschillen, maar wel integendeel, om te bewijzen dat zij slechts twee achtereenvolgende stadia vertegenwoordigen van één zelfde *technè*: zelfde doel, zelfde weg of methode, zelfde maatstaf.

Het doel van beide is hetzelfde, namelijk ongemak, ziekte en dood te weren, of, zo men wil, het levensbehoud (*sozein ton bion*) of het welzijn (*euexia*). Dit bewerkt nu de geneeskunde, maar ook de mensen die voor 't eerst de dierlijke kost weerden om zich te houden aan menselijke kost en zodoende de zgn algemene diëet « uitvonden » beoogden geen ander doel.

De methode is dezelfde. De geneeskunde, voortgaand op de bevindingen van de geneeskundige diagnose, schakelt uit wat inductief bevonden wordt oorzaak te zijn van ongemak, ziekte of dood. De algemene « verpleegkunde » heeft aanvankelijk hetzelfde moeten doen. Dat bepaalde kruiden, rauw geëten, of bepaalde baden op bepaalde momenten schadelijk zijn, hebben de eerste « uitvinders » moeten ondervinden, daarna anderen na hen, tot men vaststelde dat zij, algemene regel, te mijden zijn en dus uit het « menselijk regiem » uitgeschakeld werden. Dat zij niet gezond zijn weet nu iedereen, en daarvoor hoeft men geen arts meer te raadplegen. Dit is dan ook het enige opvallend onderscheid tussen « algemene » en « bijzondere » diëetkunde. De ene valt nog onder de *technè*, onder de vakkennis, de andere aanvankelijk ook, maar nu niet meer. « Indien deze (de algemene diëetkunde) niet als een *technè* beschouwd wordt, moet ons dat niet verwonderen: immers, wanneer niemand leek is in een vak, maar iedereen er in ervaren is tot een zekere mate, om wille van haar nut en uit noodzaak, dan is er geen reden dat iemand de naam drage van vakman. Niettemin, hare ontdekking is iets gewichtigs en veronderstelt veel navorsen en vakkunde ». En, zo gaat hij verder, ook nu nog maakt deze algemene diëet vorderingen, namelijk in de sportdiëet met het oog op de topprestaties van de atleten, waar zij steeds dezelfde methode volgt.

Deze vergelijking tussen algemene en bijzondere geneeskunde is zeker uit Protagoras overgenomen, vermits zij in dezelfde bevoordingen voorkomt in Platoons Protagoras, maar toegepast op de opvoeding. « Iedereen is deugdleraar, elk naar eigen vermogen, en toch vindt gij er geen enkel. Net zoals gij, indien gij een

leraar in de moedertaal zocht, er geen enkel zoudt vinden », plaats die in verband dient gelezen met de voorafgaande woorden van Protagoras: « In deze realiteit, de deugd, mag niemand leek zijn, of 't is niet mogelijk een staat te vormen »⁶.

De grondstelling van het eerste deel van *De Oude Geneeskunde* komt het duidelijkst uit in hoofdstuk 7. « Welk verschil ziet gij tussen het inzicht van hem, die geneesheer heet, en algemeen als vakman erkend wordt, die de diët en de voedingsleer voor kranken ontdekte, en hem die aanvankelijk voor heel de mensheid uit de toenmalig bestaande wilde en dierlijke voedingswijze, de voeding ontdekte waar wij ons nu aan houden, en ze wist toe te bereiden? Mij dunkt dat voor beiden dezelfde redenering (*logos*) en éne gelijkaardige ontdekking zich voordoet. Beiden hebben gezocht om uit te schakelen, de een die spijzen welke de gezonde aangeborenheid (*phusis*) van de mens, na het innemen, niet kon verteren omdat ze te wild, te rauw en te sterk waren, de andere die spijzen welke de momentele individuele gesteldheid niet toelaat te verteren. Waardoor steekt deze laatste af op de eerste, behalve dat zij meer voorkomen (*eidōs*) heeft, meer glans? Maar het beginsel was gene die eerst ontstond. »

Blijft nog de norm of maatstaf. Dat het zo interessante hoofdstuk 9 de aandacht van Kapp niet weerhouden heeft blijft mij een raadsel. Daar toch vinden wij de authentieke toelichting van Protagoras' gezegde. De geneeskunde moet weten te onderscheiden en te schiften (*krinein*). Zoals iedere kunst moet zij haar werktuig vinden om doelmatig te werk te gaan, en, indien zij het niet voorhanden vindt, moet zij het maken of ontwerpen. Zij moet zich een schiftingstuig bouwen of aanschaffen (*kritērion*).

Met uitgelezen woorden en uitdrukkingen betoogt de schrijver dat het hier om uiterst geringe en uiterst gewichtige verschillen kan gaan, en dat dus een fijngevoelig instrument dient aangewend. « Een soort maatstaf dient hiertoe opgespoord. Welnu, ge zult generlei maat, noch getal, noch gewicht ontdekken, die, als toets gebruikt, u toelaten de fijne variaties te onderkennen, tenzij de zintuiglijke ervaring (*aisthēsis*). Daarom is 't noodzakelijk ze zo nauwkeurig te leren kennen dat men nog slechts lichte feilen (afwijkingen) begaat in éne of andere richting ».

Dat deze theorie bij Protagoras voorkwam, blijkt uit het slotbewijs van Platoons *Protagoras*. Na vergeefse pogingen om door een dialektisch onderzoek het veelheid-eenheid-probleem op te lossen, verplaatst Sokrates het debat in 't menselijk leven, waar het levensbehoud (*sōzein ton bion*) doel is, en hij doet het, uitgaand

(6) *Prot.*, 327e-328a.

van het standpunt van de menigte, die toch van 't leven niets anders vraagt dan de maximale som van genot. Uiteindelijk komt het er dus slechts op aan juist te meten, te tellen of te wegen. Achtereenvolgens vraagt Sokrates : Indien de redding van ons leven zaak is van grotere afmetingen te kiezen, dan wordt de levenskunst een soort meetkunde ; is 't zaak van getallen, paar en onpaar te onderkennen, dan wordt zij rekenkunde ; is 't zaak van hoeveelheden, dan wordt zij een weegkunst. Maar een kunst en een wetenschap is zij alleszins.

In het eerste deel heeft de schrijver van *De Oude Geneeskunde* willen bewijzen dat alle menselijke verzorging slechts rationeel of wetenschappelijk is in zover zij uitgaat van de waarneming. In deze waarneming en in de conclusies die men er uit trekt ligt heel de *technè*. De gewaarwordingen kunnen verschillen van persoon tot persoon bij de mensen in 't algemeen: dat is juist het feit waarop de geneeskundige diagnose gefundeerd is: de vraag of zij waar zijn of niet wordt daarbij niet gesteld, alleen de vraag of deze gewaarwording in deze omstandigheid een symptoom is van gezondheid of van ziekte. Maar deze zelfde vraag krijgt een ander uitzicht wanneer zij gesteld wordt aangaande de technitès, de vakman. Hij moet vaststellen hetgeen is, en niet hetgeen hij gewaarwordt; hij moet onderscheiden en dus een *kritèrion*, een maatstaf hebben die niet bedriegt. Die maatstaf is de waarneming in de geneeskundige diagnose. Vergist hij zich, dan handelt hij niet als vakman, dan is hij in fout, en niet de *technè*. Hier ook is falen menselijk, maar hoe dichter hij de volmaaktheid benadert, hoe beter *technitès* hij is (hfdst. 11). Voor hem, en alleen voor hem wordt het waarheidsprobleem in deze verhandeling gesteld en heeft het een betekenis, niet een kennistheoretische, maar allereerst een praktische.

In het tweede deel gaat de schrijver over tot de weerlegging van de principes van de nieuwe geneeskunde, dat is, van de geneeskunde die uitgaat van de veronderstelling (*hypothesis*) dat bepaalde beginselen determinerend zijn voor ziekte en gezondheid van de mens. In de aanhef van dit deel wordt de vraag beter omschreven dan ik het samenvattend zou kunnen doen. « 't Is tijd dat wij terugkomen tot de theorie van hen die de *technè* opsporen volgens de nieuwe wijze, uitgaand van een postulaat. Indien hetgeen de mens schaadt iets is dat warm of koud, droog of vochtig is, en indien de rechte behandeling het warme moet ondersteunen tegen het koude, het koude tegen het warme, het droge tegen 't vochtige en het vochtige tegen het droge, neem me dan een mens, niet een met een sterk gestel, maar eerder zwak : laat hem tarwekorrels eten zoals hij ze van de dorsvloer heeft opge-

raapt, rauw en onvoorbereid, met rauw vlees en laat hem water drinken. Met zulk een regiem weet ik zeker dat hij veel gevolgen zal ondervinden, en erge: hij zal ongesteld zijn, zijn lichaam zal verzwakken, zijn ingewanden zullen kapot zijn en hij zal niet lang in leven blijven. Welke hulp moet men bieden aan een mens die zo te pas is? Warm of koud, droog of vochtig? Natuurlijk een van deze, want indien de oorzaak van de aftakeling één van deze is, dan moet men, volgens hun eigen redenering, ze bij middel van 't tegenovergestelde doen ophouden ».

De schrijver trekt hier klaarblijkelijk van leer tegen zekere theoretici die in de Ionische natuurphilosophie een grondslag zoeken voor een rationele geneeskunde. Hetgeen bij Kapp een loutere gissing was wordt hier ten volle bevestigd door de teksten. Het zou ons te ver leiden, wilden wij dit deel grondig ontleden, maar dat het van 't begin tot het einde Protagoreïsch is lijdt geen twijfel. Trachten wij van hier uit een terugblik te werpen op het gezegde van Protagoras.

Volgens de *Theaitetos* en al de andere getuigen sloeg Protagoras' woord hoofdzakelijk op het zedelijk-politiek handelen van de mens; de geneeskunde kwam er bij te pas als analogische toelichting, die dan weer zelfstandig uitgewerkt werd door de geneeskunde. Deze analogie is duidelijk genoeg. Het doel op politiek plan is de redding van mens en staat. Hier ook is men uitgegaan van een wilde en onbeschaafde oertoestand, waarop een van Protagoras' boekentitels duidt. Hoe is men daaruit opgestegen? Door toedoen van de *politikè technè*, die heeft weten te schiften, voorbehouden wat bate brengt en uitschakelen wat nadelig is. Aldus, en niet door *hypothesen* en utopieën, maar door de op ondervinding steunende *technè* is vooruitgang mogelijk.

Hier moeten wij ons van een vooroordeel ontdoen. Men heeft de sophisten voorgesteld als vrije geesten, en dat waren zij ten dele. Maar dan stelt men zich al te gemakkelijk voor dat zij revolutionairen waren die de breuk met het verleden als een axioma beschouwden. Het tegenovergestelde is waar. Zij zijn de eersten, zowel Hippias en Prodikos als Protagoras (Thrasumachos niet te na gesproken), die de problemen van 't cultureel leven opgeworpen hebben en voor de oplossing principieel te rade zijn gegaan bij het verleden.

Waar ligt hier de waarheid en welke zijn haar geldige normen? Hier ook dient de vraag gesteld met het oog op het handelen. In de geneeskunde is de waarheid gelegen in het juist vaststellen van wat voordelig of nadelig is voor de gezondheid, en de norm of maatstaf is de diagnostische waarneming, waarin vastgesteld wordt wat is en wat zou moeten zijn. 't Volstaat niet te zeg-

gen : die spijs is goed en die is slecht; maar men moet kunnen zeggen welke bepaalde uitwerkselen in elke bepaalde omstandigheid teweeggebracht worden door iedere behandeling. « Ziedaar het slag van waarheid dat ik omtrent ieder wil zien duidelijk worden »⁷. In de zedelijk-politieke orde moet de opvoeder de gesteldheid van individu en gemeenschap kunnen onderscheiden en de wetten en instellingen, hun goede en kwade uitwerkselen, kunnen wikken en wegen.

Wij staan hier ver af van alle beschouwingen over de menselijke kennis, de mogelijkheid om de realiteit te vatten door zinnen of geest, de onderscheiden soorten van kennis, kortom van alle kennistheoretische problematiek ; zij is hier niet te bespeuren. Dat de lezers van Protagoras vooral aandacht geschonken hebben aan zijn geneeskundig betoog, waarin natuurlijk de waarneming het essentieel en meest opvallend bestanddeel is van de diagnose, kunnen wij best begrijpen. Dat Protagoras, om zijn ethisch-politiek stelsel uit te bouwen, sterk aanleunde bij de geneeskunde en er voorbeelden ontleende, blijkt uit de hierboven aangehaalde schrijvers. Het lag dan ook voor de hand dat Platoon er de verdere consequenties uit trok in de zin van een kennisleer die hij aanvaardde en door zijn Sokrates liet verdedigen in zover het de zintuigelijke kennis betreft.

Indien wij deze epistemologische elementen ter zijde laten, dan benadert de verdediging van Protagoras in de *Theaitetos* de denkbeelden van *De Oude Geneeskunde*. « Ieder van ons is maatstaf van wat is en van wat niet is, maar er ligt een eindeloos verschil van de een tot de ander, namelijk juist dit, dat hetgeen is en toeschijnt aan de een, verschilt van hetgeen is en toeschijnt aan een ander. Verre van mij te beweren dat er geen wijsheid en geen wijzen bestaan. Wijs is, volgens mij, degene die weet te bewerken dat de een van ons, voor wie kwaad zich voordoet en is, een ommekeer teweegbrengt, en maakt dat voor hem goed zich voordoet en is. Kom nu weer niet mijn redenering aantasten met woordenvitterij, maar laat mij nog duidelijker uitdrukken hetgeen ik wil zeggen. Herinner u hoe wij het daareven in ons gesprek uitdrukten: voor de kranke schijnt de spijs bitter en zij is het ook, terwijl zij voor de gezonde het tegenovergestelde schijnt en is. Dat is nog geen reden om een van beiden voor wijzer te houden; dat gaat niet op, en men mag de kranke niet voor dom doen doorgaan omdat hij het zó meent, noch de gezonde voor wijs omdat hij 't anders meent. Een kentering dient hier teweeggebracht vermits éne gesteldheid beter is dan de andere. Zo moet ook in

(7) ¶ 20 einde.

de opvoeding de ommekeer van één gesteldheid tot een andere bewerkt. Zoals de geneesheer deze kentering weet te bewerken met behulp van geneesmiddelen, zo de sophist door het woord. Immers nooit heeft iemand bewerkt dat 'n mens die meende hetgeen vals (onecht) is, naderhand meende hetgeen waar (echt) is. Want het is niet mogelijk te menen hetgeen niet is, of anders te menen dan men gewaarwordt; en alle gewaarwording is waar (echt). Veeleer durf ik zeggen dat, wie door toedoen van een verkeerde zielsgesteldheid, gelijkaardige oordelen heeft, door een goede zielsgesteldheid ertoe zal komen goede oordelen te hebben. 't Zijn zulke voorstellingen die sommigen, uit onwetendheid, als waar bestempelen. Ik zeg dat de ene beter zijn dan de andere, maar geenszins meer waar. En wat de wijzen betreft, mijn lieve Sokrates, verre van mij ze kikvorsen te noemen. Voor de lichamen geef ik hun de naam van geneesheren, voor de gewassen, van landbouwers. Ja, want ik beweer dat landbouwers ook in de gewassen, in plaats van slechte gewaarwordingen, wanneer er iets hapert, goede en gezonde gewaarwordingen en waarheden teweegbrengen, en dat de wijze en goede redenaars goede rechtsbepalingen doen treffen in plaats van slechte. Want voor iedere staat zijn die bepalingen rechtvaardig die hij goedvindt en zolang hij ze goedvindt; docht de wijze bewerkt telkens dat hetgeen slecht is bij hen vervangen wordt door wat goed is en dan ook hun instemming erlangt »⁸.

Opvallend is het belang dat hier gehecht wordt aan het begrip « kentering » (*metabolè*), dat ons van het theoretische naar het praktische verplaatst. *De Oude Geneeskunde* opereert met hetzelfde begrip en hecht er niet minder belang aan. Hier ook heeft de theoretische kennis van de dingen en van de mens, zoals zij op zichzelf zijn, geen belang. Dat alles, zegt hij, is wijsbegeerte (philosophie). Evenmin volstaat het algemene qualificaties te geven, en b.v. te zeggen dat kaas slecht is; men moet juist weten te bepalen welke preciese uitwerkselen worden teweeggebracht en waarom. Dat is, zegt hij, de enige waarheid die hem aanbelangt. Niet zonder enige ironie verlegt hij door deze woorden de waarheid in de ervaring, in tegenstelling met de filosofen die de waarneming veronachtzamen. Want, zo gaat hij verder, niets is meer geschikt dan de geneeskunde om ons de natuur te leren kennen, vermits de geneesheer, wil hij zijn beroep behoorlijk uitoefenen, zich met de grootste zorg dient in te spannen om te achterhalen « wat de mens is *met betrekking tot spijs en drank en oefeningen* »⁹.

(8) *Theaet.*, 166b-167c.

(9) ¶ 20. Over de *metabolè*, o.a. ¶ 13, 19, 24.

Alles is hier door de empirie gericht naar het praktisch handelen. Inzake kennis en verhouding object-subject staat heel deze theorie op 't standpunt van de ouderen, namelijk van Empedokles: het gelijke wordt gekend door het gelijke, het menselijke door de mens, het goede door de goede en het kwade door de kwade. Alleen het *voorwerp* van de kennis werd verlegd van het zijn-op-zich naar het zijn-tot-de-mens: dit is, volgens hem, het eigen gebied van kennis en waarheid, inzover zij de mens raakt.

Deze relativering van het kennisbegrip voerde logischerwijze tot de individualisering, en 't is in die zin dat Platoon deze theorie verder doorgevoerd heeft. Protagoras zelf echter heeft zeer bewust de rug toegekeerd aan alles wat hij hield voor louter bespiegeling, zonder nut voor 't leven¹⁰.

Maar als grondlegger van een technè die de vervolmaking van de mens tot voorwerp heeft, kent hij alle dingen zin en waarde toe inzover zij voor de mens betekenis hebben, en vraagt hij van ieder, niet wat ze zijn op zichzelf, maar wat ze zijn voor de mens.

Aristoteles haalt meer dan eens Protagoras' gezegde aan. Over 't algemeen ziet het er niet naar uit dat hij deze aanhalingen in hun kontekst wil plaatsen: veeleer geeft hij de *logos* eenvoudig weer, waarschijnlijk volgens de gangbare versie die in de Akademie mondgemeen was, en met de weerlegging er van die Platoon in zijn *Theaitetos* geformuleerd had. Eénmaal nochtans, en wel in de oudste van deze aanhalingen¹¹, legt hij het verband tussen de *logos* en de historische kontekst. De oorsprong van dit gezegde zo beweert hij, ligt enerzijds in de natuurphilosophie, anderzijds in de disputeerkunst. De natuurphilosophen beweren dat alle zijn ontstaat uit zijn. Vermits het onmogelijk is dat wit ontstaat waar niets dan wit zou zijn, zo kan het slechts ontstaan uit niet-wit, d.i. uit het niet-zijnde, wat bij veronderstelling onmogelijk is. Dus moet datgene waaruit het ontstaat wit en niet-wit zijn. Het antwoord op deze opwerping vindt Aristoteles in zijn leer van act en potentie.

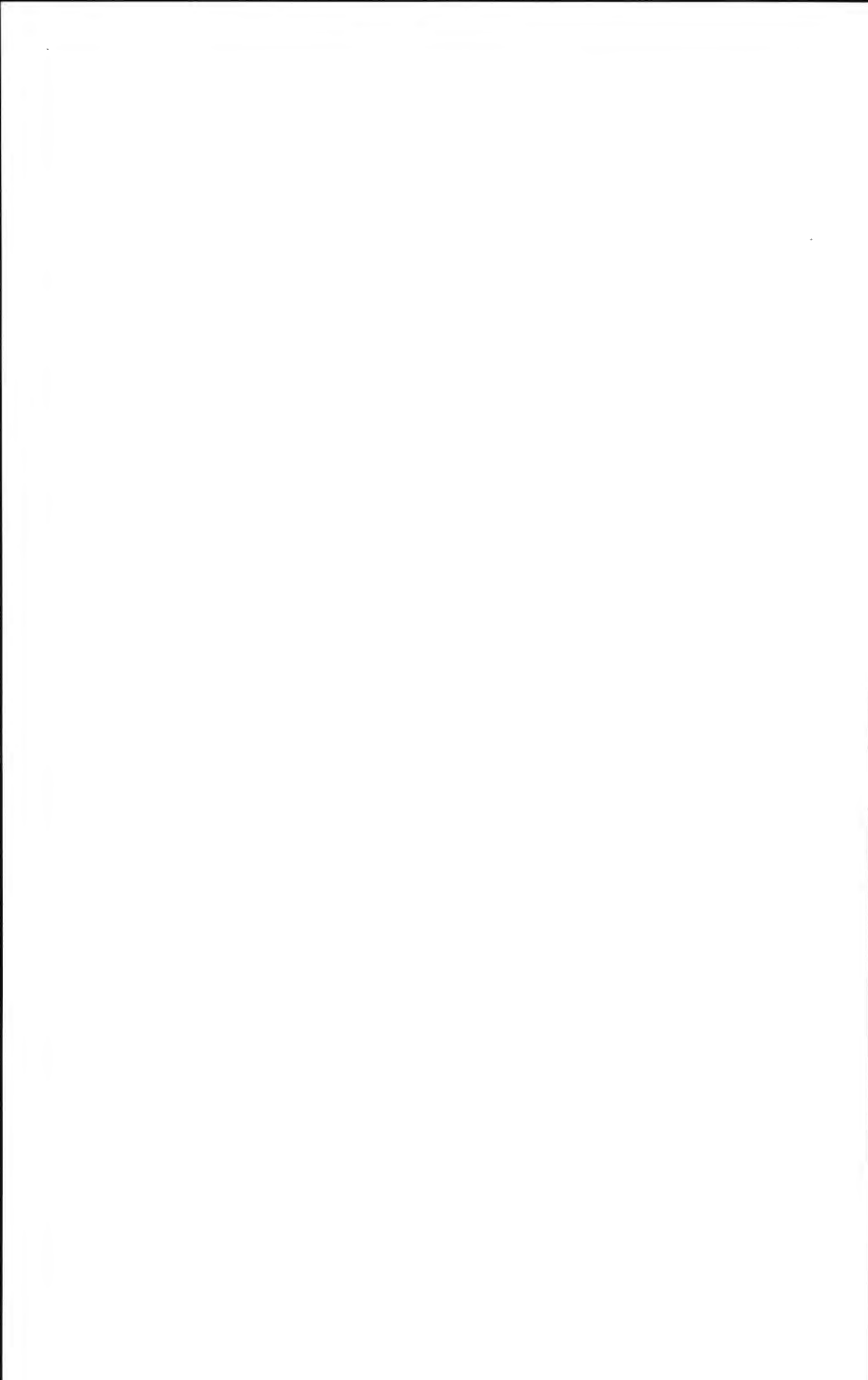
Maar er is nog het feit dat er eindeloos gedisputeerd wordt, hetgeen onderstelt dat dingen die voor de een zijn, voor de ander niet zijn. Het is onzin, antwoordt Aristoteles, gelijke waarde te hechten aan menigen en inbeeldingen van lui die elkander tegen-

(10) In de *Protagoras* laat Platoon duidelijk uitschijnen hoe de sofist alle kennis herleidt tot vakkunde, en aan de individuele of zelfs aan de kollektieve kennis van niet vakkundigen met minachting voorbijgaat. Zo bv. 353a: « Waarom, Sokrates, zouden wij de mening van de menigte aan onderzoek onderwerpen: zij praten toch maar al naar 't valt ».

(11) *Met.*, K, 6, 1062b 34 vlg. Over de datering van K 1-8, zie W. JAEGER, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Berlijn, 1912, bl. 63; ID., *Aristoteles*, Berlijn, 1923, bl. 217.

spreken; 't is toch klaar dat één van beiden faalt. Dit zien we duidelijk bij de zintuigelijke waarneming: één zelfde ding lijkt nooit aan de één zoet, en aan de ander zuur, tenzij het zintuig en het onderkenningsorgaan (kritèrion) defekt en gestoord is bij één van beiden; en wanneer dat is, moeten wij aannemen dat de énen maatstaf zijn, de anderen niet. Hetzelfde dient gezegd van goed en kwaad, van schoon en lelijk en andere soortgelijke eigenschappen. Zulke opvatting huldigen komt op hetzelfde neer als aan te nemen dat, wanneer men met de vinger de oogbol omhoogdrukt en alzo de dingen dubbel ziet in plaats van enkel, de waargenomen dingen dubbel zijn omdat zij ons zo voorkomen, en toch weer één, vermits aan wie de oogappel niet omhoogdrukken het éne als één voorkomt. En Aristoteles, blijkbaar zinspelend op de kentering-theorie van Protagoras, gaat verder: «Het is absoluut onzin zijn oordeel aangaande de *waarheid* te steunen op het feit dat de dingen alhier immer in beweging (*metaballonta*) en nooit blijvend schijnen te zijn. De *waarheid* moet men achterhalen in datgene wat in dezelfde toestand blijft en geen verandering (*metabolè*) ondergaat». Hier worden wij dus ook verwezen naar de natuurphilosophie enerzijds, naar de geneeskunde anderzijds.

Samenvattend menen wij te mogen besluiten dat het verkeerd is in Protagoras' gezegde de uitlating te zien van een epistemo- loog, of van een filosoof. 't Is de uitdrukking van de praktische vakkundige regel van een opvoeder die alles ziet in het teken van de menselijke *aretè*, zoals de geneesheer alles ziet in het teken van de gezondheid.

De eerste poging van J.J.P. Vilain XIII tot het bouwen van een Correctiehuis (1749-51)

door

Dr. P. LENDERS S.J.
lid der Maatschappij

De achttiende eeuw stelde, meer wellicht dan de voorgaande eeuwen, België voor het probleem van de werkeloosheid, de bedelarij en de misdadigheid. Het verschijnsel werd uitvoerig bestudeerd door Prof. Dr. P. Bonenfant, die als oorzaken van het pauperisme aangaf de onderontwikkelde staat van onze nijverheid, de demografische doctrines, de wetgeving op de ambachtelijke activiteiten, de onevenwichtigheid der fortuinen, de afkeer van risicodragende investeringen en last but not least de onmacht der arbeidende klasse om haar belangen te verdedigen¹.

Algemeen bekend zijn de speciale pogingen door burggraaf Vilain XIII ondernomen om aan deze toestand een oplossing te geven. Zij droegen een gemengd karakter. Zo men vroeger de betekenis van zijn geschriften en van zijn realisatie, het rasphuis te Gent, al te uitsluitend op penitentiair gebied zag, onderstreepte Prof. Dr. Bonenfant vooral hun sociale draagwijdte. Meestal meent men dat de Vlaamse voorman pas aan het einde van zijn politieke carrière — in de zeventiger jaren — belangstelling gekoesterd heeft voor het probleem van het pauperisme onder zijn verschillende vormen, voor de repressie der misdadigheid en de heropvoeding der delinquenten. De inleiding op de heruitgave van de beide geschriften in 1841 heeft deze mening niet weinig in de hand gewerkt².

Bij nader toezicht moet deze toestand nochtans verwondering wekken. Het is immers een onweerlegbaar feit dat zich na het midden der achttiende eeuw een economische, en wel heel bijzonder een industriële opbloei voordoet, waarvan de gevolgen rond 1770

(1) J. BONENFANT, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien régime* (Brussel, Kon. Belg. Acad., Afd. Lett. Verhand. in 8°, dl. XXXV, 1934), blz. 30-72.

(2) J.P. VILAIN XIII, *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les jainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'état*. Nouvelle édition par Ch. H. Vilain XIII (Brussel, 1841), blz. 24-25.

(3) H. COPPEJANS-DESMEDT, *Opgang van niet-corporatieve productievormen in Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. VIII (Utrecht-Antwerpen, 1955), blz. 280-286.

reeds voelbaar zijn³. Burggraaf Vilain XIII heeft daartoe trouwens het zijne bijgedragen, zoals wij elders reeds aantoonen⁴. Zou hij de ellende pas gezien hebben, wanneer zij over haar hoogtepunt heen was? Het blijkt uit archivalia dat hij zich reeds heel wat vroeger over het verschijnsel van de werkloosheid en de misdadigheid gebogen heeft. Hippolyte Vilain XIII, die de tweede uitgave van de *Mémoires* van zijn overgrootvader verzorgde, kon dit niet weten, daar de rijke verzameling familie-archieven geen documenten bevatten aangaande zijn ambsbezigheden. Wanneer en onder invloed van welke omstandigheden deze kennis gemaakt heeft met het probleem en welke oplossingen hij reeds twintig jaar vóór het schrijven van zijn bekende *Mémoires* voorstelde, is daarom het opzet van deze bijdrage.

*
**

Oorlog en bezetting zijn niet zelden de oorzaak van een stijging der misdadigheid. Zij kan zich in sommige omstandigheden zo sterk ontwikkelen dat zij een ernstige hindernis wordt voor de openbare veiligheid⁵. Dat was ook de toestand tijdens de Franse bezetting van België onder de Oostenrijkse Successie-oorlog (1745-1749). Gedurende de winter van 1745-1746 hadden in het graafschap Vlaanderen een heel aantal armen en mensen zonder middelen van bestaan zich in benden gegroepeerd. Zij trokken zowat overal rond op de buiten, plunderden eigendommen en hoeven en verspreidden een echte terreur. J.J.P. Vilain XIII was op dat ogenblik burgemeester van Aalst en voorzitter van het bestuurscollege van de grootste en belangrijkste administratieve omschrijving van Vlaanderen, het land van Aalst. Dit college onderzocht in de maand januari 1746 de maatregelen in verband met het banditisme en besliste in zijn gebied een uitgebreide klopjacht in te richten. Hiervoor werd aan de vertegenwoordiger van de bezettende overheid, intendant Moreau de Séchelles, de toelating gevraagd en tevens een aantal uitvoeringsmodaliteiten voorgesteld. Het landscollege vroeg hem o.a. zelf het onderzoek van de aangehouden misdadigers te mogen doen, daar de gerechterlijke vervolging en de veroordeling langs de gewone weg te duur kwam. Tevens verzocht het een nieuwe straf te mogen invoeren in plaats van de verbanning, die toch weinig uithaalde: de verwijzing

(4) P. LENDERS, *De politieke Crisis in Vlaanderen omstreeks het Midden der achttiende Eeuw* (Brussel, Verhand. der Kon. Acad., Klasse der Lett., nr. 25, 1956), blz. 300-316.

(5) H. VAN HOUTTE, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'ancien régime* (Universiteit te Gent, Werken uitgegeven door de Fac. der Wijsb. en Lett., afl. 62, 1930), dl. 1, blz. 521-523.

naar de galeien van de Franse koning. Het beloofde zelfs de boeven, die het tot deze straf veroordeeld had, op eigen kosten naar Rijsel te zullen brengen.

De razzia had plaats op 30 januari 1746. Bijna niets van de Aalsterse voorstellen was door de Franse intendant goedgevonden. De aangehouden en werden dus overgeleverd aan hun natuurlijke rechter, de stadhouder luitenant-baljuw van Aalst. Hij moest ze echter vonnissen met instemming van het landscollege. Dit ingrijpen betekende voor Vilain XIII een eerste persoonlijk contact met het probleem van het pauperisme en van de criminaliteit⁶.

*
**

In 1748 werden de rollen omgekeerd: nu was het de bezettende macht die het landscollege uitnodigde een algemene klopjacht te organiseren. Daartoe verleende Moreau de Séchelles hun alle mogelijke volmachten en faciliteiten en stond hun zelfs toe de aangehouden bandieten te onderhoren en te vonnissen in samenwerking met de Franse militaire provoost. De kasselrijbesturen van Oudenaarde en Kortrijk, die van de Franse intendant eenzelfde verzoek kregen, kwamen overeen samen met het landscollege van Aalst de operatie te ondernemen en onder elkaar de onkosten te verdelen voor de razzia en voor de rechtspraak. Daar de militaire groot-provoost zo tegemoetkomend was een afdeling van zijn troepen aan de klopjacht te laten deelnemen, kon deze na heel wat voorbereidselen op 28 september 1748 plaats hebben. Zij leidde tot de aanhouding van een tweehonderdtal mensen, mannen en vrouwen, meestal tussen de twintig en veertig jaar, mensen zonder middelen van bestaan, landlopers, inbrekers en moordenaars.

Meer dan zes weken werd het Aalsters landscollege in beslag genomen door het onderzoek en de processen. De vonnissen werden uitgesproken door de Franse militaire groot-provoost en onmiddellijk door de lokale instanties uitgevoerd. Enkele zware veroordelingen werden gevelde: een vijftwintigtal personen werd opgehangen of geradbraakt, anderen werden tot de galeien verwezen, verbannen of eenvoudig vrijgelaten. Men legt bij deze gelegenheid de vinger op een ernstig tekort: er is geen politiemacht om onmiddellijk na de misdaad een onderzoek in te stellen en mogelijke sporen, die tot de ontdekking van de booswichten zouden kunnen leiden, te volgen⁷.

(6) Rijksarchief te Gent, Archief van het Land van Aalst (verder: ALA), reg. 88, actum van 20 en 27 januari 1746 en 10 februari 1746.

(7) ALA, reg. 90: actums van 25 september 1748 tot 15 december 1748 pas-

Deze grootscheeps ondernomen zuiveringsoperatie bracht nochtans niet de verlangde oplossing: de algemene onveiligheid was weer vlug even groot.

*
**

De demobilisatie van de Franse en Oostenrijkse legers na de Vrede van Aken (18 oktober 1748) betekende natuurlijk een versterking van het aantal ontwortelden en mensen zonder middelen van bestaan. Het Oostenrijkse bestuur was na de restauratie van 1749 wel verplicht zich in te laten met de wanordelijkheden, die door gewapende benden op meerdere plaatsen veroorzaakt werden. De voornaamste maatregel was dat de oude boerenwacht onder strenge sancties terug in het leven geroepen werd. Om het effectief optreden van deze wacht te verzekeren werden de troepen der versterkte steden met de controle van de uitvoering belast. Niemand in het land maakte zich echter veel illusies: de boerenwacht zou slechts zo lang bestaan als Brussel er de hand aan zou houden⁸.

Toch gaf ook deze maatregel geen bevrediging in de gunstigste omstandigheden. De onmacht van de openbare besturen tegenover het pauperisme en de misdadigheid deed Vilain XIII nadenken. De oorlogsomstandigheden hadden immers alleen de heersende onevenwichtigheid verergerd. Noch de klopjachten, noch de veroordelingen, noch de regeringsmaatregelen tastten de wortel van het kwaad aan; evenmin bevorderden zij de heropname van de werklozen en ontwortelden in de samenleving.

Kort na de ontruiming van onze gewesten door de Fransen lokte Vilain XIII een discussie uit over deze zaken in de schoot van het landscollege. Zijn eerste critiek ging naar de ingevoerde veiligheidsmaatregel, de boerenwacht. De bestaande rechtspleging en de bestraffingsmethodes zouden in de loop der volgende maanden voorwerp van zijn vernieuwingsvoorstellen worden. Burgemeester Vilain XIII vond de opnieuw ingerichte plattelandspolitie noch afdoend noch goedkoop. Afdoend kon zij niet zijn, beweerde hij,

sim; 223: actum van 23 september 1748; 1891-1896: procesbundels. Stadsarchief te Aalst: reg. 17, fol. 10-11. Rijksarchief te Gent: Archief van de Kasselrij Oudenaarde (verder: AKOUD), 220: brieven van J.B. de Keerle aan de Kasselrij Oudenaarde van 16 september 1748 tot 16 november 1748; 455. J.P. VILAIN XIII, *o.c.*, blz. 64. Er zou aan de hand van de dossiers, die berusten in ALA 1891-1896, een interessante studie te maken zijn aangaande de afkomst en de bezigheid van de aangehouden. Zij worden in de gevangenis goed verzorgd, gewassen en van kleren voorzien.

(8) H. VAN HOUTTE, *o.c.*, dl. I, blz. 522. Cfr. ook L.P. GACHARD, J. de le COURT, J. VERHAEGEN, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens*, dl. VI, blz. 413, 421-422, 439-442, 514-516 enz.

daar de boeren die om de beurt moesten patrouilleren en de wacht houden, niets durfden ondernemen tegen het banditisme. Zij waren daarvoor veel te bang voor represaillemaatregelen vanwege de landlopers tegen hun hoeven of landerijen. Gewend alles van uit een financieel oogpunt te zien had de voorzitter van het landscollege ook berekend dat deze boerenpatrouilles een dagelijks verlies van 1000 fl. betekenden voor het Aalsterse gebied. Immers in elk van de 151 dorpen waren dag en nacht acht mannen belast met de wacht. Deze konden normalerwijze 12 stuivers verdiend hebben op die dag. Hij had daarbij de uitgaven gevoegd die zij tijdens hun wachttijd deden door al eens een herberg in te gaan en het verlies van tijd dat het uitslapen betekende gedurende de dag die volgde op de nachtdienst. Zo bereikte men gemakkelijk de som van 1000 fl., die door geen enkele reële tegenprestatie vergoed werd.

Vilain XIII stelde daarom voor deze boerenwacht te vervangen door een afdeling getrainde en gewapende schutters, die rechtstreeks in dienst zouden staan van het landscollege en niets in hun bezittingen te vrezen hadden van eventuele wraaknamen van bandieten. Op het budget van het college zou elk jaar slechts een som van 8.350 fl. moeten uitgetrokken worden voor het onderhoud van deze politie. In sommige kasselrijen zoals de Oudburg en het Vrije van Brugge had men reeds vóór de vijandelijkheden een analoge oplossing mogen aanvaarden.

De Aalsterse burgemeester moet er tevens te Brussel over gesproken hebben met de leden van de regeringsjointe, die het bestuur van het land in handen hadden vóór de aankomst van de landvoogd en de Gevolmachtigde Minister. Immers bij gelegenheid van een audiëntie, in de maand april 1749 vraagt Karel van Loreinen spontaan hoever het met zijn plannen daaromtrent staat. Toch zou het nog maanden aanlopen eer de regering zich ernstig zou bezighouden met dit voorstel⁹.

De oorzaak van dit uitstel van behandeling ligt zeer waarschijnlijk bij de lange afwezigheid van Vilain XIII uit Aalst in de loop der volgende maanden. Wel wordt de kwestie nog eens opgerakeld tijdens de beraadslaging over de subsidie op 5 oktober 1749. Ook op 14 oktober 1749 komt het landscollege er nog eens op terug. Drie leden van het landcollege, die de volgende dag naar Brussel gaan, profiteren zelfs van hun audiëntie bij Botta Adorno om de Minister erover te spreken en op zijn vraag leggen zij zelfs

(9) ALA, 91; actum van 29 april 1749. Cfr. Algemeen Rijksarchief te Brussel. Secrétairerie d'état et de guerre (verder SEG), 1946: *Réflexions pour l'érection des ambulants*.

hun voorstellen vast in een verzoekschrift. Doch daarbij blijft het voorlopig dan ook¹⁰.

Slechts 'n jaar later, wanneer Vilain XIII in zijn functie van voorzitter hersteld was — deze functie was hem ontnomen wegens een onvriendelijke consulte van de Geheime Raad, waarbij persoonlijke weerwraakname van raadsheer G. Pycke niet uitgesloten schijnt¹¹ — zou de zaak hernomen worden. In 1750 drong het landscollege van Aalst opnieuw aan en weldra werd de Geheime Raad belast met een consulte over de aangelegenheid. Raadsheer Limpens werd als verslaggever aangeduid. Deze zette het raderwerk van de Oostenrijkse bureaucratie in werking: de Raad van Vlaanderen werd om advies verzocht en de fiscaal werd belast met een onderzoek *de incommodo* in de streek van Aalst. Weldra kon een klein dossier aan de Geheime Raad overgemaakt worden.

Ernstig verzet was niet gerezen tegen het plan een beroepscorps van veldwachters te benoemen. Twee personen hadden zich bij de fiscaal aangemeld: de markies van Lede, die inzage had gevraagd van de stukken betreffende deze zaak en de procureur van de abdij van Affligem, die de fiscaal liet acteren dat de bewaking van het land een personele last was en niet tot een reële last mocht vervallen ten koste van de gemeenschap. De fiscaal had daarop aan de procureur uitgelegd dat het landscollege in de huidige omstandigheden reeds geld uitgaf aan de boerenwacht. Deze had dan eenvoudig zijn protest herhaald tegen een toekomstige maatregel, die de generaliteit van het land zou belasten met de kosten van de politie. De fiscaal had ten slotte zelf een juridische twijfel geuit in het dossier: konden de bewoners van de buiten wel ontlast worden van alle wacht, indien men de aanstelling van een beroepspolitie doorzette?

Op 8 februari 1751 was Limpens eindelijk met zijn consulte klaar: zijn advies was volkomen afwijzend. Hij ging uit van het principe dat de gewapende macht van de provoost van het hotel de opdracht had de rust en de veiligheid van het land te verzekeren. Vlaanderen wilde echter niet van deze gendarmerie weten: reeds meermaals had de provincie bij het toestaan van de bede als voorwaarde gesteld dat de gendarmen, die in Vlaanderen gestationeerd waren, zouden terug getrokken worden, z.g. omdat zij de bevolking tot overlast zouden strekken. Daar Aalst geen provoostelijke soldaten wilde hebben, moest het maar verder zijn plan trekken met de boerenwacht om orde en veiligheid in zijn ge-

(10) SEG., 1945: Verzoekschrift van oktober 1749. ALA., 92: actum van 5 november 1749.

(11) P. LENDERS, *Wie werd burgemeester te Aalst in 1743? in Het Land van Aalst*, jg. III, 1951, blz. 131-132.

bied te verzekeren. De voorgestelde oplossing kwam daarbij veel te duur¹².

Wellicht zou daarmee alles de doofpot ingegaan zijn, had Botta Adorno niet een grote belangstelling gekoesterd voor de ideeën van Vilain XIII en hem door alles heen gesteund. In het begin van de maand maart 1751 ontbood hij hem naar Brussel om hem van de uitslag van de consulte op de hoogte te brengen. Confidentieel deelde hij hem tevens mee dat ook vanwege de Staten-deputatie in Vlaanderen verzet gerezen was tegen het plan. De Minister wilde nochtans graag een compromis zoeken, dat zowel de Geheime Raad als het landscollege van Aalst zou voldoen en had daartoe een regeringsjointe bij hem ontboden. Tijdens de samenkomst van deze jointe stelde hij voor dat Aalst de provoostelijke gendarmen zou aanvaarden, het college zou echter zelf mogen beslissen hoeveel man politie het verlangde. Vilain XIII wees natuurlijk dit voorstel af: het was reeds dikwijls gedaan, maar was steeds afgewimpeld geworden door de Vlaamse besturen. Daarop kwam de voorzitter van de Rekenkamer, F. Cordeys, in het debat tussen. Deze weigering vond haar oorsprong, beweerde hij, in geldafpersingen; de militairen die niet op tijd hun soldij kregen, waren in geldnood en trachtten dan elders het geld los te krijgen. Dit euvel zou zich niet meer voordoen, vermits het hoofdcollege van Aalst hen zou betalen en commanderen en desnoods diegenen mocht terugsturen tegen wie het klachten had.

Deze voorwaarden boden volgens Vilain XIII een voldoende waarborg. Men werd het dan ook gauw eens over de punten van het contract van aanname: het politiepersoneel zou op kosten der regering gekleed worden; om de vier maanden zou het vervangen worden om niet te gewinnen aan het Aalsterse; om dezelfde reden zouden de gendarmen niet mogen huwen met een meisje uit dit gewest: de vrees voor represailles vanwege de misdadigers tegen de familie van de vrouw zou hen immers van het vervullen van hun plicht kunnen afbrengen; het politiecorps zou aangevoerd worden door een luitenant, die al zijn instructies van het hoofdcollege zou krijgen; de soldij zou negen stuivers per dag bedragen voor de gewone gendarm en vijftien stuivers voor een gendarm te paard en bovendien zou elk van de gendarmen nog een globale supplementaire som van vier gulden per maand ontvangen; ten slotte werd gestipuleerd dat zij zelf voor hun onderhoud en dat van hun paarden moesten zorgen alsook voor vuur en licht, tenzij

(12) SEG., 1946: Consulte van de Geheime Raad van 8 februari 1751. ALA., 92: actum van 17 november 1750, 10 en 15 januari 1751. Over de compagnie boogschutters van de provoost van het hotel zie A.H. SCHILLINGS, *Overzicht van de geschiedenis van onze instellingen* (Brussel, 1945), blz. 140.

wanneer zij bij buitengewone opdrachten elders moesten logeren.

Daar de bespreking goed vlotte en vruchtbaar bleek te zijn, werd ook de procesprocedure voor de aangehouden en ter sprake gebracht. Iedereen was akkoord dat de criminele rechtspleging te kostelijk was en te lang aansleepte. Botta Adorno stelde voor de berechting door de provoost te laten geschieden te Brussel: zij had tenminste het voordeel expeditief te zijn. Vilain XIII wees er dan op dat het probleem eigenlijk nog heel wat ingewikkelder was en ook de wijze van bestraffing zou moeten herzien worden. Hij gaf hierbij een eerste kijk op zijn plan een correctiehuis te organiseren. Dit leek echter buiten de verwachting van de jointe te liggen, die deze aangelegenheid tot een latere samenkomst verschoof.

Zo Vilain XIII erg tevreden was over het gevonden compromis en aan het landscollege liet weten dat, vermits de gendarmen volledig onder het bevel van de regionale instanties stonden, aan alle verlangens voldaan was, wilden zijn collega's toch niet instemmen met het bereikte akkoord. Zij lieten aan hun voorzitter weten dat zij niet konden geloven dat de gendarmen van de provoost zó van het landscollege zouden afhankelijk zijn dat dit hen voor de minste tekortkoming zou mogen straffen of wegzenden. Zij verlangden daarbij van hun politie wachtdiensten bij nacht zowel als overdag. De soldij vonden zij tevens te hoog. Er bleef dus niets anders over dan de oude ellende nog maar wat te laten aanlopen. In elk geval gaf het college met zijn voorzitter de voorkeur aan een correctiehuis boven de provoostelijke berechting¹³.

Deze stellingname was voor Vilain XIII zo'n verrassing, dat hij onmiddellijk zijn besprekingen te Brussel afbrak en naar Aalst terugkeerde. Bij de eerste vergadering van het landscollege bracht hij de zaak der provoostelijke gendarmen opnieuw ter sprake, zette zijn standpunt uiteen, weidde uit over de bekomen waarborgen en verklaarde hoe hij de rechtspleging en de bestraffing liefst georganiseerd zag. Het moet een magistraal exposé geweest zijn, want de vergadering verklaarde zich nu eensgezind voorstander van al wat hij voorstelde.

Op 16 maart 1751 stemde het college een tegenvoorstel van overeenkomst, waarin men de soldij o.a. met één stuiver verminderde, maar in de plaats hiervan een premie inschakelde voor de gedane aanhoudingen. In dit ontwerp van contract werd natuurlijk het gezag van het landscollege over de provoostelijke solda-

(13) SEG., 1945: Botta Adorno aan Vilain XIII op 8 februari 1751. ALA., 92: actum van 12 en 14 maart 1751; 229: minuut van brief van 19 februari 1751 (zonder aanduiding van bestemming), Vilain XIII aan hoofdcollege van Aalst s.d. (11 maart 1751) en antwoord s.d. (12 maart 1751).

ten zeer duidelijk beklemtoond: zij zouden zelfs door het college mogen afgedankt worden zonder verdere verklaring. Verder werden reeds een hele reeks stipulaties opgenomen in verband met de rechtspleging: de aangehouden landlopers moesten uitgeleverd worden aan het college, dat kennis nam van alle delikten, het onderzoek moest gebeuren in aanwezigheid van vijf leden, waarvan er ten minste drie rechtsgeleerde moesten zijn en alles moest zonder vergoeding gebeuren. Om aan de grote onkosten van de boetstraffelijke rechtspleging te verhelpen bood het college aan weldra een voorstel van nieuwe criminele rechtspraak in te dienen. Het was niet weinig gedurfd ¹⁴!

Twee dagen later konden twee afgevaardigden van het landscollege, pensionaris Lenaert en de baljuw van Gavere, Raellen, het tegenvoorstel van contract aan Botta Adorno overhandigen. Terzelfder tijd boden zij hem een voorlopige memorie van toelichting aan aangaande de bouw van een tuchthuis. Het was het eerste geschrift van Vilain XIII over de kwestie die hem in de zeventiger jaren nog zou bezighouden. Zijn opzet bestond er vooral in reacties van de regeringsmilieu's uit te lokken. Voortaan was dus de zaak van het correctiehuis definitief aanhangig gemaakt te Brussel ¹⁵.

*
**

De memorie van toelichting, die samen met het ontwerp van overeenkomst aan de Gevolmachtigde Minister overhandigd was, omvatte drie kleine verhandelingen: de eerste zette de voordelen uiteen van een beroeps politie, de tweede weidde uit over de zin van een tuchthuis terwijl de derde de financiële aspecten van deze plannen besprak. Wat was de inhoud van deze memorie van toelichting? Beperkte de auteur zich tot de repressie van de misdadigheid of sprak hij reeds over het uitroeien van de oorzaak, het pauperisme en de werkloosheid? Vilain XIII deed in zijn schrift eerst opmerken dat de aanhouding van landlopers, zoals deze door de wet voorgeschreven werd, geen oplossing bood en dat men verder moest zien. De leegloperij had een economisch en een sociaal aspect, beweerde hij, zij was een kwaad voor het land, « een ononderbroken diefstal ten nadele van de staat », een leerschool voor immoraliteit en een « opleiding in het stelen ». De oplossing door de wetgeving voorgestaan vond hij weerszinwekkend wegens de gestrengheid, zij raakte daarbij niets eens de wortel van het

(14) ALA., 92 : actum van 16 maart 1751.

(15) ALA., 92 : actum van 21 maart 1751. SEG., 1946 : Memorie van toelichting s.d. (18 maart 1751).

kwaad. Noch de verbanning, noch de lijfstraffen waren in staat de bedelaar te veranderen, terwijl de doodstraf voor dit delikt voorzien, nooit toegepast werd. De oplossing lag nochtans voor de hand: men hoefde slechts de aangehouden bedelaar te omvormen, hem op te voeden tot liefde voor de arbeid en hem een stiel aan te leren. Dat was het doel van de opsluiting in een correctiehuis ¹⁶.

Het was een van de illusies van Vilain XIII en wellicht ook van de samenleving in het midden der achttiende eeuw, te geloven dat het volstond knappe vaklui te bezitten om winstgevende arbeid te verschaffen. Pas met het verloop van de jaren zou hij zich rekenschap ervan geven dat hiertoe ook een gunstig economisch klimaat nodig was. Men mag trouwens de toestanden van de achttiende eeuw niet met de bril van een twintigste eeuw bekijken en beoordelen. Men mag bv. niet vergeten dat de talrijke spinsters en wevers, die een eigen installatie aan huis hadden en voor eigen rekening werkten, precies geen reclame waren voor arbeidzaamheid, daar hun arbeid veelal op onvoldoende wijze geremunereerd werd.

Vilain XIII voorzag nochtans zo'n groot succes voor zijn tuchthuis, dat alleen de vrees er te zullen opgesloten worden veel mensen reeds naar een regelmatige arbeid zou voeren. Zijn voorstel zou er dan ook toe bijdragen de echte armen te onderscheiden, d.w.z. degenen die onbekwaam waren door hun arbeid hun onderhoud te verzekeren.

De financiële zijde van de geplande instelling was niet vergeten. Op korte maar duidelijke wijze gaf het verslag een overzicht van de bekostigingsmogelijkheden. Om de bouw van het correctiehuis te betalen zouden nieuwe taken geheven worden. Een kleine uitweiding over de fiscaliteit gaf de auteur de gelegenheid voorop te stellen dat alleen consumptiebelastingen mochten in aanmerking genomen worden. Niet alleen vond hij dat de rechtstreekse belastingen reeds te zwaar drukten, verbruikstaken werden ook gemakkelijker gedragen. Daar de begoede klassen de eerste waren om te genieten van de uitroeiing der misdadigheid en bedelarij paste het ook dat zij vooral er de kosten van zouden dragen. Een taks van twee oordjes per fles Franse wijn zou abdijen, pastoors en adel treffen en een taks van één oordje per pot « vreemd » bier zou de bijdrage zijn van baljuws, handelaars en griffiers. Een taks van zes oordjes per stoop brandewijn, reeds

(16) Zo tijdens de bezetting een veroordeling tot de Franse galeien was voorgesteld, kwam nu de gedachte van een correctiehuis op. Een dergelijk voorstel zou in 1753 ook door Brabant gedaan worden aan de regeringsinstanties. Cfr. P. BONENFANT, *o.c.*, blz. 103.

toegestaan door de regering maar nog niet geheven, zou het fonds vervullen dat het kapitaal voor de bouw moest amortiseren. Ten bewijze dat deze belastingen de bevolking niet onaangenaam waren, stelde het verslag voor een onderzoek « *de incommodo* » door de fiscaal van Vlaanderen te laten instellen. Het zou ten overvloede bewijzen dat volk en eigenaars op de buiten deze taksen graag aanvaardden...

Botta Adorno uitte zijn tevredenheid over het voorstel, maar hield er niet van dat men in Vlaanderen het bier uit de andere provincies op een speciale wijze takseerde. Zo immers verstond men de uitdrukking « vreemd bier ». Indien de opbrengst van de taks op de wijn en de brandewijn echter onvoldoende was, kon men achteraf nog steeds de regering hiervan op de hoogte brengen. Kortom het landscollege van Aalst kreeg de toelating een officieel verzoekschrift aan de landvoogd aan te bieden.

*
**

Het principieel akkoord van de Gevolmachtigde Minister betekende een eerste succes. IJverig spanden Vilain XIII en zijn collega's zich nu in alle details zó goed te regelen dat de definitieve aanvraag zou slagen. Het kwam er vooral op aan te voorkomen dat het regionaal particularisme een beletsel zou vormen tegen de uitvoering van het plan. Daar de tegenstelling Aalst-Geraardsbergen gemakkelijk acuut werd, hield de burgemeester van Aalst eraan zijn collega van Geraardsbergen, de Partz, heel speciaal uit te nodigen deel te nemen aan de laatste beraadslagingen. Vooral de financiële regeling moest in volledige eensgezindheid getroffen worden.

Op 27 maart 1751 werden door het landscollege de belastingen op de brandewijn en de Franse wijn gestemd en men stipuleerde hierbij dat niemand van deze taks zou exempt zijn, zelfs de bedelorden niet, daar niemand vrij was van het gevaar van inbraak of diefstal. Daar de steden van Aalst en Geraardsbergen zelf reeds dergelijke taksen hieven, werd overeengekomen dat zij zouden voortgaan dezelfde taksen te heffen en alleen een klein erkenningsrecht aan het hoofdcollege zouden betalen.

Op het stuk van de rechtspleging kwam men ook tot een gemeenschappelijk standpunt: men zou te Brussel blijven vragen dat de berechting en dat het beheer van het correctiehuis aan het landscollege zouden opgedragen worden; de leden beloofden al het werk hiervoor gratis te zullen verrichten. De uitvoering der veroordeling zou aan de gewone beulen gelaten worden in geval er lijfstraffen toe te dienen waren. Daar het landscollege slechts

zes maal per jaar gedurende één maand zetelde, werd voorzien dat bij afwezigheid van de leden de boosdoeners in de onderscheiden ammanieën van de streek zouden gedetineerd worden en bij de volgende zitting naar Aalst zouden gebracht worden.

Ten slotte werd ook de plaats van het tuchthuis ter sprake gebracht. Hier verdween de schone eensgezindheid, die tot nog toe de vergadering had bezielde. Zo de meerderheid de stad Aalst het meest geschikt achtte, verlangden de vertegenwoordigers van Geraardsbergen dat het rasphuis in hun stad zou opgetrokken worden of ten minste in Zottegem, dat een meer centrale ligging zou hebben. Zo Aalst met zeven stemmen tegen twee de voorkeur kreeg, was nochtans hiermee de oude tegenstelling in al haar heftigheid wakker geroepen¹⁷. Burgemeester de Partz zou hier een lelijke rol spelen en weldra in het schepencollege van zijn vaderstad zowel als in de raad der notabelen de oude veten weer doen opleven en uiteindelijk een verzetsactie ontketenen, die de realisatie voorgoed zou verhinderen. Wij moeten daarom enigszins in detail de slingerpaden van dit verzet volgen.

Op 14 april 1751 was Vilain XIII weer te Brussel, waar de Gevolmachtigde Minister hem ontboden had. Hij had pensionaris Lenaert en baljuw Raellen meegenomen om de onderhandelingen niet alleen om zijn persoon te doen draaien. Botta Adorno hernieuwde zijn voldoening over het bijgewerkte plan en drukte de hoop uit dat het weldra zou goedgekeurd zijn. Hij deelde hun tevens mee dat hem vanwege de magistraat van Geraardsbergen een protestschrijven aangeboden was. Dit tekende verzet aan tegen de voorgestelde belastingen: de wijn was reeds getakseerd in de stad Geraardsbergen en de taks op de brandewijn had een heftige reactie verwekt bij het volk, toen zij in 1714 toegestaan werd. Het schrijven maakte ook de beslissing verdacht al de criminele processen gratis af te handelen: dit was slechts een voorwendsel voor het landscollege om het hele jaar door te kunnen vergaderen. Vroeger duurden de beraadslagingen slechts vier of vijf dagen, nu had men het al tot zes maanden gebracht, weldra zou men twaalf maanden kunnen zetelen. Ten slotte moest men zich ook verwachten, aldus het protest, aan een verzet vanwege de leenhoven en plaatselijke rechtbanken. Botta Adorno suggereerde daarom al maar onmiddellijk dat men de aanvraag van een octrooi voor de bouw van een correctiehuis zou doen vergezeld gaan van een clause van non-prejuditie voor de andere gerechtshoven.

Met de verontwaardiging van aufgeklärte filantropen riepen de drie uit, nadat Botta hun de bezwaren van Geraardsbergen had

(17) ALA., 92 : actum van 27 maart 1751 ; 93 : actum van 12 mei 1751.

meegedeeld, dat alleen kwaadwilligen zulke enormiteiten konden opdissen. Met de hand op het hart konden ze verzekeren dat alleen het welzijn van het volk en niet hun eigen voordeel hun doel was.

De Minister was getroffen door de toon van oprechtheid en liet de afgevaardigden van Geraardsbergen ontbieden om in het bijzijn van de leden van het landscollege van Aalst uitleg te verstrekken. Zij onttrokken zich echter aan deze karwei en lieten de Minister antwoorden dat met het indienen van het protest hun taak beëindigd was¹⁸.

Gelukkig liet Botta Adorno zich dan ook niet beïnvloeden door het protestschrijven en wilde graag de besprekingen doorzetten. De Aalsterse afgevaardigden gaven na ruggespraak met hun college toe op het standpunt van de soldij, daar de Minister absoluut één stuiver per dag meer wilde bekomen. Verschillende andere detailkwesties van financiële aard werden geregeld en op 3 mei 1751 kwam men eindelijk tot een akkoord dat de beide partijen bevredigde. Botta Adorno zelf was erg tevreden en herhaalde in de audiëntie van afscheid dat nu alle moeilijkheden van de baan waren en dat zij tegen 15 mei alle toelatingen zouden in handen hebben. Wat overbleef waren nog slechts enkele formaliteiten. Een van deze formaliteiten bleek het advies van de Geheime Raad te zijn. Daar het memorandum van maart ondertussen in de bureau's zoek geraakt was, verzocht de Minister de afgevaardigden van Aalst een nieuwe tekst in te zenden, die hij dan zou voorleggen aan de raad.

De Aalstenaars vonden het uitstel tot 15 mei klaarblijkelijk te lang. Zij legden de Minister uit dat de meimaand de meest gunstige tijd van het jaar was om bakstenen te vervaardigen en kalk te doen leveren en dat men het correctiehuis graag onder dak zou hebben vóór de winter. Alle uitstel deed hen een kostbare tijd verliezen. Botta Adorno gaf hun daarop de mondelinge toelating om reeds bouwstenen en kalk te bestellen.

Zo leek de bouw van het Aalsters tuchthuis verzekerd. Het landscollege maakte haast met de uitvoering. F. Pulinx de Jonge van Brugge, dezelfde die twintig jaar later nog zou aangesproken worden door Vilain XIII en dan het octogonale plan vond, werd belast met de uitwerking der plannen en bestekken. De levering van twee miljoen bakstenen werd aanbesteed en te Doornik werd kalk besteld. De bouw zelf scheen nog slechts een kwestie van

(18) ALA., 92: actum van 27 april 1751; 93: actum van 20 mei 1751. Rijksarchief te Gent, Archief van de stad Geraardsbergen (verder AG.), reg. 51, fol. 155-156^v.

tijd te wezen, toen nieuwe onverwachte moeilijkheden zich voordeden ¹⁹.

*
**

Het is het noodlot van J.J.P. Vilain XIII geweest dat hij gedurende de meeste jaren van zijn openbare ambten enkele zeer nijdverige, persoonlijke vijanden gehad heeft. De familie Pycke vormde wellicht wel de voornaamste onder hen. De zoon van raadsheer G. Pycke, lid van de Geheime Raad, Pierre-François was reeds meer dan eens als rivaal van J.J.P. Vilain XIII opgetreden. In 1749 was hij zelfs onder impuls van de Aalsterse burgemeester als eerste raadspensionaris van het land van Aalst afgezet. Overtuigende bewijzen van vervalsing in geschriften hadden deze verwijdering voldoende gerechtvaardigd. Toch had dit schandebrengend ontslag niet kunnen verhinderen dat de zeer briljante jonge jurist, die Pierre-François Pycke was, kort daarop tot pensionaris-actuaris van de Staten van Vlaanderen aangesteld werd. De familie Pycke bleef Vilain XIII echter voor die eerste afzetting nog lang een kwaad hart toegedragen ²⁰.

Te Aalst had men aanvankelijk geen haast gemaakt met het opstellen van een nieuw verzoekschrift. Ook Vilain XIII moet erg in beslag genomen geweest zijn door de aanbestedingen en het bespreken der plannen, want het werd 20 mei eer hij klaar was met zijn nieuwe tekst. Hij had zijn memorie van toelichting aanzienlijk uitgebreid en verrijkt met citaten en voorbeelden uit de oudheid en uit de geschiedenis van het land van Aalst. Op 21 mei keurde het landscollege de tekst goed en belastte de auteur met het aanbieden van zijn pennevruchten te Brussel ²¹. Tot zijn ontzetting vernam hij hier dat raadsheer G. Pycke aangeduid was tot verslaggever van de Geheime Raad in deze aangelegenheid, ofschoon anders raadsheer Limpens met dergelijke zaken belast werd. Dit nieuws kwelde hem erg; hij deelde oprecht aan de Gevolmachtigde Minister mee dat hij niet meer naar Brussel zou komen, daar het hier ging om een zaak die hem persoonlijk ter harte ging en door hem bedacht was en de familie Pycke hem overal bleef achtervolgen met haar wraakzucht.

(19) ALA., 93 : actum van 8 en 9 mei 1751 ; 229 : H. Pulinx aan de eerste schepen van Aalst, Pyl du Fayt, op 25 mei 1751. Over H. Pulinx zie P. BONENFANT, *o.c.*, blz. 286, noot 3.

(20) Zie hierover P. LENDERS, *De politieke Crisis in Vlaanderen omstreeks het Midden der achttiende Eeuw*, blz. 12, noot 3.

(21) Nog voor het college de tekst goedkeurde, had Vilain XIII ze vertrouwelijk meegedeeld aan de sekretaris van Staat en Oorlog, H. de Crumpipen. Het verzoekschrift en het dossier berust in SEG., 1945.

Botta Adorno trachtte aanvankelijk de Aalsterse burgemeester gerust te stellen en beloofde zijn volle steun aan de plannen. Hij beloofde hem o.a. dat indien de Geheime Raad op voorstel van Pycke het geraadzaam zou vinden het advies in te winnen van de Raad van Vlaanderen, hij bij de stukken een persoonlijke brief zou voegen gericht aan de voorzitter van de raad en bestemd om deze op de hoogte te brengen²². Niettegenstaande deze mooie beloften zou heel het vervolg slechts één oppositiemanoeuvre wesen : eerst zou Pycke de zaak doen aanslepen, daarna ze eenvoudig kelderden. Erg was het ook dat het verzet van Geraardsbergen ondertussen niet ontwapend was en op het critieke moment opnieuw zou toeslaan.

Na veertien dagen wachten bleek de zaak in de Geheime Raad nog niet ter studie gelegd te zijn, ofschoon er hoogdringendheid was gezien men reeds met de aanbestedingen begonnen was. Pycke sr vond een gemakkelijk excuus : men had hem nog geen dag aangeduid om zijn verslag « op het tapijt » te brengen. Afgevaardigden van Aalst drongen daarom aan bij de voorzitter van de raad en eindelijk, op 11 juni, kwam de uitslag van de consulte bij de Minister aan. Zij verzocht hem dringend niets te ondernemen in de zaak van het correctiehuis zonder in de milieuvan de Staten van Vlaanderen om advies gevraagd te hebben. Botta Adorno raadde de Aalstenaars dus aan zelf de Deputatie der Staten te gaan vinden, haar mening te vragen over het voorstel en deze dan zonder dralen aan hem over te brengen. Het verwijzen naar de Staten betekende in feite een verzenden naar Pycke jr, die pensionaris-actuaris van de Staten en van de Deputatie was en reeds een grote invloed op de leden van de Deputatie begon uit te oefenen. Kortom Pycke-vader verwees naar Pycke-zoon, het werd een lopen van Pontius naar Pilatus. De intrige zou echter mislukken door de vlugheid waarmee de Aalstenaars op de raad van de Minister ingingen.

De afgevaardigden trokken dus zonder veel moed naar Gent. Een vriendelijke en glimlachende pensionaris beloofde hun de zaak te rapporteren en wist hun reeds de volgende dag mee te delen dat de heren van de Deputatie het opzet heel nuttig vonden en bij de regering een gunstig advies zouden uitbrengen, zo zij erom verzocht werden.

Botta Adorno was uiterst tevreden met het resultaat. Alles was nu klaar, het kwam er alleen nog op aan de juiste formulering te vinden voor de nodige octrooien. Een jointe werd samengeroepen, waarin naast de afgevaardigden van Aalst raadsheer Pycke

(22) ALA., 93 : actum van 21 en 26 mei 1751.

en de sekretaris van Staat en Oorlog, Crumpipen, zitting hadden. Op deze samenkomst uitte Pycke een nieuwe reeks bezwaren: men moest nog inlichtingen nemen over de nieuwe taksen, men moest eerst nog in detail weten welke ambachten zouden uitgeoefend worden in het correctiehuis enz. enz. Botta Adorno, die klaarblijkelijk niet mans genoeg was om over het inopportune aandringen van Pycke sr zo maar heen te stappen, hakte uiteindelijk de knoop door: men zou zich tevreden stellen met een onderzoek *de incommodo* over de nieuwe belastingen. Wellicht vond hij deze concessie ongevaarlijk na de gunstige uitslag, die een analoog onderzoek een half jaar vroeger te beurt gevallen was. In elk geval kreeg Aalst verdere mondelinge toelatingen: het hoofdcollege mocht reeds maatregelen treffen voor het beheer en het dagelijks bestuur van het correctiehuis en voor het onderhoud der gevangenen, dat men wilde in pacht geven. Zo verloor het landscollege zijn vertrouwen niet in de goede afloop van de onderhandelingen te Brussel. In de tweede helft van juli kondigden affiches te Brussel de aanbesteding aan van het bestuur van een correctiehuis te Aalst ²³.

*
**

Het openbaar onderzoek door de fiscaal in Vlaanderen geopend zou de rechtstreekse aanleiding worden tot het keldereren van de plannen van Vilain XIII. Het zou de twee oppositiecentra Geraardsbergen en de Pycke's, samenbrengen en door hun gezamenlijke actie Aalst de pas doen afsnijden.

De magistraat van Geraardsbergen had na het protest, dat zij op zo ongelukkige wijze had aangetekend te Brussel in april 1751, niet van verdere actie afgezien. Op 13 mei had zij een erg onhandig manœuvre uitgehaald. Een officiële delegatie had zich op die dag in het landhuis te Aalst aangemeld en er de mededeling gevraagd van alle stukken, die verband hielden met het invoeren van een beroepspolitie en het oprichten van een correctiehuis. Het college had laten antwoorden dat dit optreden iedereen ten zeerste verwonderde: de burgemeester en de eerste schepen van Geraardsbergen hadden immers aan alle beraadslagingen deelgenomen en alle beslissingen goedgekeurd. Slechts betreffende de plaats waar het correctiehuis moest komen hadden zij een voorbehoud gemaakt. Vooral burgemeester de Partz werd voorwerp van critiek: zijn houding werd volkomen unfair geheten. Het hoofdcollege had alles gedaan wat in zijn macht was om de positie der lokale gezag-

(23) ALA., 93: actum van 7 juli 1751; 229: Sleypen, agent bij het Hof, aan het hoofdcollege van Aalst op 24 juli 1751. SEG., 1582: fol. 156-157.

draggers te verbeteren en de privileges van steden en dorpen onaangeroerd te laten en toch was de Partz nu plots van gedachte veranderd. Om gelijk te krijgen op het punt van de plaats van het correctiehuis bewoog hij hemel en aarde en beschuldigde hij het landscollege van schending van privileges. Er was echter nog meer: het landscollege hield eraan de afvaardiging van Geraardsbergen te verklaren dat hun burgemeester wegens onregelmatigheden zijn vertrouwen verloren had. Hij had nl. akten vervalst door er clausules ten zijnen profijte en ten voordele van Geraardsbergen aan toe te voegen. Zo had hij het geld van de generaliteit ontvreemd. « Uw burgemeester, heren, moet U verdacht zijn. Stuur ons een andere afgevaardigde, wij zullen hem graag ons vertrouwen schenken ».

Na deze harde woorden werd het antwoord van het landscollege gematigder. Ofschoon het hiertoe geen enkele verplichting bezat, gaf het — om zijn goede wil te tonen — een overzicht van heel de strijd tegen de misdadigheid en van de betekenis van een correctiehuis. Het vroeg tevens de bezwaren van Geraardsbergen te mogen kennen om de nodige verduidelijkingen te kunnen geven.

Aan de Gevolmachtigde Minister werd een copie van het antwoord gestuurd. Het optreden van Geraardsbergen had immers een vérgaande beslissing uitgelokt : burgemeester de Partz werd uit het landscollege gesloten en de zitpenningen waarop hij recht had, werden aangeslagen. De regering was wel verplicht in de maand juli een andere burgemeester in zijn plaats te benoemen.

Geraardsbergen had intussen verdere stappen aangewend te Brussel. Vooral bij Pycke sr had de magistraat geageerd, daar zij bij Botta Adorno zeer koel ontvangen was. De Minister had hun laten weten dat hij het initiatief van Aalst zonder voorbehoud steunde en dat hij hun optreden misplaatst vond. Er bleef de stad dus niets anders over dan te profiteren van het onderzoek *de incommodo*, door de fiscaal van Vlaanderen geopend, over het invoeren van de twee nieuwe taksen²⁴.

De magistraat orchestreerde daarom een ruime oppositiebeweging tegen de plannen van Aalst. De dorpsbesturen van het distrikt Geraardsbergen werden voor een vergadering in de stad uit-

(24) Op 17 mei 1751 wordt de Partz uit het hoofdcollege gesloten en in het begin van juli wordt in Geraardsbergen een nieuwe burgemeester benoemd. Na twee jaar wordt de Partz na tussenkomst van de voorzitter van de Rekenkamer, P.F. de Cordeys, en het ondertekenen van een aantal voorwaarden in ere hersteld, doch in 1760 opnieuw uitgesloten. Zie ALA., 93 : actum van 13 en 17 mei, 7 en 18 juli 1751, van 24 augustus en van 6 en 15 september 1753. SEG., 1945 : Vilain XIII aan Botta Adorno op 20 mei 1751 ; 1949 : actum van het hoofdcollege van Aalst van 11 en 17 mei 1751 en brief van het hoofdcollege aan Cobenzl op 13 maart 1760. AG., 51, fol. 157-158^v ; 259 : Vertoogsschrift s.d., Getuigsschrift van Charlier, agent bij het Hof, van 14 mei 1751.

genodigd, waar men hen vroeg verzet aan te tekenen bij de fiscaal tegen het ondernomen correctiehuis. Ook de grote gelanden werden door de magistraat verzocht aan deze beweging mee te doen. Het landscollege was erg verbolgen, wanneer het op de hoogte kwam van deze vergadering. Geraardsbergen had zich immers rechten aangematigd die alleen aan het landscollege toekwamen, het had daarenboven het college belasterd door te beweren dat zijn beheer onrechtvaardig was en het volk verdrukte.

De heren van het landscollege vertolkten hun ontevredenheid in een heftig vertoogsschrift. Dit verzocht de regering de magistraat van Geraardsbergen af te keuren en het landscollege toe te laten een schadevergoeding te eisen. Ongelukkiger wijze kwam dit vertoogsschrift bij de Geheime Raad en Pycke sr terecht. Het enige resultaat was dat de fiscaal belast werd de magistraat van Geraardsbergen te onderhoren. Daarna ging alles de doofpot in ²⁵.

Ondertussen had niet alleen Geraardsbergen zijn verzet georganiseerd, ook de Pycke's hadden gelegenheid gevonden hun vrienden te alerteren bij zoverre het onderzoek *de incommodo* de hele plannenmakerij van Vilain XIII zou doen stranden. De fiscaal moest verzet acteren, dat uit allerlei middens kwam: verzoekschriften uitgaande van particulieren verzochten de Minister paal en perk te stellen aan de onderneming van Aalst en een document vanwege de Vlaamse Statendeputatie deelde de regering mede dat de Deputatie zelf van plan was een correctiehuis te bouwen zonder enige verhoging van taksen en dat deze instelling dienstig kon zijn voor heel de provincie Vlaanderen. Botta Adorno nam dit plotse aanbod als heel ernstig aan: zonder verdere navraag, zonder zich zelfs rekenschap te geven dat de financiële toestand van Vlaanderen en het graven van de Coupures te Gent en te Brugge de uitvoering van dit plan onmogelijk maakten, gaf hij er Aalst kennis van op 15 augustus 1751 en liet doorschemeren dat hij zijn steun aan het Aalsterse initiatief onttrok. Om het ondernemende hoofdcollege, dat zich met zijn toelating reeds in heel wat onkosten gestoken had, toch enigszins te troosten, liet hij horen dat hij bereid was een gunstige beslissing te nemen in de zaak van het kanaal Aalst-Baasrode, waarvoor het hoofdcollege sinds een jaar een octrooi had aangevraagd ²⁶.

(25) ALA., 93 : actum van 11, 24, 25, 28, 29 en 31 juli en van 8 en 9 september 1751 ; 229 : Vertoogsschrift s.d.

(26) Samenkomsten om het verzet te organiseren werden gehouden te Geraardsbergen, Ronse, Ninove, Aalst en Gent. Men is ook rondgegaan om handtekens te verzamelen voor een vertoogsschrift. Cfr. AG., 51. fol. 162-166 ; 259 : Vertoogsschrift van Geraardsbergen s.d. ALA., 93 : actum van 8 en 9 september 1751. SEG., 1945 : Landscollege van Aalst aan Botta Adorno op 18 augustus 1751 en antwoord van Botta Adorno van 28 augustus 1751 ; 1965 : Goethals aan Botta Adorno op 1 augustus 1751.

Deze volte-face bij de Minister betekende een zware slag voor Vilain XIII en zijn collega's. Zij probeerden nog de zaak van het correctiehuis te redden door hun andere plannen — vooral het graven van een vaart van Aalst naar Baasrode en het aanleggen van een steenweg van Aalst naar Geraardsbergen — op te geven en door af te zien van alle nieuwe taksen voor het bouwen en het onderhouden van het correctiehuis. Niets mocht baten. Te Brussel werd de beslissing op de lange baan geschoven: men zou niets doen vóór de terugkeer van Karel van Lorreinen op 20 november²⁷. Ondertussen ontwapende de vete der Pycke's niet, vooraleer hun vijand geëlimineerd was. De stemming van de jaarlijkse bede door de Staten van Vlaanderen was voor Pycke jr de geschikte gelegenheid om al de plannen van Vilain XIII definitief te kelderen. Hij wist de Gentse clerus en de Gentse Collatie te bewerken en kon hen doen protesteren, bij de stemming over de bede, tegen de door Aalst voorgenomen openbare werken. Op 27 november 1751 deed hij hun protest als *conditio sine qua non* voor het toestaan van de bede opnemen. Dit betekende dat de regering te Brussel enkel op het geld van Vlaanderen zou mogen rekenen in geval zij Aalst verbood de weg Aalst-Geraardsbergen aan te leggen, het kanaal Aalst-Baasrode te graven en het geplande correctiehuis te bouwen. Deze openbare werken heten « inutiles, préjudiciables et ruineux à la généralité du pays d'Alost et de la province »²⁸.

Deze inlassing in de akte voor het toestaan van de bede bete-

(27) Archief van de Raad van Vlaanderen (Rijksarchief te Gent), 3515: Landscollege van Aalst aan de raadsfiskaal op 29 augustus 1751. AG., 51, fol. 167-168, 170-172^v. Archief van de Staten van Vlaanderen (Rijksarchief te Gent), 427 en 895, fol. 236-239^v, 256-258.

(28) De akte van 27 november 1751, waardoor de bede werd toegestaan en waarin als vierde voorwaarde het verzet tegen de door Aalst geplande werken werd opgenomen, werd gepubliceerd door J.J. DE SMET, *Note sur la forme des délibérations des anciens états de Flandre dans une question de subsides in Bulletin de l'Académie royale de Belgique*, dl. VII, afl. 2, 1840, blz. 246-256. Zie verder: *Inventaire des archives des chambres des comptes*, dl. III, blz. 126. Archief van de Staten van Vlaanderen, 428 en 896, fol. 270-496. De invoering van dit protest als *conditio sine qua non* in de bede was juridisch een machtsgreep. Immers van de vier stengerechtigden in de Staten hadden er twee (de stad Brugge en het Vrije van Brugge) geen melding gemaakt van het verzet. Normaal had dit verzet dus niet moeten geakteerd worden in de bede, want bij staking van stemmen was in Vlaanderen de uitslag « pro rege » volgens een oud rechtsprincipe, d.w.z. zo gunstig mogelijk voor de vorst. Daarbij had alleen de Gentse clerus tegen de plannen van Aalst verzet aangetekend, de Brugse had er niets over gezegd. In feite waren dus alleen 1½ van de vier stemmen tegen de Aalsterse plannen.

In januari 1752 trekt Aalst nog de aandacht van Brussel op de plotse verandering van het advies der Statendeputatie, die het correctiehuis in april 1751 als « l'établissement le plus utile pour l'état » aanzag en het later als « chose inutile et désavantageuse à la province » brandmerkte. Cfr. SEG., 1946: Landscollege van Aalst aan de Raad van Financiën op 25 januari 1752.

kende de doodsteek voor de verlichte politiek van het hoofdcollege van Aalst. Zij trof heel bijzonder de ondernemende voorzitter van dit college, Vilain XIII. Vermits de Deputatie, die deze akte opstelde, zich zo plechtig tegen zijn politiek verzette en de regering niets anders kon doen dan toegeven, bleef er hem alleen een terugtrekken uit de politiek over. Op 19 december 1751 bekwam hij zijn ontslag vanwege de landvoogd, trok zich in het privéleven terug en verliet Aalst om zich te Gent te vestigen. De eerstkomende jaren zou hij zich angstvallig buiten de politiek houden²⁹.

Na het aftreden van Vilain XIII gingen de betwistingen nog een tijd verder. Het landscollege van Aalst was erg ontevreden en mokte. Het onheuse van de behandeling viel opnieuw op, toen in 1754 de stad Kortrijk wel een tuchthuis mocht bouwen³⁰. Aalst weigerde dan ook in verschillende omstandigheden zijn medewerking te verlenen aan regeringsinitiatieven. In januari 1752 liet het hoofdcollege weten dat het geen hulp zou bezorgen aan de baljuw van Aalst, die door een decreet van 20 september 1751 belast was met de aanhouding van landlopers; in 1753 maakte het allerlei bezwaren tegen de razzia, die door de regering bevolen was. Onder het ministerie van Cobenzl veranderde de toestand wel enigszins: in 1756 bekwam Aalst de provoostelijke gendarmen, doch ofschoon men in 1766 nog aandrang op de bouw van een correctiehuis zou men toch nooit het vereiste octrooi bekomen³¹. Vilain XIII werd echter in 1755 voorzitter van de Staten en van de Deputatie der Staten van Vlaanderen en zou van zijn nieuwe functie profiteren om in 1771 zijn ideeën opnieuw naar voren te brengen en op een ruimere schaal te realiseren. Ondertussen had hij ook langs een andere weg het pauperisme trachten te bestrijden door nl. in samenwerking met Cobenzl de industrialisatie te bevorderen en door het voorbeeld te geven in het investeren van kapitaal in nieuwe commerciële en industriële ondernemingen³².

*
* *

De eerste poging van Vilain XIII omvat dus reeds al de elementen, die zijn meer bekende onderneming van 1771 kenschetst.

(29) SEG., 1945 : H. de Crumpipen aan Vilain XIII op 19 december 1751.

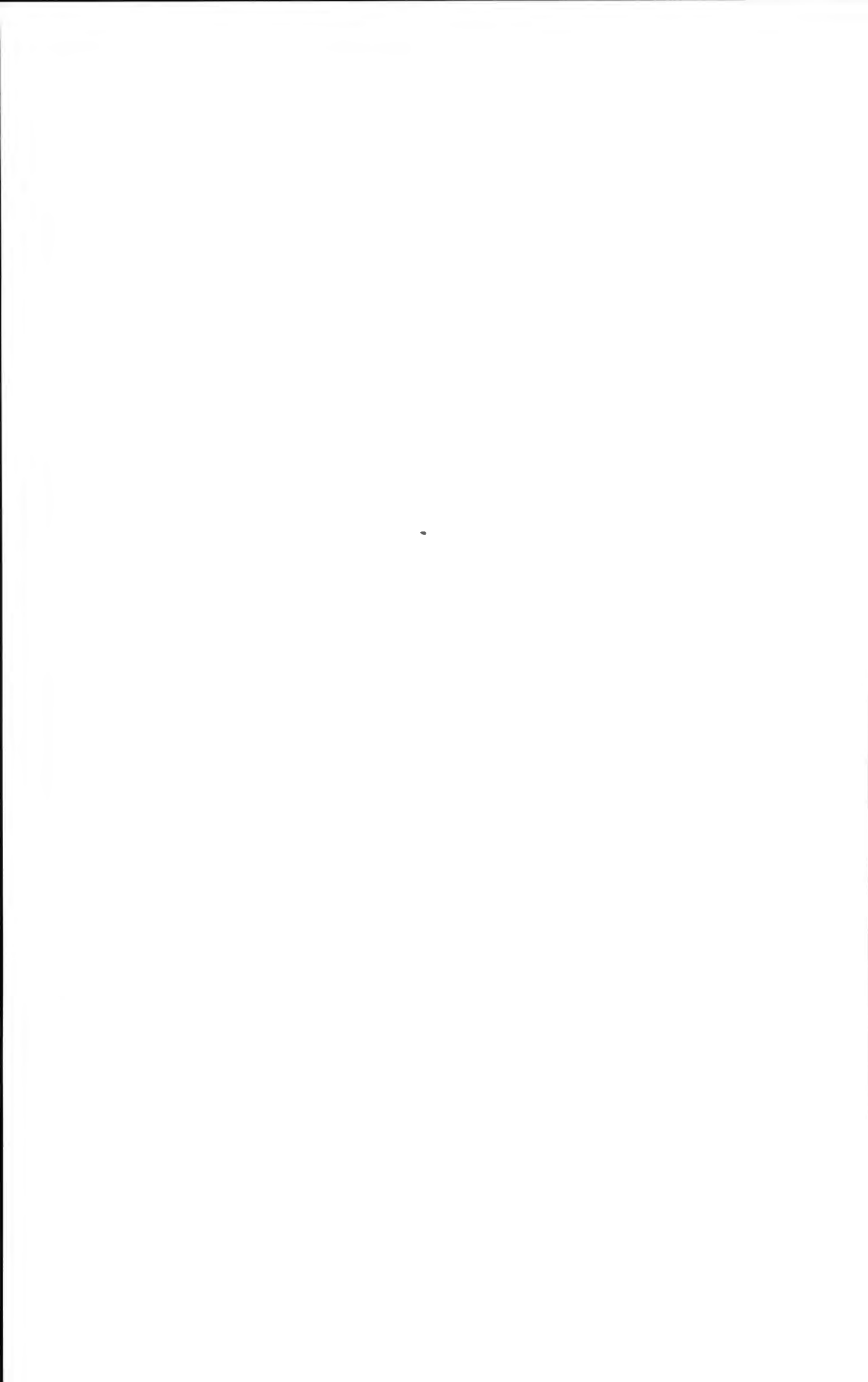
(30) P. BONENFANT, *o.c.*, blz. 103-104.

(31) ALA., 93 : actum van 6 en 28 januari 1752 en actums van december 1753 ; 232 : decreet van 10 december 1753. SEG., 1948 : Cobenzl aan Aalst op 3 april 1757 ; 1951 : Aalst aan Cobenzl op 23 januari 1766.

(32) Wanneer Cobenzl onder de Zevenjarige Oorlog soldaten wil recruteren in het graafschap Vlaanderen, denkt Vilain XIII onmiddellijk aan de werklozen. Zie SEG., 1970 : Vilain XIII aan Cobenzl op 30 januari 1758.

Gedeeltelijk gebruikt hij trouwens reeds dezelfde woorden om zijn ideeën voor te stellen. Zoals in 1771 is het vertrekpunt en de hoofdbekommernis de nasleep van het pauperisme: de misdadigheid, de bedelarij en de werkloosheid. Hij had er voor het eerst kennis mee gemaakt gedurende de Franse bezetting. Aanstonds had hij de onaangepastheid van de middelen om deze kwalen te helen doorzien: het pauperisme werd immers bijna integraal als misdaad beschouwd. Hij behoudt weliswaar gedeeltelijk dit streng oordeel wanneer hij leegloperij « un vol continuel fait à l'état » heet, maar hij ziet er veel meer een leerschool voor misdadigheid in dan een eigenlijk misdrijf. Aanvankelijk zijn het de eisen van veiligheid der bezittende en actieve bevolking, die de eerste maatregelen inspireren. Immers bepaalde sectoren van het economische leven o.m. de landbouw werden meer en meer verlaten ten gevolge van deze voortdurende onveiligheid. Doch het verlangen van Vilain XIII gaat verder: hij wil ook iets doen ten gunste van de minbedeelde klasse, die door de gevestigde standen wordt opgejaagd. Hij wil de rechtspleging hervormen en ziet in een veroordeling tot openbare werken of in een gedwongen deelnemen aan ambachtelijke arbeid een oplossing. De opsluiting in een tuchthuis ziet hij echter niet als definitief, zoals velen deden; eenmaal de werkloze omvormd tot gekwalificeerd ambachtsman zal hij door de samenleving opgenomen worden en er zich nuttig maken door zijn productiviteit, meent hij. En zo zou van zelf de oorzaak van de werkloosheid, het pauperisme, verdwijnen.

Deze ideeën vonden rond het midden der achttiende eeuw een algemene instemming in de Aalsterse milieu's. Zij waren trouwens niet nieuw. Indien de plannen van Vilain XIII niet gerealiseerd werden, is dit dus alleen te wijten aan redenen van een heel andere aard: de tegenwerking van de familie Pycke en het verzet, geïnspireerd door motieven van regionalistische aard, dat kwam van het zuidelijk gedeelte van het Land van Aalst en van de Deputatie der Staten. Pas twintig jaar later zou Vilain XIII zijn ideeën kunnen verwezenlijken, maar dan op een veel ruimere schaal.

Een Brabants Handschrift van de Limburgse Sermoenen

door

Robrecht LIEVENS
lid der Maatschappij

De Nederlandse aftakking van de Sankt Georgener Predigten¹ is, voor zover bekend, alleen door twee handschriften² vertegenwoordigd: den Haag KB 70 E 5 [Maastricht ± 1390] — de zgn. Limburgse sermoenen (= LS) waarvoor J.H. Kern in 1895 een monument heeft opgericht — en het daarvan onafhankelijke en thans spoorloze hs. Berlijn Deutsche Staatsbibl. germ. 4° 1087 (von Arnswaldt 3144, Ruusbroechs. M 8) [midden XV], waaraan

(1) Uitgeg. door Karl Rieder in de *Deutsche Texte des Mittelalters. Band X.* — De naam is eigenlijk verkeerd, want de bundel is niet bij de Benediktijnen van S. Georgen ontstaan; alleen het hs. uit Karlsruhe berustte aldaar, pas sedert de 17de eeuw! — Ter orientatie zij verwezen naar het artikel van Engelbert Krebs in het *Verfasserlexikon* van Stammer-Langosch III 925-927, en vgl. ook V 920. — Voor de LS zie men VAN MIERLO, *Geschiedenis Ltk. Me.*² II 67-69; objectiever is AXTERS, *Gesch. Vroomheid* II, 138-149. Als later verschenen literatuur is hier aan toe te voegen: P.C. BOEREN, *De twaalf vruchten van de eucharistie en het veertigste der Limburgse sermoenen*, in TNTL 71 (1953) 242-281 en 72 (1954) 18-26; A. AMPE, *Een oud florilegium eucharisticum in een veertiende-eeuws handschrift*, in OGE 1957, 301-324 en 1958, 56-90. Pater Ampe publiceert daar een sermoen van Guiardus van Laon en stelt vast dat LS 40 en een mhd. versie (door Pfeiffer uitgegeven) dit los van elkaar hebben vertaald.

(2) Misschien is er nog een spoor over van een ander hs. In een lijst uit ca 1400 van Dietse boeken in Roocolooster komt een item voor: « een sermoen boec ende beghint Stepha[nus autem plenus gratia. Dese woert] sprec sente lucas etc. », dat door De Vreese (*Album Kern*, p. 401) op onbevredigende wijze wordt gekommentarieerd: hij weet nl. met dat sermoenboek geen blijf. Het lijkt mij zeer aannemelijk dat hier een verzameling LS met Kern nr 3 voorop bedoeld is; de volgorde der preken is immers in elk hs. anders.

Men late zich niet misleiden door W. Dolch, *Verbreitung Mystikerwerke* die in zijn vijfde hoofdstuk (§ 35-42) een dertiental hss. noemt. Het gaat hier steeds om één of om een paar losse sermoenen, nooit om een reeks; Amsterdam UB I E 28 (nr 565), het enige dat Dolch werkelijk in zijn onderzoek betreft, maakt hierop een uitzondering; elders zal ik dit Amsterdamse hs. beschrijven en situeren in de teksttraditie.

Buiten beschouwing moeten wij hier het hs. laten dat in 1902 in bezit was van Rud. Langenberg en thans zoek is (Lüders p. 72, siglum *La*). Langenberg, *Quellen und Forschungen* noemde p. 178 de taal ndd., maar dit werd door W. de Vreese, *De simonia ad Beguttas* p. I bestreden. De Vreese moet het hs. dus gezien hebben, in zijn BNM echter zijn geen aantekeningen te vinden. Alleen staat in zijn exemplaar van Langenberg in de marge bijgeschreven: Remsede nr 35; dit betekent in het bezit van Pastoor Bernink in Remsede (Osnabrück), die o.a. ook de hss. van Frenswegen bezat (thans gedeeltelijk in S. Agatha Cuyk, gedeeltelijk in Straatsburg). Ik heb het spoor in die richting proberen te volgen, doch tevergeefs. — *La* heeft precies dezelfde volgorde der sermoenen als *H*.

W. Slijpen in *Onze Taaltuin* VI (1937) 266-272 een even lezenswaardige als onopgemerkte bijdrage heeft gewijd. Wordt het eerste ms. in zuidoost Limburg thuisgewezen en wordt voor het tweede een Gelderse afschrijver bepleit, in deze bijdrage zal een derde nog onbekend hs. worden besproken (Brussel KB 1959), dat getuigt van een Brabantse traditie.

Wij beginnen met een beschrijving van het hs. volgens het door G.I. Lieftinck in zijn Leidse catalogus [1948] uiteengezette en toegepaste systeem (hoofdstuk A); hierbij worden de incipits en explicits aan de ruime kant genomen omdat de ondervinding heeft geleerd hoe weinig de onderzoeker van sermoenen heeft aan het tema-zinnetje alleen. — In hfst. B zullen wij proberen de waarde en de positie van onze Brusselse codex af te wegen tegenover de versies van Kern en van Rieder.

A. Beschrijving van handschrift Brussel KB 1959

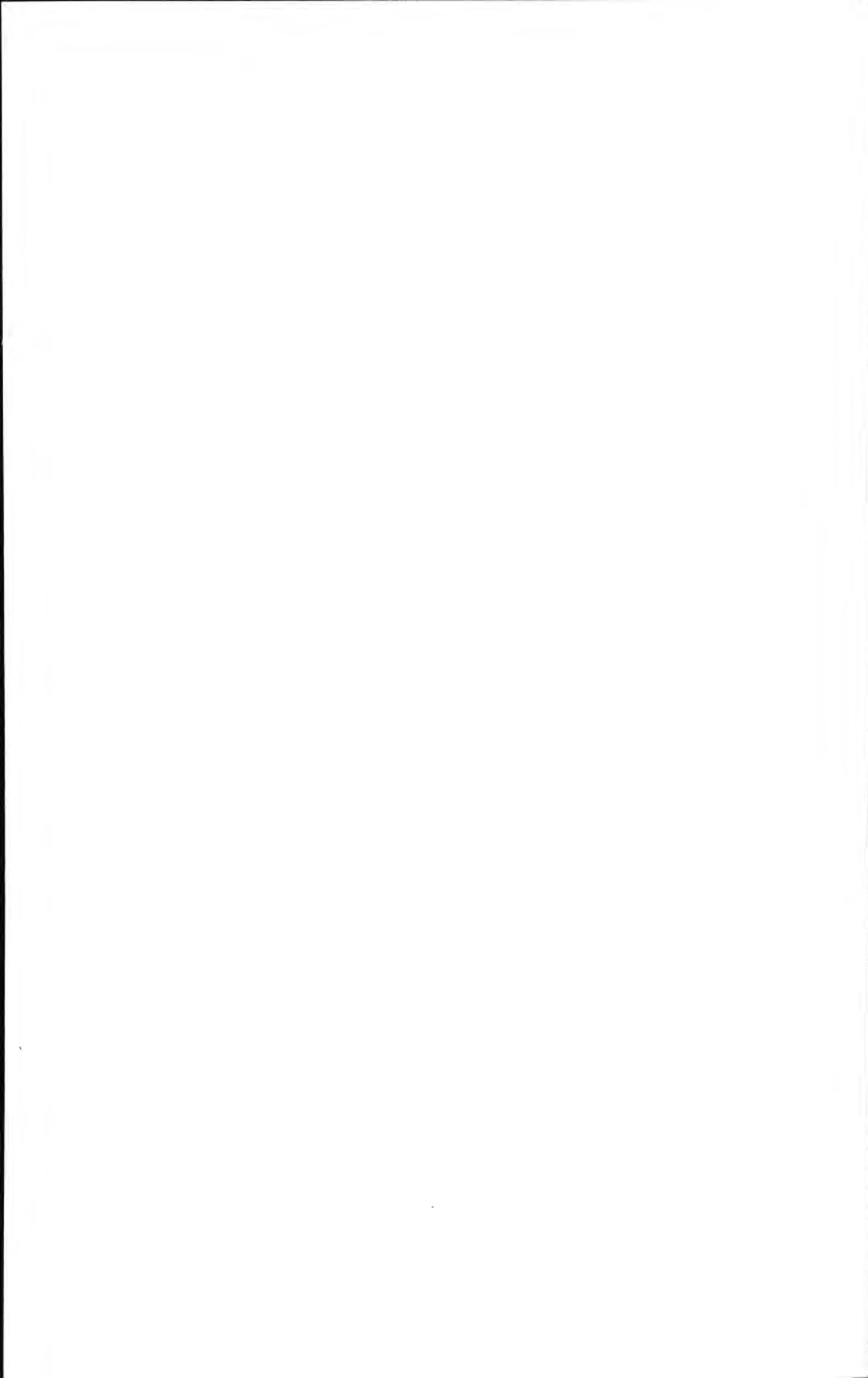
Perk., geschreven circa 1450; de bekende passage, waarop men zich voor de datering wel eens gesteund heeft (zie Kern p.8), luidt in ons hs. f. 130' : « si (*de engelen*) hebben hem XIII^c jaer aengesien. in synre menscheit. ende sien hem noch daghelics soe begherlic aen als si deden opten iersten dach ». — 229 bl. (1, 28 IV, II). Reklamen en signaturen (voor de cahiers a, h-n, b-g, o-z³, 9 (afkorting voor con), A-D; voor de afzonderlijke bladen 1-4, +). 230 x 160 (180 x 110), 1 kol., 26 à 30 rr. Foliëring in rubriek door de kopiist (I-ccxxviii) beginnend bij de tekst; verder proeven in potlood en een moderne inktfoliëring die aanvangt bij de tafel⁴.

Band

Oude kalfslederen band over dik-kartonnen borden, versierd met driedubbele filets, met kleine vierkante stempels (ca 9 mm.), voorstellend een klimmende leeuw of een dubbele adelaar, en met zesbladige rosacen in een cirkeltje. De rug werd hersteld. — Vóór- en achteraan 2 moderne papieren schutbladen waarvan telkens één tegen de band is geplakt. — De zeer mooie klampen, die Van den Gheyn in zijn beschrijving nog vermeldt, zijn nu verdwenen; ook van schutnagels zijn alleen nog sporen over.

(3) De letters i, u en w zijn natuurlijk overgeslagen.

(4) Evenals Pater van den Gheyn zullen wij deze foliëring volgen.

verstaen wy. dat elker ziele vroude es en salicheit
 also begherende. als een vader sijn kind Ende ghe
 liker wns als een vader sijn kind gherne uer
 hoghet in eren en in salicheit Also es god die seke
 siele altoes u hoghente i ere en i salicheit en uer
 meerrende aen alre hemelscher vroude en sa
 licheit En daer oheit hi met recht een vader der
 lichte Dat terdo datmen i dat gods huus sach
 was een arke die was binnē ende butē gulden
 en was van also edele houtē dattet met bernē
 en mochte Ende in dat dier arkē wāre. m. dingē
 daer was in hemels broet ende ons heren ewe
 en een rocē. Biter arkē es beteeckent onse vrou
 we. die was binnē en butē also reyn en kuisch
 datte met beulet en wert vā herte noch aē lich
 aen van enegher oncuissheit En eer si ihesus
 haren sone ontfinē soe was si also reyn. dat si nye
 hooffunde en mochte doe van also edele natuerē
 was si En doen onse here ontfinē. doen wert
 si also doer reyn dat si noch hooffunde noch
 dagheliche sūde doen en mochte In der ar
 ken was dat hemelsche broet dat was onse
 here dieu had si na mē menscheiker natuerē
 besloten in haer lichaem. die dat eweghe hemel
 sche broet es Daer alle dat hemelsche heer af
 ghebedt en outhoude wert daer si ewelike
 salich af uenē met also in hier ghesaet werde
 met sū swaerij en m; i driet Over sonter emch
 uer driet beghere sū altoes en vā dier begheer

Schrift

Grote en sierlijke littera textualis formata. Rubrieken, rode opschriften, afwisselend rode en blauwe lombarden (2 rr. hoog) — De afkortingen zijn de gewone. Hier en daar zijn verbeteringen van latere datum in bruinkool aangebracht. Zie facsimile.

Inhoud

F. 1 *Inhoudsopgave*. — Hier beghint die tafele van desen boeke ende waer men vijnden sal elc sermoen biden ghetael dat daer boven ghetekent staet.

[1]	Item iersten van den hemelschen iherusalem	I.
[2]	vanden seven doechden van onser liever vrouwen	.xij.
[3]	Van enen gheesteliken wijnkelre	.xviiij.
[4]	Hoe die bruyt sprect inder minnen boec	.xxix.
[5]	Hoe goeds woert sal woenen in u herte	.xxxv.
[6]	Van sinte steven van gheesteliken leven	.xli.
[7]	Hoe onse here sprac tot sinte peter ende seide minstu mi	L
[8]	Dattet gods wille es dat wij heilich sijn	.Lv.
[9]	Vander groeter martelien. die god leet aen den cruce	.lxi.
[10]	Van vijf saken daer god om ghemartelijt wert	lxviiij.
[11]	Hoe die gheen selen doen die haers heren verbeiden	.lxxx.
[12]	van tweerhande gheesteliken leven	.lxxxvi.
[13]	Vanden palmboem ende sijne vruchten	.lxxxviiij.
[14]	Van sinte pauwels bekinghe	.C.iiij.
[15]	Ons heren ghebot es. elc den anderen te minnen	C.ix.
[16]	Van ons heren hemelvaert	.C.xix.
[17]	Noch van sinte pauwels bekinghe	Cxxxi.
[18]	Hoe onse vrouwe haer ghelijct enen wijnstoc	Cxxxvij.
[19]	Hoe hem god ghelijct eenre bloemen	C.xli.
[20]	Hoe men god sueken ende vijnden sal	C.xliij.
[21]	Vander dochter van syon. dats van der heiligher zielen	Cxlv.
[22]	Hoe onse vrouwe een besloten boegaert es	Cxlviiij.
[23]	Hier leert ons sinte paulus te striden ieghens onse viande	Clij.
[25]	Hier bid onse vrouwe dat wij tot haer comen	Clxv
[26]	Dits van onser vrouwen hoe datse god maecte	Clxvij
[27]	(F. 1') Het selen teiken gheschien inder sonnen inder manen	Clxxiiij

[28]	Ghij selt drincken ende druncken werden in ons heren huus	clxxix
[24]	Een scoen scriftuer van haren (!) selfaers reghel	Clv
[29]	Een sermoen van emaus casteel	Clxxxii
[30]	Hoe alle menschen van saba comen	Clxxxviiij
[31]	Hoe salich dattet es in gode te sterven	Cxcvij
[32]	Hoe men gode minnen sal	CC.i.
[33]	Ic ben een stemme des roepers inder wuestinen	cciiij
[34]	Vanden liefsten wille gods	ccvi ⁵
[35]	Onse here weende op die stat van iherl'm	ccvij
[36]	Van enen slechten weghe tot gode waert	ccxi
[37]	Salich sijn die oghen die sien dat ghi siet	ccxvi
[38]	Trijc der hemelen es ghelijc den verborghen scat	ccxxi

[1] F. 2 *Vanden gloriosen hemelschen iherusalem*

Illa autem que sursum est iherusalem libera est que est mater nostra. Dese worde spreect sinte pauwels Iherusalem die daer boven licht die daer vri es die es onse moeder Dese woerde sijn ghesproken vanden hemlschen (!) iherusalem Nu seldi merken vier dinghen Dat ierste es dattet hoghe licht Ende es oec daer om seker Dat ander es dat se vreetsam es Dat derde datse vri es Dat vierde datse ons moeder es. daer bi seldi merken minne. want dats van naturen recht dat die moeder haer kint minne weder sij wil of en wil Ende in dien woerden merken wij Dat oeck minne es in dat hemelsche iherusalem Wij moeghen oeck daer bi wel merken want daer soe ganse vroude es dat daer oeck minne es. want en waer daer gheen ganse minne. soe en mochter gheen ganse vroude wesen... — expl. f. 12' Sinte augustijn spreect si wonderen hen van gode ende in dien wonder wert haer herte ghebreit over al hemelrike als die prophete spreect. si sien gode aen hem selven ende minnen doer hem selven ende loven aen hem selven Ende wonderen hem dan vander wonderliker heerscap die si aenbekinnen ende dan wert ghebreit haer herte Ende van dier onmateliker groetheit gods soe minnen si hem ende in hem alle dinck Want si bekinnen wel dat alle goet uut gode ende in gode vloyet Ende alsoe wert ghebreyt haer herte. inder ewegher minnen Daer ons god cortelic toe bringhe Amen

(LS 13)

[2] F. 12' *Vanden seven doechden die onse lieve vrouwe aen haer hadde*

Missus est gabriel angelus Dese woerde spreect sinte lucas in

(5) Verbeterd uit ccxi.

die ewangelio Ende loeft onser vrouwen aen seven sunderlinghen doechden Hij spreect een ynghel die wert gheseynt van gode die hiet gabriel tot eenre stat die hiet nazareth... — expl. f. 19 Na dinen woerden moet mi gheschien Doen wert god mensche ende wert vervult alle der propheten woerde Aldus es maria ghelooft aen VII doechden. als ghy ghehoert hebt Nu selen wij haer exempel na volghen hier met goeden werken alsoe dat wij ghinder met haer besitten dat eweghe rijc Des hulp ons maria met haren lieven sone Amen (LS 14)

[3] F. 19 *Van een gheesteliken wijnkelre*

Introduxit me rex in vinum cellarium. et ornavit in me caritatem Ay suete ioncfrouwen van iherusalem Die coninc leit mi in sinen wijnkelre ende ordineert in mi die caritaet Wildi weten waer om hi coninc gheheeten es Daer sijn ses dinghen die wel gheliken den coninc Want hi heeft die coninclike croene dat es een Dat ander syn die pellen cleder Dat derde die coninclike roede die ceptum heit Dat vierde es die mont Dat vijfte sijn ghebot Dat seste sijn creyeere Ghi hebt van mi ghemaect den roeper des hoghen conincs... — expl. f. 29 Ay suete here laet mi in desen vrede. dats in u selven slapen ende rusten Van desen vrede spreect oec die goede (f. 29') sinte symeon Here nu laet dinen knecht in desen vrede rusten. na dijnre ghelooft Want ic heb dinen sueten vrede behelst. dats die suete ihesus God verleen ons desen vrede Amen (LS 43)

[4] F. 29' *Een sermoen hoe die bruyt spreect. inder minnen boec*

DEse woerde spreect die bruyt inder minnen boec. ende luden aldus Mine ziele es ondoyt sint mijn vrient tot mi sprac Ic sochten ende en vants niet Ic riepen ende hi en antwoerde mi niet Die hueders der stat vonden mi. ende sloeghen ende wonden mi. si namen mi minen mantel. die hueders der mueren. Dochteren van iherusalem openbaert minen vrient. dat ic quele van sijnre minnen Die ghene die sermoenen sal. die sal ernstelic sijn woerde besien. ende sal oec besien die ghene diese horen selen Alsoe dat hi niet en biede den ghenen herde spise. die te vueden sijn met melcke... — expl. f. 35' Ende als hi ghecomen es. soe ontfaetten soe lieflic ende houten. soe begheerlic. dat ghi hem claghen moghet uwen noot. want soe ghij en gheesteliker minnet. soe ghi hem cuenliker bidden moghet. ihesum cristum onsen here. die levet ende regneert metten vader ende metten den heileghen gheest sonder eynde Amen (LS 45)

[5] F. 35' *Hoe dat god sal woenen in uwer herten*

Dese woerde spreect sinte pauwels Ons heren woert sal woenen in u herte rikelic. ende ghij selt u selven leren ende vermanen Ghi sult merken tweerhande goods woert Dat een es goods woert dat es god selve Dat ander es elcs predikers woert Dat es van (f. 36) gode ende es god niet... — expl. f. 41' Ende soe wat (f. 42) si hadden aen haren leven. dat sal hem die mensche pinen dat hi dat oec houde Ende sal aldus sijn leven ordineren. nader heiligher leven Aldus sal hi hebben een wael gheordineert huys met edelen ghesinne soe betamet gode daer wael in te woenne Ende aldus woent dat levende woert dat god es. in desen herte rikelic. die altoes met ons woenen moet. ende wij met hem Amen
(LS 16)

[6] F. 42 *Van sinte steven van gheesteliken leven een sermoen*

Dese woerde scrijft sinte lucas. inder epistel ende spreken aldus. Stephanus was vol ghenaden. ende god sterkede ende hi dede groete teiken aen den volke Hier selen wij vier dinghen merken Stephanus spreect een reghel of een lynie Een dinc daer men een ander bi sceppet of maect dats een lynie of een reghel Nu sijn tweerhande regule... — expl. f. 50' Als die miensche aldus met wille goede werken doet dan es vijfte teeken volbrocht ende die siele es ghesont gheworden. Dat es die wille Den wil heeft dan die mensche beweecht met oefeninghe goeder werken. ende dan es dat teeken geschiet Nu gheeft ons god dese teeken alsoe te hebben ende te doen dattet sijn eer ende sijn lof sij Amen

(LS 3)

[7] F. 50' *Dit es een sermoen dat onse lieve here sprac tot sinte peter ende seide minstu mi*

Dese worde sprac onse here tot sinte peter Peter minstu mi Doen antwoerde sinte peter ende sprac Here du weteste wael dat ic di minnen van alle mijnre herten Dese vraghinghe en es niet alleen tot sinte peter Maer tot elken mensche Nu behuede god den mensche dat hi met rechter herten spreken mach Here ghi weet wel dat ic u minne. van alle mijnre herten Peter Dat es ghesproken alsoe vele als een bekenre Die nu gode minnen wilt die moet bekennen Nu sijn vierrehande bekennisse. hoe men gode bekennen sal ende na elker bekinnesse es haer minne — expl. f. 55' In trouwen welc mensche die dese vier bekennessen heeft. hi mach antwoerden met sinte peter Here du weteste wael dat ic di minne van alle mijnre herten Nu gheve ons god dat wij metten goeden sinte peter alsoe minnen ende antwoerden moeten dat wij met hem besitten dat eweghe leven Amen
(LS 18)

[8] F. 55' *Een sermoen hoe dattet gods wil es dat wi heilich sijn*

Gods wille es u heilicheit Dattet gods wille es dat wij heilich sijn dat merct (f. 56) aen drie dinghen Dat ierste es dat hi ons ghebiet dat wij heilich sijn. Dat dat waer si dat leestmen in die oude wit — expl. f. 62 Alsoe dat wij na deser bekennesse comen ten eweliken licht Des gunne ons die vader die sone ende die heileghe gheest Amen (LS 12)

[9] F. 62 *Dit sermoen es vanden groeten martelien die ons lieve here aen den cruce leet*

O vos omnes etc Dese worde spreect onse here ende si gheven ons te verstaen die groete pine die hi leet Oec moghen wij hem des te bat gheloven dat hi in pinen was. want hij spracse in goeden vridaghe aen den cruce ende luden dese woerde aldus O ghi alle die over den wech gaen. siet of enighe pine mynre pijnen ghe- (f. 62') lijct Oec seldi weten dat sijn martelie ende armoede niet alleen en was aenden cruce... — expl. f. 69 Nu moghen wij hem met recht antwoerden neemt Want aen sijnre pinen wael veel saken. die hem sijn martelie meerderden Als hier voer ghesproken es Laet ons dan bidden den here die dese pijn leet. ende alle pijn verwonnen heeft dat hi ons gheve te liden ende te verwynnen. dattet sijn eer ende onse zalicheit blive Amen (LS 38)

[10] F. 69 *Van vijf saken daer god om ghemaerlijt (!) wert*

Niemant en neemt van mi mijn ziele sonder ic neemse van mi ende weder neemse Dese woerde spreect onse here selve Recht of hi sprake Mi en mach niemant [gheven] andere doot gheven. dan sulcdanich als ic selve wil Ghi selt weten dat die ioden — expl. f. 81 Hier om selen wij desen oester bidden. dat hi ons wil legghen in sijn wide schuer. dat es in sijn hemelrijc dat hi ons weder ghecoft heeft met sinen dueren bloede. ihesus cristus. die daer leeft ende regneert met gode den vader. inder enicheit des heileghen gheest in enen ghewareghen god Amen (LS 34)

[11] F. 81 *Dit es hoe die gheen selen doen. die haers heren verbeiden die vander bruloft sal comen*

Et vos similes etc Dese woerde spreect onse here tot sinen iongheren ende tot elken mensche Ende spreken die woerde aldus in duutsch... Dese brudegom es god. ende die bruet es sijn menscheit. die hi heeft inden hemel ghevuert — expl. f. 86' God gheve ons goeden wille. ende dien alsoe te houden. dattet sijn eer ende sijn lof si Amen (LS 1)

[12] F. 86' *Van tweerhande gheesteliken levne een sermoen*

Quam pulchra tabernacula tua iacob Dese woerde spreect die prophete Men leeset doen moyses dat volc leide Doe leide die coninc balaach den prophete balaam op enen berch... Nu seldi merken bi desen woerden tweerhande liede in cloesteren — expl. f. 89 Aldus sal haer smaken die slanghe doden Nu gheve ons god al onse wedersaken te doden. ende ewelic met hem te bliven Amen (LS 25)

[13] F. 89 *Dit es vanden palmboom ende een uutvercoren sermoen*

Dixi ascendam in palmam Dese woert spreect die prophete. ende bedieden aldus Ic ben gheclomen op die palmboom. ende sal smaken sijre vrucht Dese palmboom gheestelic te verstaen. heeft VII telghen ende elc telch heeft een bloeme ende enen voghel Ende elc voghel singhet sunderlinghen sanc Ende elke bloeme hevet sunderlinghen smaec ende roke. ende sunderlinghe verwe ende scoenheit Bi desen palmboom es beteekent. elc salich mensche. die van gode suete sanc singhet. ende scoen bloemen bringt Want die gode minnet met stadeghen duechden ende die dese beteekeninghe bringhet aen sijn werken. ende aen sijn leven Die mach wael spreken... — expl. f. 103' Bidden wij hem dan dat hi ons gheve desen palmboom op te clymmen ernstelic ende wijslic totten oversten telghe daer die eweghe ruste in leit. ende dat wij ernstachtich sijn in onser hueden. ende sonderlinghe in twiveliken saken. daer wij gheen waerheit af en weten. dat wij die bevelen gode. die alsoe gheweldich es. dat hij alle dinc vermach Ende en connen wi er onse bate niet uut trecken. hueden wij ons doch vanden scade Des hulp ons die vader die sone. ende die heileghe gheest Amen (LS 31)

[14] F. 103' *Van sinte pauwels bekeringhe een sermoen*

Scio hominem in cristo Dese woerde die spreect sinte paulus. ende openbaert ons een deel der ghenaden die hem god dede. doen hi en bekeerde. ende hi en op dien weghe neder sloech Doen was hi drie daghe ende drie nachte. sonder eten ende drincken. ende en sach noch en sprac ende wert ghetoghen inden derden hemel. daer hij god (f. 104) sach ghelijc datten die saleghe zielen sien. ende daer leerde hi. alle dat hi der kerstenheit na leerde... — expl. f. 110 Tloen wert oec ghemeten na der minnen Want had een mensche alle duechden sonder minne. hi en ontvinghe daer nummer meer loen af Ende daer om selen wij ons met crachten houden aen die minne. want daer die minne ghe-

brect. daer ghebrectet loen Nu gheve ons god dese heileghe minne ende vrese alsoe te hebben dattet sijn eer ende sijn lof si Amen (LS 5)

[15] F. 110 *Dit es een ghebot dat onse here ghebiet. elc den anderen te minnen*

Hec mando vobis ut diligatis invicem... dese ewangelie leest men vanden apostelen ende alle die ewangelie die men van hem leest die spreken van minnen — expl. f. 120 Nu gheve ons god dese vier teeken met malcanderen te houden dattet sijn eer ende sijn lof si Amen (LS 9)

[16] F. 120 *Van ons heren hemelvaert*

Videntibus illis elevatus est Dese woerde beschrijet sinte lucas ... Nu merct dat hi herde verre van ons ghevaren es Ende daer om moeten wij claer ende vaste oghen hebben — expl. f. 131' Nu help ons god. dat wij hem also volghen ende hij ons alsoe smake dat wij ewelic tesamen bliven Amen (LS 15)

[17] F. 131' *Van sinte pauwels bekeringhe een sermoen*

Beniamin amantissimus domini habitat etcetera Dese woerde leestmen in een boec heit numeri Daer leestmen doen moyses soude sterven. doen gaf hi iacobs (*later bijgevoegd: XII*) sone die benedixie ende beniamyn was die ioncste onder hen dien wert die benedixie ghegheven. beniamyn amantimus (!) Dat spreect also veel beniamyn es god alre liefste ende hi der sijn leven stoutelic wandelen ende god wandelt met hem ende godt rust onder sijn asselen Beniamyn es beteekent die goede sinte paulus ende hi was oec gheboren van benia (f. 132) myns gheslachte ende es oec aen desen worden beniamyns ghelijc... — expl. f. 137 Nu syn veel lieden van soe couder minnen ende van also crancken ghelove als hem lieden liden ghemuet. dat hem dan dunct. dat god haers vergheten hevet. ende werden so onverduldich dat si verliesen haren tijt. ende haren loen overmids haren crancken ghelove Bedinct u bat ende verdraghet u liden verduldlike. soe rust god in u herte Des gheunne ons die vader die sone ende die heileghe gheest Amen
F. 137' blanco

[18] F. 138 *Dese woerde spreect onse lieve vrouwe ende ghelijct haer enen wijnstoc een sermoen*

Dese woerde spreect onse vrouwe ende ghelijct haer enen wijngaert stock doer drie saken Dat ierste es Als wannere dat die

wijngaert stock bloyet soe vlieten die onghewormte daer uut —
expl. f. 141' die soete wijn die men volcomelic in hemelrike
scheynct die wij alle moeten hulpen drincken Des hulp ons die
reyne maghet maria Amen (LS 21)

[19] F. 141' *Hoe hem god ghelijct eenre bloemen*

Aldus sprect onse here doer davids mont Mijn vleesch es
weder ghebloyet Nu seldi merken dat onse here hem ghelijct
eenre bloemen Ende die bloeme heeft VI blade — expl. f. 143
Nu selen wij hem bidden dat hi ons bloeyende make ende groy-
ende ende ewelic te bliven met sijnre ewicheit Amen (LS 22)

[20] F. 143 *Hoemen god sueken ende hoe datmen hem vijnden
sal.*

Die prophete sprect aldus suect onsen here soe wert u ziele
levende Nu mercket hoe ghi onsen here sueken selt Ghi selten
sueken alsoe als hem maria sochte — expl. f. 145' een leven
van vruchten dat ghegheven wert na desen leven in hemelrijc
met groeter blijscap Daer ons god cortelic toe hulpen moet
Amen (LS 24)

[21] F. 145' *Een sermoen van der dochter van syon. dats vander
heilegher zielen*

Dese woerde sprect onse here Doer ysayas mont ende beduden
aldus Segt der dochter van syon Dijn here ende dijn coninc comt
di te troesten. dijn behouder ende dijn god Bi desen woerden seldi
merken drie dinghen Dat ierste es. wie dat es die daer comt Het
es die minlike gods sone van hemelrijc (LS 26)

[22] F. 148' *Dits hoe onse lieve suete vrouwe een besloten boe-
gaert es*

Ortus conclusus est etcetera Dese antiffen singhet die heilighe
kerke. in die eere der hogher vrouwen die der ynghelen hoocheit
loven. ende haer weerdicheit verwonderen Want met haer wert
gheborn die sterre iacobs. die (f. 149) ter werelt brochte die
sonne der gherechtich (!) onsen here ihesum cristum Met haer
wert gheborn die roede yesse. die die bloeme droech daer hi op
ruste... Wij lesen van vier bogaerde Die ierste es die ghehoer-
saem boegaert Die ander die ghemeyn Die derde die sunderlinghe
Die vierde speciaal Die ghehoersaem boegaert dat es dat hemel-
sche paradijs... — expl. f. 152' Want als die vestinghe van sinen
boegaert ghebroken es. soe comen syn viande daer in ende ver-

nyelen die bloemen der goeder roken ende die crude van goeden smake God doer syn ghenade behuede ons. ende den ghenen die desen sunderlinghe boegaert draghen. dat si onghewuest bliven Amen (LS 46)

[23] F. 152' *Hier leert ons sinte pauwels. hoe wij striden selen teghen onse viande een sermoen*

Confortamini in domino etc Dese woerde spreect sinte paulus... Met desen woerde vermaent hi ons vier dinghen Dat ierste es dat wij striden selen — expl. f. 156 dat hi ons soe duechdelike gheve te striden dat wij hem selven te loon ontfaen Ende ewelijc met hem blive sonder eynde Dat gheve ons... (LS 47)

[24] F. 156 *Dit es tboec van haren selfaers regule*

Gelooft si die goede god in allen sinen duechden dier hi veel heeft Dat den menschelike herte onmoghelic waer dattet wiste die volcomenheit sijre duechden — expl. f. 165' Ende haren selfaers reghel alsoe te scuwen. dattet sijn eer si. ende onse salicheit Amen (LS 44)

[25] F. 165' *Hier bidt onse lieve vrouwe dat wij tot haer comen*

Transite ad me omnes etc Dese woerde spreect onse vrouwe... Nu selen wij merken wie si bidt si en bidt niet alle lieden — expl. f. 168 dat wij recht overvloeyende werden met alre salicheit Des gheunne ons... (LS 7)

[26] F. 168 *Dit es van onser liever sueter vrouwen der liefliker maghet marien hoe datse god maecte*

Plantaverat autem Dese woerde leest men inden iersten boeke der heilegher scriften — expl. f. 174' Nu gheve ons god dese vier saken metten anderen alsoe te houden. dattet sijn eere ende sijn lof sij Amen (LS 8)

[27] F. 174' *Eeen(!) suverlijc merkelijc sermoen*

Erunt signa in sole Doen onse here op eertrijc wandelde in menscheliker natueren — expl. f. 179' es als enen dach (f. 180) die verghanghen es Dat verlene ons god Amen (LS 2)

[28] F. 180 *Een suverlijc sermoen*

INebriabuntur Dit woert spreect die prophete... Hier mede gheeft hi ons te verstane vier vrouden — expl. f. 181' Ende wij dron-

ken werden metten zaleghen. die daer ewelike drincken. ende drincken selen Amen (LS 23)

[29] F. 181' *Een goet sermoen*

Twē van ihesus iongheren ghinghen in dat casteel van emaus Emaus beduut alsoe veel. als een begheerte des raets goets Ende soe wie den raet gods ende der heilegher ewangelien vervolghen wil. dien es noet dat hi in ga. Die ghebode moeten van node ghehouden wesen Maer die rade of men volcomen wesen wil Uut den ouden testamente hebben wij die gheboden Maer die rade uut den nyen Die ghebode sceiden ons van onghoeerlofden dinghen Want den crancken om haerre crancheit wille sijn veel dinghen gheerloft. die hem nochtan niet en salicghe. Ende daerom. die een volcomen mensche wesen wille. die ga in emaus. dat es. die begheerte begheren (f. 182) inden rade gods te leven... — expl. f. 189 Laet ons metter moghentheit die vertraghede tot vresen verwecken Metter wijsheit die verblynt syn inder duuster-nissen verlichten Laet ons metter goedertierenheit ende metter hitten der caritaten. die coude verwermen Ende aldus soe draghen wy malcanders last. ende vervullen die ewe cristi Dat hulp ons die ghebenedijt es in ewicheit Amen ⁶

[30] F. 189 *Een merkelic sermoen*

Omnes de saba. Saba es een rivier in arabien (f. 189') daer alle tlant saba na gheheten es. ende het beduut een bekeringhe of een ontstekinghe daer die minne bi beteekent es. Daer om selen alle die bekeerde totten ghelove. van saba comen van minnen ont-funct Als lucas seit Si selen van oesten van westen van noerden van suden comen ende besitten dat rijk gods Dat es. si selen rusten inden ghelove cristi. ende offeren gout wieroec ende mirre Dat gheschiede huden doen die coninghen van tharsis ende des eylants ende van arabien quamen. als die prophete seit. ende brachten gaven ende offerhande... — expl. 197' Ende iest dat ghi in der sester croenen begheert met hem te deilen. soe en wilt die ierste croene met claghelicheiden niet weder seggen Want sente pau-wels seit iest dat wij medeliden. wij selen mede regneren Des

(6) Dit pseudo-Tauleriaanse sermoen op de tekst *Duo ex discipulis* (Luc. 24,13) wordt in Liefstincks dissertatie (p. 147-) aangeduid met Bas. I (= de Bazelse druk van 1521 biz. 191d). Het komt voor in Berlijn DS germ. fol. 823, 79a en verder in het te Leuven verbrande hs. Den Haag KB 73 G 24 f. 64 [Weesp ± 1400] (zie F. VAN ITERSON, *Stemmen uit den Voortijd*, p. 181; TNTL 51, 216), in Leiden UB Ltk. 330, 169b [Weesp 2de helft XV], Trier, Dombibl. 75 f. 216a (nnd). Zie verder ook mijn *Jordanus van Quedlinburg* p. 62.

helpe ons allen die vader die sone. ende die heileghe gheest Amen ⁷

[31] F. 197' *Hier wert bewijst hoe salich dattet es in gode te sterve*

Sinte augustinus sprect Salich sijn die doden die in gode sterven Hier af sprect dionisius In gode te sterven dat en es anders niet dan een overvaert. in dat hoochste verheven te sijn Daer om sprect sinte pauwels. dat wij selen leven alsoe. dat god vijnde aen ons een wederschijn. alle sijnre godliker werken. dat waer ghevarich gheestelic leven Maer dat wert dicke ghehindert in ons. overmidts meneghe ghebreke die in ons sijn... — expl. f. 201' Ghi selt dat voer waer weten. volghen wij cristum wael na in desen VII voetstappen dat wij alle dat vervullen soude daer hier voer af ghesproken es. ende daer wij mede comen souden ten eweghen vrede Daer cristus sittende es. ter rechter hant syns vaders Tot welken vrede ons brenghen moet die vader die sone. ende die heilighe gheest. drie personen een waerachtich god Amen ⁸

[32] F. 201' *Hoe datmen god boven al minnen sal.*

Daer staet ghescreven inder heilegher scriften Du selt minnen dinen here dinen god van alle dijnre herten. van alle dijnre selen. ende van alle dinen ghedachten Die minne van alle der (f. 202) herten es ghemeyn. ende moet elc mensche van node hebben. die te hemelrijc comen sal. want dat herte es een vleesche ende en can gheen gheestelike minne begripen Daer om heeft god menschelike natuer an hem verenicht dat hij vleeschelike herten tot sijnre minnen trecke... — expl. f. 205 Die goede mensche verstaet wael. alle dat inder tijt es. dat es onghestadich Daer om keert hij sijn verstandensse boven tijt. in dat eweghe goet. dat onghescepen es Also veel als hem die mensche daer ghehouden can. in gode. soe mach hi onberuert bliven van allen onducheden. Dat wij daer alle comen ende bliven moeten. des help ons die vader die sone ende die heileghe gheest Amen ⁹

(7) Dit sermoen voor Driekoningen, op Jes. 60, 6 *Omnes de Saba veniunt*, behoort tot dezelfde pseudo-Tauleriaanse reeks als het voorgaande. Het komt voor in hetzelfde Haagse (f. 100') en Leidse (fol. 188') hs.; bovendien in Amsterdam UB I G 5 (= Moll 49, Ruusbroechs. v) f. 128b [\pm 1430]. — Fragmenten hieruit publiceerden Van Iterson, *Stemmen* p. 21-22 en J. van Vloten (die het, niet zonder overdrijving, «het schoonste stuk proza misschien uit geheel onze letterkunde» noemde) in zijn *Verzameling Ndl. Prozastukken* p. 76*-80*.

(8) Van dit sermoen (of juistert: traktaat?), dat begint met een aanhaling uit Apoc. 14,13 (*Beati mortui*), heb ik nergens een parallel kunnen vinden. Op f. 199' meen ik reminiscenties op te vangen aan Hendrik Mande's *Drien Staten*.

(9) Hetzelfde sermoen in hs. Parijs BN néerl. 37 f. 98-103'; volgens J. Quint zou het uit de kring van Eckhart stammen, zie zijn *Neue Handschriftenfunde zur Überlieferung der deutschen Werke Meister Eckharts und seiner Schule* (Stuttgart-Berlin 1940), p. 270.

[33] F. 205 *Een sermoen*

Vox clamantis in deserto. parate viam domini Sinte ian sprac Ic ben een stemme des roepers inder woestinen bereet den wech des heren. ende maect recht sijn pade Wij hebben nu voer een alten wonderliken groeten hochtijt. Dat dit eweghe woert wert gheboren in menscheliker natueren Ende dat dit selve eweghe woert (f. 205') sonder onderlaet. in eenre ygheliker salegher zielen sal gheboren werden... — expl. f. 207 Mer gheraecten dese werken- de liede tot dier stilre enicheit met streiden ende verwonnen die menichvoudicheit soe verdienden si alte veel meer loons. dan die stille liede van natueren.¹⁰

[34] F. 207 *Een merkelike leere*

Een gheestelic mensche begheerde te weten van gode. wat sijn liefste wille waer. in alle sinen werken Des wert hem gheantwoert aldus Mijn liefste wille es Tot den iersten dattu in stadegher hueden beste dijns selfs. In ghedachten in woerden ende in werken. ende dattu besorgheste. ende voerdenckeste. hoe alle dijn werken mi to love ende tot eren gheschien Totten anderen mael dattu dijn werken werkeste in eenre minliker toevueghinghe. dattu noch en begheerste noch en suekeste. daer mede anders niet dan mi. ende dattuse werkeste inder vresen gods. ende dat ic oec daer in blive een aenvanc ende een eynde Totten derden dattu gheestelic sterveste in dinen eyghen wil ende oec di over gheveste willichliken. in ganser ghehoersaemheit in eens anders wille Ende oec ghetrouwe ende ghelove enen anderen meer dan di selven. want ic oec met minen wille mer mijns vaders wille ghedaen heb. dien ic ghehoersaem heb gheweest tot in die doot Oec in rechter minnen quam ic op die eerde. ende onder gaf mi (f. 207') ghehoersaem minen creatueren Totten vierden mael soe en saltu gheen dinc dattu lieste of hoerste. na dijne herten ordelen. mor (!) beveeltet mi te ordelen. ende en doe mi gheen smadenesse noch gheen oneer die te onderwijnden dat mi toe hoert want te ordelen heb ic aen mi selven behouden. ende aen anders niemant Oec wattu lieste of hoerste daer uut en trecke gheen arch. mer keret tot ten besten. ende trecket int goede. dat daer nyemant mede beswaert en werde Totten vijften mael. en veronweerde noch en bestraf mijn werken niet want mijn werken sijn di ende allen creatueren verborghen. ende mi alleen bekint Mer love mi stadelike ende rechtveerdelike. want dat reynste werc. dat ic ye ghedede. dat es loveliker ende eerliker. dan het alle creatueren volloven

(10) Dit sermoen behoort weer tot de pseudo-Tauleriaanse: Lieftinck Bas. B.; ook in Ruusbroechs. T en W f. 118b.

ende eeren moghen Ten sesten male set mi ende druc mi in dijn herte ende in dijn ziele. ende draghe mi daer in. alle tijt. ende en verghet mijns in gheenre stonden op dat ic dijnre verstandesse. ende in dinen ghedachten blive verheven. ende ghevest vromelic met heter minnen. ende ongheynder begheerten. ende scouwende den alren waerachtichsten spieghel der overster clae-
heit ¹¹

[35] F. 208 *Hoe onse here weende op die stat van iherusalem*

Cum appropinquaret ihesus videns iherusalem videns flevit super illam Doen onse here die stat van iherusalem nakede. hi sachse aen. ende weende over haer Ende sprac... Dese stat daer onse here over weende. dat es tot den iersten die heilige kerke der heilegher kerstenheit Totten anderen mael soe sijn wereltlike herten... — expl. f. 212 welc nu dit ghebet si ende dat beden si. daer af es noch voert te segghen. dat wij aldus uut driven ende die coopliede ghelossen. dat onse huus gode gheame werde dat helpe ons die suete ihesus Amen (Vetter 72 = Corin II 22)

[36] *Van enen slechten weghe te comen te gode wert een gode leere*

Lieve kinder ic wil u nu leren enen corten slechten wech daer nyemant hem in verargheren en mach Ende dit es oec tslot ende dat eynde van allen der oefeninghe die ic u heb gheseit desen tijt daer ghij u in moet leren oefenen stadelike suldi ummermeer comen tot waren levendighen kerstenliken ghelove... — expl. f. 216' Dat wi dese weghe also vervolghen in deser tijt dat wij vercrighen daer ons god toe vercoren heeft in der ewicheit Amen Lieve kinder blivet bi u selven een wijl ende en lopet niet en wech. ende laet dat woert gods in u werken Ende dat soude een yeghelic doen als hi dat woert gods ghehoert had. ende sonderlinghe aldusdanighe inwendeghe leer so soude hi hem daer toe keeren. ende daer bi bliven. gheliker wijs of hi dat heileghe sacrament ontfanghen hadde (Corin I 13)

[37] F. 216' *Dit es noch een goet sermoen*

Salich sijn die oghen die sien. dat ghi siet. want veel coninghen ende propheten begheerden te sien. ende en saghens niet. ende te horen ende en hoerdens niet Doen quam een meester vander wit. ende woude onsen here ondersueken ende sprac Meester wat

(11) De zes punten, die wij hier volledig afdrukken, hebben wij elders niet aangetroffen.

salich doen. dat ic dat eweghe leven besitte Onse here antwoerde hem guetlike. ende hi doch wael wiste dat sijn meyninghe quaet was... Nu nemen wij dat ierste woert Salich sijn die oghen die daer sien dat ghi siet Die mensche heeft twierhande oghen uutwendich ende inwendich Ende en waren die inwendeghe oghen niet. soe waert een herde snode cranc dinc metten uutwendeghen oghen. ende metten mensche alte mael... — expl. f. 222 Ende mochte hi in hem altermael te niet werden Hi worde lichte van dies minne in dien dat hi versoncken es. want hi en weet niet. hem en smaect niet. hi en mint niet. dan dat een Kynder die oghen die al dus sijn siende gheworden die sijn wael salich ende van dese mochte onse here wael spreken Salich sijn die oghen die daer sien dat ghi siet Dat wij alle salich nu moeten werden over mits een waer ghesichte ons eyghens niets Des help ons god Amen

(Vetter 45 = Corin I 5)

[38] F. 222 *Dat rijc der hemelen es ghelijc den verborghenen scat*

Dat rijc der hemelen es ghelijc den verborghenen scat inden acker Gregorius seit Daer om es dat hemelrijc een eertschen dinghen ghelijc opdat des menschen ghemuede. van dien dinghen diet kennet op mochte risen tot dien dinghen diet niet en kent. ende comen also overmits den exempelp der dinghen. diemen sien mach tot dien dinghen diemen minnen mach ende niet sien Ende so wie die sueticheit des hemelschen levens na sijnre mogheleicheit ghesmaect hevet Die latet al gherne. dat hi inder eerden ghemint heeft... — expl. f. 228' Hi es een bedelaer onder die creatueren gheworden sijn armoede van binnen daer mede te vertroesten. want hi den scepper ghelaten heeft die alle begheerten te vervul(f. 229)len pleghet Want die alle dinghen laten can die heeft alle dinghen in dier waerheit ghevonden Hier om waren die arme apostelen gloriose princen der eerden gheheiten Hier om was den kinderen van ysrahel ghelovet soe wat u voete der begheerten betret dat sal u wesen Daer hulp ons toe diet al vermach Amen Deo gracias semper¹²

Herkomst en bezitters

Onbekend. Het dialect wijst naar Brabant als uit de volgende vormen moge blijken : saltu, hi sal, selen; brueder, bedrueft, besueken, vueghet, ghevuedt; ghenoch; herde, sevenwerven; derde, evenkersten; hi spreect/ hi spreket; crachten; ghesceiden, deilen,

(12) Deze tekst over Mat. 13, 44 (*Simile est regnum caelorum thesauro abscondito in agro*) hebben wij elders niet aangetroffen.

hi heit (= heet); gulden, houte; hulpen (inf.), hulpe (auxilium); liede; sunde naast sonne, sonder; tusschen; traech, staet, gaet, eerdsche; vleesch, alleen; mensche, si brenghen, enghelen/ynghelen. — Ook de noordhollandse vorm *wij sellen* komt bv. f. 47 voor.

Literatuur

J. van den Gheyn, *Catalogue ... Bibliothèque royale* III nr 2004. — G. I. Lieftinck vermeldt het hs. even in zijn proefschrift over Tauler, p. 144; hij gaf het als siglum Br. 5 en identificeerde Bas. B, V. 72, Corin I 13 en V. 45; ten onrechte vermoedde hij dat de bundel ook sermoenen van Jordanus van Quedlinburg zou bevatten.

B. Situering binnen de St. Georgener traditie.

In het Zweedse tijdschrift *Studia Neophilologica* XXIX (1957) 200-249 en XXX (1958) 30-77 is Eva Lüders uit Uppsala een reeks uitvoerige bijdragen begonnen, gewijd aan de overlevering der St. Georgener Predigten; de titel luidt *Zur Ueberlieferung der St. Georgener Predigten. Eine Folge von Einzelbeiträgen*. Zij heeft — en dit is de enige goede methode — dit netelig probleem *in zijn geheel* aangepakt, wat geen geringe taak betekent wanneer men ziet hoe wijd vertakt en hoe verward verstrengeld deze sermoenen tot ons zijn gekomen.

In dit hoofdstuk zullen wij proberen tot het onderzoek een steentje bij te brengen door ons Brusselse hs. (= Br) te situeren tegenover het hs. van Kern (= H) en tegenover de meest verwante Duitse loot, hs. Karlsruhe, Badische Landesbibl. St. Georgenklooster Cod. germ. 36 [Villingen in Schwaben (Baden) ±1300] (= G).

I. Van de door Rieder in zijn kritisch apparaat verwerkte hss. leunt Br, evenals trouwens H, het dichtst aan bij G. Dit moge uit een enkel voorbeeld blijken. De door G toegevoegde variant — waarmee G in Duitse traditie alleen staat —: Vnde gesah got den menschin (Rieder p. 254), treffen wij zo wel in Br 50' (Nu behuede god den mensche) als in H 95c aan (Nu behuede got din mensche).

II. Tegenover G geplaatst, gebeurt het natuurlijk dat H en Br hun eigen lezing hebben; en het is opvallend hoe dikwijls zij een zelfde standpunt innemen.

a) Waar G 51½ regel toevoegt (Rieder p. 96 r. 2) laten én H (Kern p. 639 r. 5) én Br verstek gaan.

b) Op een andere plaats voegen zij gezamenlijk iets toe dat in G ontbreekt:

so sol er doch dar nach gütlich und milteklich gebaren, daz der mensch wol merke daz er ez von reht tet... (Rieder 264, 4)

soe sal hi daer na minlike ende guetelic hem (Br 92) wesen. *ende met hem wandelen. alsoe dat hij wael merke dat hijt van recht dede* (Cfr ook Kern 445, 13; aldaar *gebaren* i.p.v. *hem wesen*).

Op een enkele plaats onderscheidt zich een gezamenlijk toegevoegde passage door haar sierlijkheid en door haar spreukmatig karakter: Want alsoe veel als hem die mensche ontgaden can. alsoe veel heeft hi goets. Want dat lief met lieve lieflijc sij. dats cleyn minne weert (Br 99'; cfr. Kern 460, 9; ontbreekt Rieder p. 273).

c) Ook in het kiezen van een woord of een variant volgen H en Br vaak dezelfde gedragslijn; in het volgende stukje b.v. staat *ringit* tegenover een weinig plausibel *regneert*:

ene clarheit heft mi in
hare besloten ende min
begerende herte es er-
ligt ende vrolike ende
rengnert al mine be-
gerde ende min gedeg-
te dar na dat ic dat ger-
ne behilde dat ic be-
vangen hebbe ende dar
al mine begerde mede
ervolt es (Kern 259,
15)

een clærheit heeft haer
in mi besloten ende
mijn begherende herte
es verlicht (Br 115')
vroelic. ende *regneert*
alle mijn begheringhe
ende tghepeyns daer na.
dat ic dat gheerne be-
hield. dat ic bevan-
ghen heb. ende daer al-
le mijn begheerte mede
vervult es

aine clarhait het min ge-
müte umbeschlozzin, und
min girlichiz herze ist
irlúhtit und ist ælliu min
girde vröliche und *ringit*
ælliu min girde und æl-
liu min gehúgede dar-
nahe dc ich dc behabe,
dc ez niemir von mir ent-
wiche, dc ich han umbe
vangin unde damit ællú
min girde irvúllit ist
(Rieder p. 171, 26).

III. Zoals de aandachtige lezer uit de boven geciteerde parallellen reeds heeft opgemaakt, divergeren H en Br onderling zeer vaak.

a) Zetten wij als voorbeeld de volgende passages naast elkaar, dan stellen we vast dat het door Kern (p. 7) gewraakte germanisme (*enech* + genitief) in ons Brusselse hs. wordt vermeden door het werkwoord *ghebreken*, terwijl van de « onzin van de laatste regels » — weer volgens Kern — m.i. geen sprake is. Het

Duits is verwarrend gekonstrueerd doordat het laatste *si* geheel onverwachts op *bösshait* moet terugslaan; bovendien heeft G voor een juist *sich* een zinloos *si* gezet. Me dunkt dat Br zich prachtig uit de moeilijkheden redt.

Ons es ene nature ane geboren die heit fomes peccati, ende en es dis niman eneg sonder dergene die regte van din Heiligen Geste draf es gereineget also also onse Vrowe. Dese natuurlijke bosheit es ons regte van naturen so vaste ane geboren datse niman verdrucken en mag. Want der mensche heft sig betten sonden also verscelket ende verboset datse geren boser dingende ende dis vlesches genugde, ende gerent dis so decke van dir naturaliker crancheit, sonder dis evelen geestes raet. (Kern 206, 9).

Ons es een natuer aen geboren Die heit Fomes peccati Dier nyemant en ghebreect. die recht vanden heileghen gheest daer af niet ghereynicht en wert als onse vrouwe was Dese natuerlike boesheit es ons recht van natueren soe vast aengeboren. datse nyemant verdriuen en mach want die mensche heeft hem metten sunden soe ver scalct ende verboost dat hi boser dinghen begheert ende des vlesches ghenuecht ende begheert des soe dicke vander menscheliker crancheit sonder des quaets gheests raet (Br 48)

Uns ist ain natûr an erborn, daz haisset fomes peccati, und enist des nieman ânig won der von dem hailgen gaist ist gerainnet, alz únsere vrouwe. disú natûrlichú bösshait ist úns so vast an geboren daz si nieman verdruken mag; won der mensch hat sich mit den sünden so gar verswêchet und verböset daz si gert böser ding und des libes wolnust, und gert des dik von natûrlicher krankait ân des túvels râ. (Rieder 116, 10)

Nog een ander germanisme wordt door Kern (p. 8) gebrandmerkt: het gebruik van *werden* + part. praes. Ook in Br komt dit voor, b.v. f 115' merct hoe suete god es. soe wert ghi en minnende, ter vertaling van *et amabitis eum*. Mij lijkt het echter twijfelachtig of dit zulk slecht mnl. is; de kopiist heeft in deze vorm wellicht eerder een inchoatief praesens (Stoett § 257) dan een futurum (Stoett § 243 opm. IV) gezien en alleen in het laatste geval komen wij in mhd. vaarwater.

Dat de lezing van Br waardevol is moge ook blijken uit de weergave van Bernardus' woorden: « rusticus duros habet nervos, fortes lacertos, exercitatio hoc facit; sine eum torpore, mollescit. » Kern klaagt over de slechte versie van H, maar wij zien hoe de door hem voorgestelde emendatie in Br is verwezenlijkt, al is dit mnl. stilistisch zeker niet te roemen. Men lette er tevens op hoe de beide Dietse teksten zich aansluiten bij de variante *wndir arbat*, waarmee G alleen staat (zie boven sub I).

Gi wet wale dat der dorpere herten oderen hebben, van dir gewonheit, datse met arbeide getogen sin; dar af mogense wonder van arbeide liden. Laet mise rasten, soe datse hars selves gevulen, so werdense alse trege alse een ander mensce
(Kern 210, 3)

Ghij weet wael dat die dorperen herde aderen hebben van dier ghewoenten dat si met aerbeit ghetoghen sijn Ende daer om moghen si wonder van aerbeit liden. Laetmense rusten. soe dat si haers selves ghevolghen soe werden si soe traech als een ander mensche
(Br 50)

ir wissent wol daz der gebure hert âdren hât von der gewonheit daz er mit arbeitsen ist gezogen, da von mag er vil arbeitsen (var. G wndir arbeitsen irliden). lânt ir in aber geruwen, daz er sin selbes empfindet, so wirt er also träge als ain ander mentsch (Rieder 118, 19).

Diu gothait wart nie virwert (G) acht Kern (p. 7) verkeerd weergegeven door *Die gotheit en wart noit ververt* (m.i. eerder te interpreteren als *vervaert* dan als *verwerret*). Maar *virwert* betekent hier niet *mortua est* zoals Kern zegt, doch wel *turbata* of *confusa*. Br 177 leest hier *Die godheit en wert niet verminret*, wat in de kontekst geen slechte zin oplevert.

Uit de ontelbare plaatsen waar Br op zijn eentje een zijweggetje inslaat noemen wij nog Rieder 230 : swenn wir von disem ellend geschaident, so ist der nebel zergangen ; Br heeft *live* voor *ellend*, H *ellende*. — Voor *rupere* (=heraut, Kern p. 582) kiest Br 19 *creyeere*. — Interessanter is de passus (Mi lest van den wisen heidenen dat si hare wisheit van hen selver wouden hebben, Kern 343, 22) waar de uitgever een *wo*, dat door een gat grotendeels verdwenen was, zelf heeft aangevuld ; Rieder (232, 9) drukt inderdaad *woltent*. Hiertegenover staat Br : Men leest van den wisen heiden dat si haer wijsheit van (f. 123') [van] hem selven *ghevonden* hebben. Dringt zich nu de vraag niet op : is dat gat in H, rechtstreeks of onrechtstreeks, verantwoordelijk voor de afwijkende lezing van Br ? Met andere woorden : mag H gelden als de vader of als een voorvader van Br ? — Ook in het volgend zinnetje bestaat er veel kans dat Br door H op een dwaalspoor is gebracht :

— (dirre gelôb rainnet daz herze und) *lutert* im alles daz dar us daz bös ist (Rieder 229)

— *drogt* al dat *ute* dat bose es (Kern 340, 6)

— *draghet* dat al *uut* dat bose es (Br 120')

b) Iets dergelijks treffen wij aan bij Br 152 in een sermoen dat bij Rieder ontbreekt : Die van desen boogaert sal wesen wijsheit der scriftueren. het si in walsch of in latijn of in duitsche want die *selke* bedoyen den boegaert ons herten ende doen hem

draghen vrucht goeder werken. Zetten wij hiernaast Kern 631 (De *rigde* van desen boegarde sal wesen wisheit van der scref-turen, sit in Latin, sit in Walschen, sit in Ditschen ; want die *sulen* bedoyen den boegart...), dan stellen wij vast dat onze kopiist wel erg verlegen zat met het moeilijke woord *rigde* 'sloot', waarmee ook Kern en Verdam niet goed weg weten ; dat hij het gewoon overslaat, getuigt niet voor zijn vindingrijkheid.

Een ander stukje, dat evenmin in het Duits werd aangetroffen, laat ons zien dat ook in deze gevallen Br niet uitmunt door tref-zekerheid wanneer het afwijkt van H, maar eerder een vertroebelde indruk maakt :

Oy Sile, gin sult nit allene met <i>verdronkenre</i> pensingen van den luttren drancke uwen Amis be- scouwen (Kern 596, 15).	O ziele ghij en selt niet allene met <i>donckerre</i> peynsinghe van- den luterer dranck uwen amius scouwen (Br 28).
---	---

En iets verder : hi wert so *onseghelic* ontfenct/ hi wert soe *gheunstelic* ontfunct.

c) Hadewijchs tiende brief en het bekende traktaat van Beatrijs van Nazareth, die wel in H zijn opgenomen, maken helaas geen deel uit van de hier besproken Brusselse reeks Limburgse sermoenen. Een vergelijking van het originele Brabants met het Brabants van deze bundel zou een boeiend schouwspel geboden hebben. Toch wordt dit verlies enigszins goedge maakt door korte excerpten uit Hadewijch die in andere preken zijn binnengeslopen. Twee willekeurige voorbeelden zullen ons toelaten tot een conclusie te komen.

1) Wi willen alle wel god met gode wesen ; Mer, wet god, luttel es onser die mensche met siere minscheit wille ven Ende sijn cruce met in hem willen draghen de met hem ane den cru- ce willen staen Ende die scout der menscheit vol- ghelden (Had., brief VI r. 230) ¹³	Vel lide wouden wale got sin met Gode in der glorien, mar luttel gut lide willen mensche werden met heme in der tribulacien ende in den tribulacien. ende in vernoye dar hi men- sche binnen was (Kern 422, 7)	Veel liede wouden wel goet sijn met gode in der glorien. maer lut- tel lieden willen met hem goet werden in tribulacien. ende in vernoy. daer hi mensche in was (Br 147')
---	---	--

(13) Het lijkt mij twijfelachtig of LS hier wel aan Hadewijch ontleent, zoals VAN MIERLO, *Brieven* II, p. 54 beweert. Voorzichtiger is wellicht het een dictum van een of ander kerkvader te noemen (Bernardus ?), waarvan én Hadewijch én LS een eigen echo weerkaatsen.

2)

Want

wi sijn cranc

in *dogbene* ende vlietich in ghenoechten. Onsconnen lettelt soe cleine dinc gheletten in *vernoye*, wi en *legghen* wel

Minne ghehouden inne ende vergheten haers te

pleghene. Dat es groete cleynheit. Want men in

alle *uren* der Minnen *uren* minnen gnug le-

ghenoech soude leven (Had., brief XXX r. 25).

Nu sin vel lide, alse horen spreken van Gode ogte van dogden ogte van der edelheit der selen ogt van der bliscap van himelrike, so woudense wale gut sin — het ware oec wale guts willen wert —, mar utermaten cleine willentse dertue duen. Want leider —

Got help ons allen! — wi sin alle cranc in

dogen ende vlitteg in genuechten. Ons can lut-

tel so clene denc geletten in *vernoye* win

leggen minne wal ghehouden. Dats grote

clenheit, want mi al *uren* minnen gnug le-

ven soude (Kern 464, 24).

Nu sijn vele lieden als si horen spreken van gode of van duechden. of vander edelheit der zielen of vander blijschap des hemelrijcs. soe wouden si wel goet sijn. het waer oec wael goets wille waert. maer alte cleyn willen si daer toe doen. Want leiden. god

hulpt ons allen. wij sijn alle cranc in *duechden*.

ende vlietich in ghenuechten. Ons can lut-

tel soe cleyn dinc letten in *verdriet*. wij en

moghen minne wael ghehouden. dats groete

cleynheit. want men al van *uwer* minnen leven

soude (Br 102')

Voor al uit de tweede parallel treedt wel zonneklaar naar voren, dat inzake autochtone teksten Br alleen maar een door vele kopiisten en door verre omzwervingen verhakkelde lezing geeft. Wat het eigen Brabants goed betreft, kan Br dus geen aanspraak maken op een ongeschonden blazoen; het is een repatriant, een verloren zoon die bij zijn terugkeer in het vaderland veel van zijn pluimen blijkt gelaten te hebben.

Ambachtslieden en Rederijkers spelen in Tricht toneel

door

Jef NOTERMANS
lid van de Maatschappij

Con amore aan Dr. C. de Baere

ONTSTAAN VAN DE GILDEN

Men kan met de hooggeleerde Carmeliet Dr. Th. Keulemans¹ tot 700 voor Christus teruggaan om bij de oeroude Romeinen de eerste gilden aan te wijzen. Interessant is, dat acht groeperingen van ambachten door de latijnse schrijver Plutarchus worden genoemd, nl. goudsmiden, kopersmeden, pottenbakkers, schoenmakers, timmerlieden, ververs, volders, fluitspelers. Eeuwen nadien komen er verscheidene bij o.m. kleermakers, steenhouwers, geneesheren, ezeldrijvers, waterdragers (verenigd in zogenaamde collegia) en bakkers, kalkbranders, schippers, slaggers, die officieel tot erfelijke kaste waren verheven. Met professor Keulemans mag men overhellen tot de mening, dat van dit soort gilden in de landen, waar de Romeinse legioenen langdurig vertoefd hebben, iets is overgenomen. Symptomen daarvan duiken op tijdens het bewind van Karel de Grote (welbekend in de Maasgouw!), terwijl Reims en Soissons in de negende eeuw over ambachtsorganisaties spreken. De jurist Keulemans concludeert uit verscheidene elementen, dat er

- 1) jaarlijks of meermalen 's jaars een bijeenkomst plaats vond, waarbij de leden gezamenlijk aan een feestdis zaten. Mogelijk vindt dit gebruik zijn oorsprong bij de Germanen;
- 2) een religieus verband bestond in de confrerie. Dit kan zowel een Romeins als een Christelijk element zijn;
- 3) Onderlinge hulp en bijstand was geboden. Onder ede verplicht men zich de voorschriften na te komen.

We zullen straks zien, dat onze middeleeuwse gilden in wezen soortgelijke karaktertrekken vertonen.

(1) Prof. Mr. Dr. Th. KEULEMANS O.C., *Het gildewezen, opkomst, bloei en verval*. (Den Haag, 1941, 2de druk, 107 blz., uitverkocht).

Een kwart eeuw geleden heeft onze onvermoeide Leuvense leermeester professor Dr. Jan Baptist Gessler, in het maandblad « Limburg » (8ste jaargang, blz. 1-8) de aandacht gevraagd voor « Het Narrenschip der XII eeuw in 't Loonsche Land ».

Terloops is daarop gewezen in ons « Kultuur en Literatuur in de Maasgouw voor 1200 » (Leuven 1938, blz. 65 en 66). Een tijd geleden bracht Mathias Kemp met zijn « Overzicht van de Vastenavondviering in ons Zuiden »² als voorafbeelding van « Carnaval in Limburg », nogmaals « de Blauwe Scute » voor het voetlicht.

Maastricht moet in rep en roer zijn geweest, toen de speelwagen (geconstrueerd te Corneli-Münster) via Vaals en Gulpen uit Aken arriveerde. De executanten hebben in alle geval in 1133 door hun zotte sprongen, gewaagde liedjes en vertoningen een ongewone hilariteit verwekt. Ook al kan men niet precies uit de latijnse bron opmaken, wat er ten tonele is gebracht, het moet toch wel erg scabreus en schandaleus geweest zijn. Dit blijkt voldoende uit de voortzetting van de kloosterkroniek (te St.-Truien) « *Gesta Abbatum Trudonensium* » waarvan de geleerde monnik *Rodolfus* meer dan de grondslag heeft gelegd.

Het weversgilde van Aken, dat gedwongen was deze landschuit te bouwen op een soort sleperswagen, zal vermoedelijk gelachen hebben als de boer-met-de-kiespijn, want op hun sloeg de bijtende parodie.

Ongeveer te zelfder tijd bestaat in onze toenmalige Zuidnederlandse zusterstad Atrecht een groepering van mannen met een religieus-sociale doelstelling. Deze vereniging heet *Puy*, ook wel *confrérie*. De godsdienstige opzet krijgt een basisverbreding door een letterkundige bedrijvigheid in de boezem van deze broederschap.

Zijn het aanvankelijk dichtoefeningen ter ere van O.L.Vrouw en Sinte Cathrien (patrones van wijsgeren en beoefenaars van de Rhetorica!), geleidelijk komt men tot een toneelmatige uitbeelding van de levens der heilige beschermvrouwen en hemelse beschermheren³. *Maastricht* met zijn sterk godsdienstige leven, in de dertiende eeuw gestimuleerd door de komst van de Franciscanen en Dominicanen, Antonieten en Augustijnen, de geestelijke Ridders van de Duitse Orde en de Broeders Begaarden,

(2) Maastricht 1951. (Publiciteits-Bureau Veldeke).

(3) Vgl. o.m. Dr. Jos. van Mierlo S.J. over de oorsprong van de Kamers van Rhetorica in zijn *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* 2de deel, pag. 214 vlgg. — Gerard KNUVELDER, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*. 1ste deel, blz. 230-258. — Dr. J. J. MAK, *De Rederijkers*, 1ste hoofdstuk (Amsterdam 1944). Met omzichtigheid te gebruiken: *Les Chambres de Rhétorique*, door Henri LIEBRECHT (Bruxelles, 1948).

heeft soortgelijke confréries gekend. Of de Kruisheren en Cellebroeders er in de vijftiende eeuw een nieuw accent aan gegeven hebben, vermeldt noch Baron von Gesau⁴ noch dr. Edm. Jaspas⁵.

Telt men de zijkapellen van de Sint Servaas en van de O.L. Vrouwe kerk, alsook de altaren van de bovengenoemde orden, (waaraan men mag toevoegen de kapellen van de Witte Vrouwen, alias Zusters van Maria Magdalena, van de Zusters op de Maagdendries, van de Faliezusters naast het Pater Vinktoentje, van de Franciscanessen op de Beyart en die van de Zusters in de Zwingelput) dan komt men tot een litanie van diverse heiligen. Dageelijks moest het goddelijk officie aan het gilde-altaar worden gecelebreerd, om dusdoende Gods zegen, door de voorspraak van de patroon, of patrones, voor het eeuwig en tijdelijk welzijn van de ambachtsleden af te smeken en de afgestorvenen⁶ bij te staan.

Het is mij opgevallen, dat bij de gilden van Maastricht niet als patroon fungeren de vermaarde St. Servaas, zijn opvolgers Monulfus en Gondulfus, noch St. Lambertus. Wel vind ik de volgende inheemse en uitheemse beschermheiligen:

- 1) Apothekers, barbiers en chirurgijns : Sint Cosmas en Damianus.
- 2) Bakkers : Sint Albertus. - Molenaars : Sint Victor
- 3) Blauwververs: Sinte Catharina van Siëna.
- 4) Brouwers: Sint Arnoldus.
- 5) Droog- of lakenscheeders: Sint Christoffel.
- 6) Goud- en zilversmeden en grofsmeden: Sint Eloy (Eligius).
- 7) Hoveniers (gaardeniers) inclusief handelaars in zuivelproducten en groentes: Sint Urbanus.
- 8) Kleermakers en naaisters: Sinte Anna.
- 9) Korvers (vlechters van manden en anderszins): Sint Pieter.
- 10) Kremers (inbegrepen hoedemakers, lintwerkers, haarmakers, koperslagers, kantwerkers, pruikmakers): Sinterklaas.
- 11) Lakenwevers (= gewantmeekers) en stofververs : Sinte Genoveva.
- 12) Linnenwevers (of cortespoelders): Sint Severijn (en Genoveva?).
- 13) Looiers: Sint Jan.
- 14) Metselaars: Sint Hubertus.

(4) L. Baron von GEUSAU, *Korte geschiedenis der Kloosters te Maastricht* (Publ. de Soc. Hist. etc. 31ste jrg. pag. 3 en vlgg.)

(5) Dr. E. JASPAR, *Kint geer eur eige stad?* (Mastreech 1936).

(6) De broederschap van St. Eloy deed voor de leden, na hun dood, 30 zielmissen lezen : Cf. *Opkomst, bloei en verval der gilden, naar Henrich Pesch S.J.* door Mr. P.J.M. AALBERSE, pag. 44 (Leiden 1912.)

- 15) Ooftmengers of fruitverkopers: Sint Salvator.
- 16) Pelswerkers: Sint Hubertus.
- 17) Schoenmakers: Sint Crispinus.
- 18) Slagers: Sint Bartholomeus.
- 19) Timmerlieden, schrijnwerkers, radermakers: Sint Jozef.
- 20) Vissers: Sint Pieter.
- 21) Volders: Sint Querijn.
- 22) Witmakers: Sint Bartholomeus.
- 23) Schippers: Sint Nicolaas⁷.

Wie de leemplakkers patroniseerde, is mij niet bekend. Zoals hierboven vermeld is, achtte elk gilde het een erezaak aan zijn patroon niet enkel een vers te wijden, maar ook een uitbeelding van zijn leven in een toneelstuk. Veelal was in de boezem der organisatie niet enkel een dichter te vinden, maar ook een clubje, dat onder eigen of geleende regie een spel op de jaarlijkse naamfeestdag opvoerde.

't Is heel erg jammer, dat tot heden van al die handschriften geen enkel aan het licht is gekomen. In dit opzicht zijn we al even arm als de meeste steden. Was de boekdrukkunst in Maastricht⁸ niet zo lang geweest, dan zou mogelijk uit de gildenbloeitijd iets door de drukpers aan de vergetelheid ontrukkt zijn. Brussel en Antwerpen zijn op dat gebied rijker bedeed.

TONEELBEDRIJVIGHEID VAN DE GILDEN

Een geboortedatum van rederijderskamers is onbekend. Vermoedelijk zijn de schuttersgilden (handboog- en voetboogschutterijen met Sint Sebastiaan als patroon) de organisaties, waar het eerst aan dichtkunst en toneelspel is gedaan.

Uiterst beknopt is de aanduiding, dat voor 1400 gezellen van rhetorycke in Tricht bedrijvig zijn. Men zou hierbij kunnen denken aan de fameuze Heiligdomsvaarten⁹.

(7) De 2de oktober 1413 stelt Hertog Antonius het Maastrichtse aantal ambachten op *dertien*. In augustus 1420 verhoogt Hertog Jan IV dit tot *drie en twintig*. Zodoende was het getal van de vorige eeuw hersteld, waarin de Bisschop van Luik (Jan van Beieren) en de Brabantse Hertog Antoon voornoemd veranderingen hadden aangebracht.

Vgl. Jos. RUSSEL, *Geschied- en Oudheidkundige schets der Stad Maastricht* (1883), eerste deel: Gilden, Handel en Nijverheid (blz. 256-265) — Jozef DE RAS, *De ambachtsgilden te Maastricht* (Leuven, 1907), overgedrukt uit *Dietsche Warande*, 1898. Een werk als *De Gilden* door A. J. BROUWER-ANCHER ('s-Gravenhage, 1895), XIV + 294 blz., is voor Maastricht een onvervulde wens.

(8) A.A.M. STOLS, *Kort overzicht van de geschiedenis der boekdrukkunst in Maastricht van 1551-1929*. (Maastricht, 1929).

(9) P. H. EVERSEN, *De heiligdomsvaart van Maastricht* (Public. de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg, jrg. 7. pp. 298 sqq, 1870).

Deze manifestaties van diep geloof en gevoel voor schoonheid gingen gepaard met uitbeeldingen van religieuze waarheden, levensvoorstellingen van heiligen e.d. Uit publicaties van H. Everesen, de kerk-historicus professor P. Albers S.J. en de rijksarchivaris Dr. Pierre Doppler mogen we besluiten, dat het jaartal 1391 de oudste officiële vermelding van een Maastrichtse Heiligdomsvaart geeft.

Zijn het de actieve boogschutters van Maastricht geweest, die in 1405 de Heiligdomsvaart glans bijzetten, niet enkel door hun verschijnen maar mede door hun spel?

Waren het de zonen van deze « acteurs », die 5 x 7 jaar nadien een zelfde plechtigheid opluisterden en na afloop op het Vrijthof, het Marktpllein e.d. speelden? De speciale ordonnantie van de stedelijke magistraat i.v.m. bedoeld feest stelt op 22 juni 1440 zorgvuldig vast, hoe men zich het ordelijk verloop van het grootscheeps evenement had gedacht. Met betrekking tot de toneelbedrijvigheid vermeldt de oekaze echter niets.

Tweemaal zeven jaar daarna, daags na het Sint Servaasfeest, Anno Domini 1454, besluiten de kapittels van Onze Lieve Vrouwe en van Sint Servatius tot de toning der relieken, die (om de 7 jaar) op 9 juli zou geschieden. Tot 1552, dus 14 maal na bedoelde datum, is Tricht gastvrouw geweest van tallozen, duizenden, ja tienduizenden, die gesticht zijn door de heiligdommen, maar ook genoten hebben van de toneelopvoeringen annex de kerkelijke pompa-pompa.

Na 1559 viert Tricht, ondanks oorlogsdreiging en troebelen nog tweemaal het grandioos gebeuren: in 1566 en 1573. In 1580 ligt de stad, grotendeels verwoest en ten dele uitgemoord door de soldaten van Alexander Farnese, hertog van Parma, te bloeden uit ontelbare wonden. Kracht noch macht zijn er aanwezig om iets te organiseren. Pas na ommekomst van de Jezuïeten, verdreven door de hatelijke Hollandse bezetter Willem van Heze, zal geleidelijk aan van een toneelherleving sprake zijn. Tot 1829 verdwijnt de Heiligdomsvaart met zijn expositie, pelgrims, toneel, enz. Al mag men rustig aannemen, dat er vaak verteld is door grootouders, vaders en moeders, over de roemrijke luisterrijke en kleurrijke heiligdomsvaarten, inclusief schouw- en wagenspelen, spectaculaire vertoningen, als de bestorming van de tijdelijke burcht in de Maas e.d. (waarvan o.m. genoten hebben Koning Philips II, 1550, Prinses van Oranje, 1679, en Czaar Peter de Grote, 28 juli

P. ALBERS S.J., *De Heiligdomsvaart in de Middeleeuwen te Maastricht*. (Publ. etc., jrg. 66, pp. 53 sqq 1930).

P. DOPPLER, *Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht* (Publ. etc., jrg. 36 t/m 44).

1717), de heugenis aan de heiligdomsvaarten moet stilaan verdwenen zijn.

Naast de kerkelijke demonstraties, die van grote invloed zijn geweest op het culturele leven onzer stad, vraagt een andere meer wereldlijke activiteit onze aandacht.

Wie zich de koninklijke bezoeken aan Maastricht in de 20ste en 19e eeuw herinnert, weet: hoe zich de burgerij bij die gelegenheden telkenmale daadwerkelijk heeft gegeven om de ontvangst luister en glans bij te zetten.

Het optreden van een koninklijke zangvereniging als de vermaarde «*Staar*» (vgl. het «*Vorstenhuis en Staar*» door Stef Kleyn), en van het ex-Maastrichts Stedelijk Orkest ligt nog vers in het geheugen. Op een ander niveau lagen begroetingen (cum annexis) van illustere personen in het verleden. Doorgaans spraken men van «*blijde incomste*», ook wel «*joyeuse entrée*» genaamd. Steevast ging daarmee gepaard de opvoering van een toneelstuk. Als we ons beperken tot de vijftiende eeuw¹⁰, zien we de volgende personen door de feestelijk versierde stadpoorten onze koninklijke stede binnenrijden. Hertog Jan de vierde wordt verwelkomd door de magistraat en de vroede vaderen op 10 november 1420. Eenzelfde ontvangst valt te beurt aan Filips, hertog van Boergondië op 11 juni 1431. De Luikse bisschop Louis van Bourbon bewijst men hulde, resp. op 22 juni 1450 en op 22 juli 1456. Vlak na Kerstmis 1467 begroet Tricht de «*téméraire*» krijgsman, Karel de Stoute. Aan de pauselijke legaat, bisschop Jan van Ho(o)rn valt in 1468 een blijde inkomst ten deel. Aarts Hertog Maximiliaan van Oostenrijk bezichtigt niet enkel de heiligdommen van de Sint Servaaskerk, doch laat ook met welgevallen het oog rusten op de stoere boogschutters van Sint Sebastiaan. Praal noch pracht is gespaard bij het bezoek van keizer Frederik op 18 juli 1468. Om de privileges der goede stede Tricht te bekrachtigen doet de 30ste april 1490 Hertog Filips van Boergondië zijn joyeuse entree. Dit alles werd overtroffen, toen in 1494 Keizer Maximiliaan de eerste, met zijn gemalin Blanche, door zijn zoon Hertog Filips, de prominenten van de Nederlandse adel, mits-

(10) Bijbelse spelen zijn in de 15de eeuw aan de orde van de dag. Onze zusterstad *Hasselt* is zo gelukkig een lijvig manuscript te bezitten, dat o.m. behelst: een spel van de kuise Suzanna, van de onverschrokken Judith, van de bekoorlijke Esther en haar koninklijke gemaal Assuërus, van de wellustige prins Ammon en zijn verleide zuster Tamar, enz.

Het naburige Beek-Elsloo moet een handschrift gekend hebben, dat de regisseur heeft gehanteerd bij het spelen van een stuk over aartsvader Abraham (de eerste mei 1466). Maastricht is ófwel van zijn bijbels repertorium beroofd, óf de veelvuldige belegeringen en branden hebben dit cultureel erfdeel stuk voor stuk vernietigd.

gaders « tout Maestricht » verwelkomd, binnen onze wallen gastvrijheid genoot. Genoemde Filips deed de schutters van Tricht wel grote eer aan, in 1496, door zelf de boog en pijl op te nemen en letterlijk de vogel af te schieten¹¹. Zoals reeds vermeld was een blijde incomste zonder « comédie » ondenkbaar. Men moet echter betreuren, dat tekst noch titel tot op de dag van heden aan 't licht is gebracht.

Ziet de Trichter bevolking in 1380 zijn boogschutters te paard naar *Doornik* tijgen, 'n soortgelijk uitgeleide doet men in 1404 de mannen die via Hasselt en Aarschot de stad *Mechelen* bereiken om er mede te dingen naar de begeerde toneelprijs. Of het dezelfde zijn, die in 1405 een bijzonder cachet geven aan de heilighdomsvaart in Trega, kunnen we bezwaarlijk uitmaken.

Wederom aanvaardt een rijdende groep tonelisten een verre reis in 1408. *Gent* (\pm 160 km.) heeft de Maasstad uitgenodigd en zal dat nog vaker doen in de vijftiende eeuw.

Hoe onze welvarende industrie- en koopmansstad feesten kan organiseren en zich als een voortreffelijke gastvrouw weet voor te doen, leert het jaar 1438. Dan lokt een z.g. *landjuweel* tal van gilden en toneelgezelschappen uit de Maaslanden en uit andere gewesten naar het speelse Tricht¹². Het zou niet zonder boudheid zijn als men het z.g. verrijzenisspel, dat mogelijk in het franciscaanse Observantenklooster is geconcipieerd, althans gecopieerd — tot de Maastrichtse toneel-literatuur ging rekenen. Het mag wél ten aanzien van « *Die Verrisenisse Onses Heren*, » een mysterieospel, ten jare 1561 in onze vesting gespeeld. (Gesubsidieerd door de gemeenteraad op maandag « den lesten dach Martij anno XVCLXI ».)

De culturele bescherming door de vroede vaders spreekt niet zozeer uit de éne Hornse gulden, geschonken aan de « spelluyden die op (de) waghén spelen » als wel uit het beschikbaar stellen van schragen en 200 voet planken, en de intentie, dat het spel zou strekken tot « duechdelycke beweginghe van den borgheren ».

*
**

(11) Genoemde festiviteiten zonken in 't niet bij de festijnen op 14 oktober 1520, op welke datum de 20 jarige Keizer Karel de Vijfde o.m. door tweeduizend schutters in Tricht gesalued werd.

Dit doet ons o.m. denken aan de grootscheepse demonstraties te Doornik in 1549 voor Karel V en de Kroonprins Filips.

(12) Dr. C. DE BAERE heeft bij zijn onderzoekingen geen enkele maal de Maastrichtse spelers in Vlaanderen ontmoet, getuige zijn artikelen « *De bedrijvigheid der oude Kamer van Rhetorica te Brussel* » (« Eigen Schoon en de Brabander » 1947, blz. 97-119) en « *De Deelneming der Brusselse Rederijkers aan rhetorische feesten en wedstrijden* ». (« Eigen Schoon en De Brabander, jrg. 31, blz. 8-24, 49-61.)

Geen enkel voortbrengsel is ons overgeleverd¹³ door de Maastrichtse *rederijkerskamer*

I. «*Broederschap der Heilige Driekoningen*».

Blazoen en zinspreuk, prins en factor, ja, elke indicatie omtrent personen, inrichting van de «*camer Rhetoricke*» en titels van stukken hebben we vergeefs gezocht. Pas in 1527 vermelden onze raadsnotulen deze rederijkers voor het eerst. De gemeente Tricht is wel zo goed bij te springen, althans de schepen van openbare werken zorgt voor balken, planken en lege biertonnen! Bij de gevangenpoort, aan de uitmonding van de Grote Gracht in de Markt, moeten de materialen (na opvoering van het stuk) worden opgeborgen.

Op een lentedag in 1548 genieten onze burgers van een *openluchtspel*. Entrees en vermakelijkheidsbelasting zijn nog niet uitgevonden in de zestiende eeuw. Geldt van onze Maastrichtse toneelpelers de toespeling: «*rederijkers zijn kannekijkers?*». De geldmiddelen blijken doorgaans lamentabel. Daarvandaan het verzoek o.m. in 1551 om een loterij of kienavond te organiseren. Ook in 1565 wordt op een soortgelijk ingekomen stuk door het raadhuis goedgunstig beschikt, mits drie vroede vaders de trekking mochten bijwonen! Als acteurs in genoemd jaar geen rekening en verantwoording aan de magistraat willen afleggen, dreigt deze de onwillige onderdanen kort daarop, in 1556 met een boetetocht naar Sint Jacob van Compostella in Spanje! Schoorvoetend laten de comediespelers dan de twee schouten en vier raadsleden als kascommissie in hun boekhouding neuzen!

II. Drie uitgebreide stukken zijn in 1551 door de «*rethorisims vanden Wijngaertzrank*» opgevoerd, waarvan een op sacramentsdag. Voor het laatstbedoelde voteerde het Stadhuis zestien gulden, door de «*peymeester*» prompt uitbetaald. Helaas, ontbreekt over deze rederijkerskamer enigerlei documentatie¹⁴.

III. Iets wijzer worden we omtrent de kamer, die zich gesteld had onder de bescherming van «*Onze Lieve Vrouwe van St Hilarius*». In het jaar Onzes Heren 1539 spelen ze op sacramentsdag.

(13) Niet minder dan zeven maal «*in twee eeuwen tijds... omsingelen de Luikenaars deze stad*». M. KEMP, *Geschiedenis van Limburg*, blz. 40.

(14) Voor het eerst in 1553 wordt melding gemaakt van Hennesken de Geck, of wel genaamd Hennesken de Gompelman. Jaarlijks ontving deze officiële kwibus een kledingtoelage, maar nam daarmee de verplichting op zich de stadslivrei aan te trekken, zoals dat gold voor de «*gezworenen*» boden. In 1580 wordt ondanks de ramp van 1579, aan Hennes-de-Gek subsidie voor zijn ambtskostuum verleend. (Cf. Dr. J. MAK, *De Rederijkers*, p. 16).

De « spelluyden » krijgen voor hun « wagen-spelen » op verschillende punten in de stad één Hornse gulden!

IV. Staat de « *Broederschap van Sinte Emilie* » aanvankelijk zelfstandig, later associeert ze zich met de bovenvermelde rederijkerskamer « *Driekoningen* ». Al is de oprichtingsdatum niet bekend, een archivaris van Maastricht heeft in de vorige eeuw de mogelijkheid van fundering vóór 1500 aangenomen. Een notitie over een opvoering op 5 november 1509, wijst wel in die richting.

Op de zogenaamde « cleyн kermesse », in september 1540 is een « refereyn » ten beste gegeven, waarvan niet vaststaat, dat Emilia er de hand in heeft gehad. Enkele maanden later (28 februari 1541) beslist de gemeenteraad, dat men de Emilianen zal verstrekken: « planken om een theatrum te maken. » De spelers wordt een subsidie in vooruitzicht gesteld: vier gulden voor een groot spel, twee gulden voor een kleintje!

Niet lang daarna krijgt de Raad een bezuinigingsbeveling. In verband met de benauwde tijden wordt voor de volkskunst geen cent meer toegestaan (4 juli 1541). Drie maanden later keert men terug van deze dwaalweg. De toelagen van voorheen aan de « speilluyden off rithoriken » worden weer netjes verleend tot in 1546.

Interessant is de tekst van een eedsformule die de rederijkers van deze kamer in voornoemd jaar bezigen ten aanzien van de Prins-Bisschop van Luik, de Hertog van Brabant en het Bestuur van de Driekoningen, waarmee « Amalie » zich versmelt. In 1561 heben ze de honderd kilometer naar *Antwerpen* afgelegd. Is in de jolige sinjorenstad een prijs als verstkommende behaald? Of heben ze andere triomfen en veroveringen gevierd?

V. Voorlopig blijft het een open vraag: vertegenwoordigen « *Die jonge goudbloemkens* » een nieuwe Trichtse generatie?

Burgervaders, schepenen en raadsleden blijken met deze rederijkerskamer te sympathiseren, getuige de meervoudige subsidies die men de « rethorikers vander Jonger Goutbloem » schenkt.

Uit tot heden onderzochte raadsnotulen schijnt een eerste optreden van 1551 te dateren.

In 1554 richten ze een toneelstelling op, waarvoor het stadhuis (in de Grote Staat!) tien gulden subsidieert.

Moeten we aannemen, dat ze 1559 de laatste maal op de planken gestaan hebben? Een vijfde prijs wordt in de wacht gesleept in de *locale wedstrijd* door het stadsbestuur uitgeschreven. Het Schipperambacht brengt het er beter af door als nummer één uit de bus te komen, (waaraan verbonden was een ton bier en rijnwijn); op de voet gevolgd door de Drie Koningen.

VI. Schraal is de oogst als men materiaal wil vergaren omtrent de rederijderskamer « *Die Balsemblom* ». Feitelijk kan men niet eens van oogst spreken. Tevergeefs hebben wij de bemiddeling van de huidige archivaris-bibliothecaris der Gemeente Maastricht, Mr. Drs. H. Wouters, ingeroepen. Zijn hoffelijke dienstvaardigheid ten spijt is het niet gelukt (intra et extra muros) hoekstenen voor de toneelgeschiedenis onzer stad aan te voeren.

Aan alle toneelbedrijvigheid lijkt voorgoed een einde te komen door de medogenloze man, de verfoeide bezetter Ferdinand Alvarez de Toledo, hertog van *Alva*. Met een zekere grimmigheid brengt hij de rederijderskamers om zeep. Het waarom is ook hier duidelijk. Evenals elders hadden de gilden te veel vingers in de politieke pap, wat voor een dictator als de ijzeren Spanjool een doorn in het oog was.

Is aan zijn scherpe blik de Balsemblom ontsnapt? Iets soortgelijks heeft *Tongerren* gekend, waar de bloeiende kamer « *De Witte Lelie* » een « illegale » werking heeft kunnen uitoefenen. *Bilzen*, luttele kilometers ten westen van Maastricht telt twee rederijderskamers, de « *Korenbloem* » (met de zinspreuk: « Reuck vuldt en verheught »), en de *Velbloemen*, die de moed er in hielden in de Gouden Eeuw. De tweeherige stad St.-Truiden ziet drie kamers in de sterk bewogen zestiende eeuw opereren: *Die Okeleyen* en *Die Roesencrans*, later versmolten tot *Die Olyftack* (met de spreuk: « Gods Geest verlicht », 1570-1788). Henric van Veldeke's woonstede Loon bezit terzelfder tijd *Die Goutbloeme* (met de spreuk: « Loon versoet arbeydt, Arbeydt versoect Loon »). In *Maaseik* speelt « *Die Sonnebloeme* » (onder 't motto: « Vreugt met Deugt. »). *Stokkum* aan de Maas, vermaard door zijn passiespelen en een Anti-Christ-spel is in de geschiedenis der rederijders vereeuwigd. Hierboven is op de « *Rode Roos* » (« Hitte vercoelt ») van *Hasselt* even gezinspeeld. Het rijke repertoire valt af te meten aan een vijftigtal handschriften met toneelspelen, die in de zestiende en zeventiende eeuw zijn opgevoerd. Tien stukken zijn tussen 1611 en 1638 in een kostbaar manuscript samengevoegd. Er zal een nauwgezet onderzoek moeten ingesteld naar de relaties tussen de geciteerde kamers in het graafschap Loon en Maastricht. Vast staat, dat landjuwelen, hagespelen en refereinen de verbroedering in de genoemde dorpen en steden in de hand hebben gewerkt¹⁵.

(15) Op 24 september 1548 waren Maastrichtse rederijders gastspelers te Hasselt. 's Jaars daarop is dit met een tegenbezoek beantwoord.

OSC. VAN DEN DAELE en FR. VAN VEERDEGHEM, *De Roode Roos. Zinnespelen en andere toneelstukken der zestiende eeuw voor het eerst aangegeven naar een Hasseltisch Handschrift* (Bulletin de la Commission Royale d'Histoire de Belgique. 1899). Voor de wetenschap vrijwel onbruikbaar.

BESLUIT

Aan het bestaan en de activiteit van de Maastrichtse rederij-kerskamers kan niemand meer twijfelen, sinds de archivaris P. H. Eversen zijn « bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde » afstond aan de Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg (8ste jrg. 1871, pp. 303-332). De raadsnotulen van Maastricht wachten nog op grondige exploratie. We zijn er zeker van, dat uit stadsrekeningen en andere archivalia heel wat materiaal te voorschijn zal komen. Ook het nauwgezet excerpieren van de handschriften, die betrekking hebben op de ambachtsgilden¹⁶ (o.m. berustend in het Rijksarchief, Sint Pieterstraat, Maastricht) belooft inzonderheid met betrekking tot het regelmatig deelnemen aan de sacramentsprocessies en blijde-inkomsten verscheidene bouwstenen. De naartijge speurder en toegewijde delver moge zich daarbij niet laten weerhouden door de ietwat pessimistische diagnose van Gerard Knuvelde, geformuleerd in zijn voortreffelijk handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde (eerste deel, p. 230, 's-Hertogenbosch 1948): « Over het ontstaan van de Rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden hangt een sluier, die wel nimmer geheel opgelicht zal worden. »

Dr. C. DE BAERE en Dr. J.B. GESSLER, *De Roode Roos. Geschiedenis der Hasseltsche Rederijderskamer.* (Hasselt 1913).

J.B. PAQUAY, *De rederijderskamer de Witte Lelie* (Limb. Bijdragen, 3de jaargang, blz. 105 v.v., 4de jrg. blz. 99 v.v.).

Alb. REMANS, *De Limburgse Rederijderskamers* (Limburg, 19de jrg. Overdruk 1-26).

Dr. J. LYNNA, *Het ontstaan der Limburgse Rederijderskamers* (Limburg, 19de jrg. blz. 209-217). Ook deze Rijksarchivaris te Hasselt huldigt de stelling: de rhetorica-kamer is ontstaan uit de groep « gesellen vanden spele die sich in de schoot van de schutterijen had gevormd... » (blz. 216). Uitvoeriger bibliografie in mijn « *Toneel in de Maasgouw van ± 1100-1800* », Batavia, 2de druk, 1941), blz. 24 en 25.

(16) Ik vraag de aandacht voor A.J. FLAMENT, *De Gilden te Maastricht vooral onder het oogpunt van Kunst en Nijverheid en hun proefstukken.* (Public. de la Soc. Hist. et Arch., 52ste jrg., pp. 18-23) deze paragraaf is een onderdeel van zijn *Limb. Geschied- en oudheidkundige schetsen.*

Van de oudere literatuur noem ik alleen: A. PERREAU, *Recherches sur les Corporations de métiers de la ville de Maestricht et sur leurs réseaux.* (Bruxelles, 1848).

Opnagmerkt is gebleven J. HUYSMANS' *Sociale instellingen, gilden, putten en confrerieën te Roermond van 1232-1795.* (Gedenkboek ter gelegenheid van het zevenhonderdjarig bestaan van Roermond als stad. (1932, blz. 264-287).

Leerzaam zijn de opmerkingen van Dr. Willem DE VREESE, *Leekebijdragen tot de Geschiedenis van Vlaanderen, inzonderheid van Gent*, i.v.m. de 55 neringen in 't middeleeuwse Gent. (Cf. blz. 43 v.v.).

Noch in het prachtig verluchte werk « *Land zonder grens* »: Aken, Luik, Maastricht, door dr. Jean Lejeune (uitstekend vertaald door Mr. Ant. Minis), Brussel, 1958, noch in « *De Bouwrevue* », jaargang 1959, met name in de heldere bijdrage van Mr. Drs. H.H.E. Wouters « *Maastricht in historisch perspectief* », blz. 5-21, krijgt het toneel in onze stad ook maar enigerlei vermelding.

NASCHRIFT

Onder het afdrukken deelde Mr. Drs. H. Wouters, stadsarchivaris en -bibliothecaris van Maastricht mij mee, dat de stedelijke rekeningen uit de middeleeuwen, alsook die uit de 16e en 17e eeuw, verloren zijn gegaan. Door de sansculotten? of in de decennia vóór 1850?

Ter documentatie schrijf ik uit Eversen, o.c., p. 311, over : « Vanden wagenspellyden. Op moendage V novembris anno 1509 wart verdragen inden gemeynen raet, datmen van nou voertaen tot wederdragen ende opseggen vanden Rode ende des rechts den spellyden die op wagens spelen — want nou tsamen zijn geselschap sijn int spelen — soe deck als sij op wagen spelen ende achter strotten varen ende spelen, van gracien ende gunsten wegen geven sal eynen hornsen gulden ».

Ik dank mijn vriend Wouters mede voor de verwijzing naar L. Minard-Van Hoorebeke, *Description de méreaux et autres objets anciens des gildes et corps de métiers*, II, pp. 178-179, 186-187, Gand, 1878.

De Burgerlijke Wacht te Mechelen (1830) ; een aspekt der omwenteling van 1830

door

J. VERBEEMEN
lid van de Maatschappij

Augustus-september 1830. De Unionistisch gezinde burgerij leidt de opstand tegen het nogal absolutistisch regime van Willem II. Zij verjaagt de garnizoenen uit Brussel, Luik, Bergen en andere steden. Deze uittocht van het Nederlandse leger brengt twee gevolgen met zich mee. Langs de éne kant is de burgerij nu vrij haar visie van bestuur tot uiting te brengen, maar anderzijds ontstaat er een gezagskrisis. Nu het leger, de maréchaussée, en dergelijke verdwenen zijn, is er een toestand, weliswaar van voorbijgaande aard, maar van zeer concrete anarchie geschapen. De relletjes te Brussel zijn nogal vlug en waarschijnlijk enigszins onverwacht tot een grote opstand uitgegroeid, zodanig dat in vervanging van de vroegere militaire macht niets meer bestaat. Deze lacune zou aanleiding kunnen geven tot een opstand van de volksklasse, die haar ellende wil wreken op de nieuwe machines en ze vernielen¹ en aan het plunderen zou slaan, eerst bij Orangisten, maar weldra ook bij anderen. Het kleine volk zou zich niet alleen tegen Willem II richten. In veel grotere mate dan dit bij de bourgeoisie het geval was, waar zuiver theoretische beschouwingen over vrijheid, etc., invloed hebben op hun opstandige reactie, zou de mindere klasse zich vermoedelijk veel meer door materiële beslommeringen laten leiden en naar alle waarschijnlijkheid vlug het verschil vergeten tussen « mijn en dijn », *in casu* tussen de bezittingen van Orangistische en niet-Orangistische elementen der burgerij en zo wel bij de éne als bij de andere aan het vernielen en plunderen gaan.

Deze nuchtere overwegingen drongen zich zeer vlug, reeds van de eerste uren van de opstand², op aan de geest van de bourgeoisie. Zij besloot derhalve om bij ontstentenis van een officiële gewapende macht zelf de verdediging van haar bezittingen op

Afkortingen : AM : Stadsarchief van Mechelen.
MA : Modern Archief

- (1) Wat gebeurde in de omgeving van Brussel.
- (2) Te Brussel reeds op 26 augustus 1830.

zich te nemen en een uit haar rangen gerecruteerd gewapend korps te vormen. De Burgerlijke wacht was bijgevolg geboren ³.

Aldus is ook te Mechelen geschied. De eerste opstandige beweging ontstond te Brussel in de nacht van 24 op 25 augustus 1830. En reeds in de allereerste dagen van de opstand wanneer Mechelen nog volledig in handen van het bestaande gezag is wordt de oprichting van een Burgerlijke Wacht beraamd. Op 27 augustus vertrokken twee eskadrons cavalerie van het garnizoen naar Brussel. De militaire autoriteit vroeg daarom aan het Mechelse stadsbestuur om een detachement der Schutterij onder de wapens te roepen. Omwille van de ongerustheid die daardoor zou kunnen gewekt worden besloot men dit tot 31 augustus uit te stellen ⁴. Maar de gebeurtenissen gaan onwederroepelijk hun gang, en op 28 augustus wordt aan ca 300 inwoners een bericht uit naam van burgemeester en schepenen gezonden met de vraag om nog dezelfde dag te 15 u. op het stadhuis te willen zijn om er te beraadslagen over de inrichting van een Burgerlijke wacht ⁵.

En op die vergadering is de Mechelse Burgerlijke wacht waarschijnlijk officieel gesticht. Zij zou een afdeling in elk der vijf wijken hebben. Ruim een week blijft het daarbij. Het stadsbestuur heeft ingezien dat een mogelijke opstand wel zo geen vaart neemt. Dan op een in het Frans gesteld verzoekschrift getekend door zeven en twintig inwoners ⁶ wordt op 6 september besloten door burgemeester en schepenen dat men zal overgaan tot de verkiezing van de officieren van deze Burgerlijke wacht. Tegelijkertijd wordt een reglement opgesteld. Het ontwerp daarvan was eveneens door diezelfde ondertekenaars der petitie voorgelegd ⁷. De voornaamste punten van het goedgekeurde reglement zijn: 1° In elke wijk zal er één compagnie der Burgerlijke wacht bestaan. De kapiteins, luitenanten, sergeanten en korporaals zullen door de leden dezer compagnie gekozen worden, met eenvoudige meerderheid van stemmen; 2° de kommandant en twee adjudanten zullen daarna door de vijf kapiteins tezamen met de burgemeester en de drie schepenen bij meerderheid van stemmen gekozen worden; 3° de kommandant moet alle beslissingen nemen in over-

(3) De eerste Burgerwacht werd opgericht te Brussel op 26 augustus 1830. Andere steden volgden.

(4) AM, MA, Periode 1792-1850, nr 885, los stuk, gedateerd 27 augustus [1830].

(5) Ibidem, losse stukken. Het getal van 300 inwoners aan wie die uitnodiging gericht werd, wordt geïnsinueerd door het cijfer 300 voorkomende op het ontwerp van de uitnodiging.

(6) Ibidem. - De ondertekenaars, voor zo ver leesbaar, zijn: C.E. Bosselaers, P.S. Jeghers, Lauwers-De Brouwers, de Cuyper, Lousbergs, Ph. Snoy, F. Villers, F. Stevens, Al. Snoy, Jud. C. Nelis, Ferdinand de Meester, G.J. Deudon, Edouard Pijcke, E. Slavon, C.L. Vermeulen, Lenoir, Godard, Jh. Dieudonné, L. Leemans, F. Verberckt, Siraut-Destouche, L. Leemans, B. Dieudonné.

(7) Ibidem.

eenstemming met burgemeester en schepenen; 4° de Burgerlijke wacht moet verzamelen op het stadhuis. Het valt op dat punten één en twee kunnen uitvallen in het nadeel van de Orangistische stadsregering, in die zin dat er kandidaten kunnen verkozen worden die anti-orangistisch zijn. Dit gevaar moet duidelijk voor de ogen van het stadsbestuur gestaan hebben, en door punt drie trachten zij dit gevaar reeds in de kiem te smoren. Overigens hadden de aanvragers getracht mogelijke bezwaren van de stadsregentie vooraf te ontzenuwen, vermits zij in het tweede punt van hun ontwerp-reglement voorgesteld hadden als kommandant te benoemen Maximilianus Josephus Guyot, en als adjudanten Petrus Josephus Esperen en E.M.J. Wouters de Terweerden.

De eerste was een gepensioneerd kapitein, geboortig van Blanden, op dit ogenblik ca. 44 jaar oud. Hij woonde als onderhuurder in het huis van Jan Baptist Olivier, het nr 586 der Wijk A, in de Begaardenstraat. Het is van het allergrootste belang dit te onderstrepen. Is J.B. Olivier niet de burgemeester der stad Mechelen⁸? Hij kent dus deze persoon heel goed en moet hem naar alle waarschijnlijkheid aangezien hebben als een zeer betrouwbaar element. Als oud-kapitein bezat hij daarenboven alle nodige militaire onderlegdheid.

Ook de tweede P.J. Esperen kan geen achterdocht wekken, integendeel. Ook hij was een gepensioneerd kapitein, geboren van Gent en op het ogenblik 51 jaar oud⁹. Tenslotte was Wouters de Terweerden de directeur van het postkantoor, eveneens geboortig van Gent en toen 46 jaar oud¹⁰. Alles was dus in het werk gesteld om mogelijk wantrouwen van het Orangistische college te sussen. En daar waren de ondertekenaars der petitie ten volle in geslaagd. Was het opzettelijk dat men het gedaan heeft of niet? Wie zal het zeggen. In alle geval bij de handtekeningen onderaan de petitie ontbreekt deze van J.J. Vermijlen-Neefs¹¹, de eerste Belgische burgemeester van Mechelen vlak na de uittocht der Nederlandse troepen. Was hij toen reeds verdacht? Naar alle waarschijnlijkheid wel. Hoe zou het kunnen dat zijn pro-Belgische gevoelens, die hem de burgemeesterssjerp zouden bezorgen, niet aan zijn metgezellen uit de Mechelse gemeenteraad zouden bekend geweest zijn¹²?

(8) Alle gevens volgens het register der Volkstelling van 1829, Wijk A, cfr ook MA, Periode 1792-1850, nr 370.

(9) Volkstelling 1829, Wijk E, nr 386 (Cfr ook MA, Periode 1792-1850, nr 375).

(10) Volkstelling 1829, Wijk A, nr 365. Cfr. ook MA Periode 1792-1850, nr 370.

(11) Zij staat wel bij deze die het ontwerp van reglement ondertekenden.

(12) J.J. Vermijlen-Neefs was lid van de stedelijke raad (Volkstelling 1829, Wijk A, nr 513). J. MARCHAU, *De gebeurtenissen van 1830 te Mechelen*, in Hande-

Het college beslist om onmiddellijk, op 7, 8 en 9 september, de verkiezingen in de compagnieën te laten doorgaan. Na een periode van wijfeling of men wel gewapend gezag zou verlenen aan de burgerij, hebben Olivier en zijn schepenen dus plots partij gekozen en de zaak doorgedreven.

De verkiezingen verlopen normaal. Volgende kapiteins zijn verkozen: voor Wijk A: J.J. Vermijlen-Neeffs, voor Wijk B: Car. Jos. Nelis, voor Wijk C: Jud. Lamb. De Greef, voor Wijk D: Joannes Gom. Bernaerts, voor Wijk E: baron Al. Snoy. Onder hen bevinden zich twee ondertekenaars van het verzoekschrift: Nelis en Snoy¹³.

Olivier aanvaardt de uitslag van de kiezing, want op 10 september wil hij de vijf kapiteins uitnodigen om op het stadhuis tot het aanduiden van de kommandant en zijn adjudanten over te gaan¹⁴. Voorlopig waren Guyot, Esperen en Wouters de Terweerden als kommandant en adjudanten aangeduid¹⁵. Of de vaste aanstelling bij de verkiezing, zoals afgesproken doorgegaan is, valt te betwijfelen. Want Esperen en Wouters waren in de kiezing voor officieren der compagnieën tot eerste luitenant verkozen. De laatste voor Wijk A, de eerste voor Wijk E. Maar allebei geven ze reeds de dag van hun verkiezing ontslag, dit omwille van beroepsbezigheden¹⁶. En dan, op 9 september komt het ontslag van Guyot. Hij schrijft dat hij zijn ontslag geeft omdat het gerucht de ronde doet dat niemand zo hij geen geboren Mechelaar is in de Burgerlijke wacht kan opgenomen worden, en dat men tevens vertelt dat alle personen in stadsdienst of gepensioneerd van de staat uitgesloten zijn. Hij valt dus, besluit hij, *ex officio* weg¹⁷.

De mogelijkheid om deze drie personen in hun functie officieel te bevestigen, verdwijnt dus zodoende en daarmee de reden der verkiezing. Een hoop ondergrondse machinaties moeten tot deze situatie aanleiding gegeven hebben. Men kan veronderstellen dat, behalve al diegenen die van de Burgerlijke wacht deel uitmaakten omdat ze er nu eenmaal toe verplicht waren, er twee fracties in die wacht bestonden die politieke doeleinden nastreefden: een Orangistische en een Belgischgezinde. Vooral in de wijken A en

lingen van de Kon. Kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen, LIX, 1955, blz. 146.) Op dit ogenblik is hij 61 jaar.

(13) Cfr Lijst der verkozen officieren, onderofficieren en korporaals (AM, MA, Periode 1792-1850, nr 885, los stuk).

(14) Cfr MA, Periode 1792-1850, nr 885, los stuk gedagtekend 10 september 1830.

(15) zoals blijkt uit de in nota (16) aangehaalde brief van Esperen.

(16) Ibidem, hun brieven gedagtekend voor Wouters 7 september 1830, voor Esperen 10 september 1830.

(17) Ibidem, zijn brief van 9 september 1830.

E was hun strijd van belang, dit ter gelegenheid van de verkiezingen die onderscheidelijk op 7 en 9 september aldaar doorgingen. In Wijk A woonden drie kandidaten die belang hadden. Voor de Orangisten waren zeker de twee door het College aangenomen personen, nl. als kommandant, Guyot, en als één van zijn adjudanten: Wouters de Terweerden, de kandidaten, voor de niet-Orangisten was natuurlijk Vermijlen-Neeffs de aangewezen man. Het valt te betwijfelen of er in de Wijk A onder de leden van de Burgerlijke wacht veel overtuigde aanhangers waren van één van beide richtingen. De uitslagen der verkiezingen bewijzen zulks. Men begint met de kapitein te kiezen. Theoretisch zouden er dus drie mogelijke kandidaten zijn. De stemmen worden verdeeld over 14 personen. Maar van de 82 stemmen gaan er 62 naar Vermijlen-Neeffs. Guyot haalt er twee en Wouters één. Zo gezien zou men zeggen dat de Belgisch-gezinde partij in overdonderende meerderheid is. Daarop volgt echter de verkiezing van een eerste luitenant. Weer gaan de stemmen naar 16 verschillende kandidaten. En nu komt Wouters de Terweerden als eerste uit de bus; weliswaar niet als de grote triomfator zoals Vermijlen-Neeffs, maar toch behaalt hij 29 stemmen. De twee andere kandidaten met de meeste stemmen behalen er slechts 13 en 12. Guyot staat vijfde met vier stemmen¹⁸. Volgens de eerste stemming waarin een kapitein aangeduid werd, zou dus drie vierden der aanwezigen Belgischgezind geweest zijn, volgens de tweede stemming zou haast de helft van diezelfde aanwezigen Orangistisch geworden zijn. Nochtans sluit het een het ander uit. Wat daarenboven opvalt is dat de enige technicus, de ex-kapitein Guyot, het slechts brengt tot vier van de tweeëntachtig stemmen¹⁹. En hierin ligt de oplossing van het raadsel. Zoals zo dikwijls in de latere Burgerwacht hebben de leden van deze burgerlijke wacht niet gedacht als militairen, maar als burgers²⁰. Hun interesseert hoegenaamd niet welke de technische bekwaamheid is van diegene die aan hun hoofd staat. Zij houden slechts rekening met zijn populariteit en wellicht ook met zijn positie in het burgerleven. Van die gezichtshoek uit had Guyot, een gepensioneerd officier, die slechts sedert ca. acht en een half jaar in de stad verbleef²¹, en die zich

(18) Ibidem, Verslag der verkiezing in dato 7 september 1830 en het blad waarop het depouillement der stemmen aangeduid is.

(19) Ook bij de derde stemming, voor een tweede luitenant, geraakt hij slechts tot drie stemmen. Wanneer daarna de onderofficieren verkozen worden wordt zijn naam zelfs niet vermeld. Cfr vorige nota.

(20) Cfr de verkiezing van de stadsontvanger en een apotheker als dokters verbonden aan de Burgerwacht bij de verkiezingen medio 1848, wanneer de Burgerwacht opnieuw ingericht werd, Cfr ons in druk zijnde artikel over de Mechelse Burgerwacht.

(21) Cfr Volkstelling 1829, Wijk A, nr 586.

voorzeker in populariteit en in de uitgebreidheid van zijn kennissenkring onmogelijk kon meten met iemand als Vermijlen-Neeffs, geboren Mechelaar, van nogal voorname familie, die reeds jaren actief was in het politieke leven van zijn stad en van op het podium hem door de gemeenteraad geboden steeds in de belangstelling van het publiek, d.w.z. zijn kiezers, moest staan, niet de minste kans. Bij Vermijlen-Neeffs was ook Wouters de Terweerden, als Directeur der Post zeker een figuur die met vele mensen in aanraking kwam, toch nog geen partij. Trouwens ook deze laatste was een immigrant, die eerst sedert 1825 in de stad verbleef²². Het is dus zelfs enigszins verbazingwekkend dat hij voor de tweede plaats zoveel stemmen kon behalen.

Hetzelfde gebeurt in de Wijk E. Baron A. Snoy wordt er op 9 september met 42 van de 75 stemmen tot kapitein gekozen. Esperen volgt hem met 20 stemmen. Onmiddellijk daarop wordt Esperen tot eerste luitenant aangeduid met 48 stemmen²³. De populariteit van Snoy is dus voorzeker het doorslaggevend argument geweest.

Met dat al had de factor populariteit gespeeld in het voordeel der anti-Orangisten, in dit geval ten gunste van mannen als Vermijlen-Neeffs, en men was op die wijze gekomen tot de eliminatie van Guyot in het direkte bestuur der compagnie. Maar men zat nog met het gevaar dat hij, de overeenkomst luidde aldus, definitief als kommandant moest aangeduid worden. En daarnaast waren er nog Esperen en Wouters de Terweerden, die behalve in hun functie als eerste luitenant nu ook nog als adjudanten moesten bevestigd worden. En daar zien de Belgische patriotten mogelijkheden. Wat klinkt er voor Mechelaars logischer en meer gerechtvaardigd dan dat iedereen die lid is van de Burgerlijke wacht geboren Mechelaar moet zijn, en men voegt er nog bij: mensen in stadsdienst of staatsgepensioneerden horen er ook niet bij. Klaar en duidelijk is er onder verstaan dat men zulke personen niet kan betrouwen door dik en door dun, vermits zij afhankelijk zijn van een autoriteit die wel eens de vijand zou kunnen worden en dat hun beslissingen niet alleen kunnen bepaald worden door de belangen van de leden der Burgerlijke wacht, dat zij ook nog moeten luisteren naar bevelen van de legale macht.

Deze propaganda slaat in, met als gevolg, de drie geviseerde personen geven hun ontslag. Waarschijnlijk omdat ze voelen dat ze niet tegen het tij op kunnen roeien. Het doel is derhalve bereikt. De leiders van wat men de anti-Orangisten kan noemen hebben

(22) Cfr Volkstelling 1829, Wijk A, nr 386.

(23) MA, Periode 1792-1850, nr 885, proces-verbaal der stemming in de Wijk E en het blad waarop het depouillement der stemmen gedaan werd.

hun volledig ingerichte Burgerlijke wacht en het College van burgemeester en schepenen heeft geen vertrouwde personen aan het hoofd ervan staan. Waarschijnlijk is er in dit College geen gunstige reactie geweest. In zekere zin waren ze bedrogen uitgekomen. Of toen al de naam van Vermijlen - Neeffs vooropgezet werd als kommandant van deze Burgerlijke wacht is onbekend, maar niet onmogelijk. Werden hem door Olivier, of wie ook, verwijten toegestuurd om wat als niet naleven van het akkoord bestempeld werd. Niets wijst er op. Maar op 11 september richt Vermijlen-Neeffs ook een schrijven aan het College waarin hij zegt « que pour plusieurs motifs très fondés je ne puis adhérer à cette nomination ». Hij wens wellicht door dit ontslag alle mogelijke blaam te voorkomen ²⁴.

Burgemeester Olivier en zijn raadgevers bekijken de situatie andermaals. Ze gaan te rade bij de gouverneur der provincie en op 14 september besluiten zij de Burgerlijke wacht te ontbinden, ze voegen er bij « provisioneel » en ze bedanken de burgers die er van deel uitgemaakt hebben. Als reden van dit ontbinden geven ze op: « overwegende dat het bij het zo talrijk garnizoen en de rust welke de stad geniet niet meer benodigd is de dienst der Burgerwacht alhier nog te doen geschieden ». Dit is de officiële versie die aan het publiek wordt openbaar gemaakt ²⁵.

De toestand op dit ogenblik zou kunnen geïnterpreteerd worden als « match nul ». Maar de gebeurtenissen te Mechelen staan niet alleen en zijn voorzeker beïnvloed door wat er in de rest van het land gebeurde. En te Mechelen zelf bestond er minstens één aktieve kern van weerstand tegen het Hollands bestuur. Zij trachten voor alles wapens in handen te krijgen. Daartoe kopen ze o.a. van Nederlandse militairen kogels af ²⁶. En of de mannen van de Burgerlijke wacht zich zo maar neergelegd hebben bij de beslissing van 14 september is wel twijfelachtig. Hebben ze soms geïnsisteerd bij het stedelijk bestuur en gewezen op de noodzaak dat de Burgerlijke wacht paraat moet zijn zo het Nederlands garnizoen vertrekt. Wat er ook van zij, op 29 september wordt aan de kapiteins der compagnieën een raadsbesluit medegedeeld dat bij vertrek van de Nederlandse troepen de Burgerlijke wacht zal belast worden met de handhaving der orde en haar alsdan de wapens in het bezit van de stad zullen uitgedeeld worden ²⁷.

En nu treedt Vermijlen-Neeffs weer terug op. En niet meer

(24) Ibidem, Brief aan Vermijlen-Neeffs.

(25) Ibidem, Los stuk, gedateerd 14 september 1830.

(26) Ibidem, schrijven van de bevelhebber van het garnizoen aan het College, waarin hij er zich over beklagt dat men kogels afkoopt van zijn soldaten in een bepaalde café te Mechelen.

(27) Ibidem, los stuk, in dato 29 september 1830.

als kapitein der compagnie der Wijk A, maar als kommandant der ganse Burgerlijke wacht. Wanneer hij daartoe aangesteld werd is onbekend. Het feit bewijst echter dat de toestand meer en meer evolueert naar een situatie die ontsnapt aan de controle der op dat ogenblik wettelijke autoriteiten. Want aan het hoofd der Burgerlijke wacht staat nu een totaal pro-Belgisch persoon, diegene welke aanstonds na het vertrek der Hollanders de eerste Belgische burgemeester zal worden.

Vermijlen-Neeffs laat zich niet onbetuigd. Hij vraagt onmiddellijk naar wapens. Van stadswege antwoordt men dat de stad zelf 163 geweren bezit en men verder zal confereren met de kapiteins der Schutterij, opdat de personen die daartoe behoren hun geweren zouden binnenleveren²⁸. De dag nog waarop hij dit antwoord ontvangt, 2 oktober 1830, zendt hij reeds een nieuwe brief aan het College om te vragen hoe ver het zit met de inlevering van deze wapens²⁹. Maar zo gemakkelijk gaat dit niet. De Schutterij wenst haar wapens niet af te staan, alleen van het vijfde gedeelte van deze organisatie dat dit jaar zou moeten aftreden, zegge 30 man, kan men de wapens vragen. En op 5 oktober deelt de stad aan Vermijlen-Neeffs mede dat slechts drie geweren binnengebracht werden³⁰.

Op 18 oktober, te 14 u., is het dan zo ver. De Hollanders verlaten de stad³¹ en binnen het uur was de Burgerlijke wacht te been³². De dag daarna doet ze werkelijk militaire dienst, daar ze ingeschakeld werd om de poorten te bewaken. Telkens vijftig man onder bevel van een officier bezetten de Antwerpse poort, de Diestse poort en de Koepoort, die liggen aan de noordelijke toegangswegen van de stad³³.

Ondertussen was Vermijlen-Neeffs burgemeester van de stad geworden en als kommandant van de burgerlijke wacht vervangen door de kapitein der Wijk B, Car. Jos. Nelis³⁴. En op 23 oktober 1830 beveelt het besluit van het voorlopig Bestuur te Brussel dat de Burgerlijke Wacht overal, dus ook te Mechelen, zal in stand gehouden worden tot er een definitieve Burgerwacht zal

(28) Ibidem, brief nr 2.380 in dato 2 oktober 1830.

(29) Ibidem.

(30) Ibidem, brief nr 2.382.

(31) AM, reeks EE, Kronieken, XXII, nr 10, Kroniek van Schellens, periode 1830-1838, blz. 12.

H. Coninckx, 1815-1830. La fin de deux régimes; quelques pages de la chronique malinoise racontées par un contemporain, in *Handelingen van de Kon. Kring voor oudheidkunde, letteren en kunst te Mechelen*, XIV, 1904, blz. 97.

(32) Kroniek Schellens, blz. 12.

(33) AM, MA, 1792-1850, nr 885, los stuk.

(34) Voor Vermijlen-Neeffs, cfr. H. CONINCKX, *Op. Cit.*, blz. 104. Voor Nelis, Cfr AM, MA, 1792-1850, nr 885, los stuk, in dato 26 oktober 1830.

ingericht worden ³⁵.

De rest van de geschiedenis van de Burgerlijke Wacht is roemloos. Ze verebt. De leiders hebben alle last om de dagelijkse dienst te doen waarnemen. Meer en meer burgers bedanken er voor om, nu er huns inziens toch geen gevaar meer is, nog soldaatje te spelen, zodat ten einde raad de kommandant zich tot het College wendt om te bekomen dat een reglement opgesteld wordt dat toelaat straffen uit te spreken en toe te passen tegen hen die hun plicht niet doen ³⁶. Het absentisme, de plaag die ook geweldig zal woeden in de latere Burgerwacht, heeft voor het eerst maatregelen noodzakelijk gemaakt.

Het is nu voorzeker van belang na te gaan welke klasse der bevolking deel uitgemaakt heeft van deze Burgerlijke wacht en bijgevolg diegene geweest is waarop zich het nieuwe Belgische regime te Mechelen gesteund heeft.

Van 501 personen wier namen voorkomen onder diegenen die ingeschreven werden was het beroep of de sociale status te achterhalen in de Volkstelling van 1829.

Er waren: handelaar-ambachtsman	292	}	363
winkelier:	57		
handelaar-koopman	14		
ambtenaar (schrijver, notarisklerk, beambte bij de bank van lening, boekhouder, beambte bij het stedelijk bestuur, sekretaris van Tisselt, deurwaarder der belastingen, etc)	39	}	63
apotheker-dokter:	9		
procureur-advocaat:	11		
lid van de stedelijke raad:	2		
notaris	2		
grondeigenaar:	8	}	46
rentenier:	25		
zonder beroep	6		
gepensioneerde kapitein:	2		
particulier	5		
als werknemer aangeduid:	11		
Overige:	18		

(35) AM, MA, 1792-1850, nr 885, los stuk.

(36) Ibidem, brief van 20 januari 1831.

Brieven van dezelfde aard gingen uit van het gemeentebestuur aan de goeverneur

In hoofdzaak was het dus de handeldrijvende middenstand (72,4 %) die voor de effectieven zorgde. In mindere mate kwamen ambtenaars en vrije beroepen (12,5 %) en renteniers (9,2 %) in aanmerking. Bij de ambtenaars zaten echter wel wat elementen die als onbetrouwbaar, dus Orangist, te brandmerken waren. De in de volkstelling van 1829 als werknemenden aangeduide personen zijn over het algemeen zoons van neringdoeners.

Wat het officierenkorps betreft vindt men een omgekeerde verhouding. Daarvan waren 6 personen te rangschikken bij de handeldrijvenden (40 %), 4 bij de renteniers etc. (27 %), 4 bij de vrije beroepen, etc. (27 %), en 1 bij de overige (6 %). Ook in het korps der onderofficieren en korporaaals weerspiegelde zich dit overwicht der renteniers en der vrije beroepen, althans zo men zich kan baseren op de gegevens der Wijk A, waar van 10 sergeanten en korporaaals, wier beroep bekend is : 5 neringdoeners waren, 4 als beoefenaars van vrije beroepen of beambten te rangschikken zijn en 1 rentenier voorkomt.

De leiding van de Burgerlijke wacht en vermoedelijk dus ook van de pro-Belgische strekking was te zoeken bij de renteniers en de beoefenaars van vrije beroepen, etc., die dus de « brain trust » vormden. Het gros der troepen werd geleverd door de handeldrijvende middenstand, die het meeste te verliezen hadden bij mogelijke plunderingen door de mindere klasse.

der provincie op 10 februari 1831 : van de plaatskommandant naar de gouverneur op 15 januari 1831 (deze laatste brief was mede ondertekend door de kommandant der Burgerlijke Wacht).

Gevolg van dit alles was het opstellen van een reglement in dato 7 februari 1831, dat bepaalde in art. 1 : de dienst is verplichtend en persoonlijk voor alle mannelijke inwoners die op 1 januari 1830 21 jaar waren en nog geen 50 geworden waren ; in art. 2 : geen lid kan zich laten vervangen ; art. 3-15 : samen te vatten door : men is gehoorzaamheid verschuldigd en men moet opkomen wanneer men opgeroepen wordt. De wapens mag men slechts dragen zo men in dienst is.

Alles AM, MA, 1792-1850, nr 885.

De invloed van de Vlaamse Beweging op de politieke ontwikkeling in België tot 1914

door

Dr. Lode WILS
lid van de Maatschappij

De nationaliteit zag men in vroegere eeuwen als in hoofdzaak bepaald door de onderhorigheid aan een bepaalde vorst en aan de landsinstellingen, en door het belijden van de staatsgodsdienst. Maar in de 18e eeuw ontstond er uit twee nagenoeg gelijktijdige gedachtenstromingen, de verlichting en de romantiek, een vernieuwde opvatting waarin de nadruk werd gelegd op het groot belang van de taal en van de volksaard voor de nationaliteit, en voor de optimale ontwikkeling van enkeling en gemeenschap. Deze moderne nationale waarden liggen aan de grondslag van de nationale bewegingen der 19e eeuw: de verlichting entte ze vooral op het liberalisme, de romantiek vooral op het katholicisme. Het liberalisme was echter het sterkst geladen met de nieuwe nationale waarden, en nam in heel Europa de leiding van de bewegingen: in Duitsland, Italië, Bohemen, Hongarije enz. kon men spreken van « de nationaal-liberale beweging ». De uitzonderingen Ierland en Polen bevestigen de regel: het is slechts omdat deze katholieke volkeren zich ook of zelfs vooral op godsdienstig gebied onderdrukt voelden door niet-katholieke heersers, dat bij hen de nationale beweging overwegend een godsdienstige kleur had in plaats van een liberale.

In de Zuidelijke Nederlanden drongen de moderne nationale opvattingen pas door op het einde van de 18e eeuw, en wel vanuit Frankrijk, dus als een onderdeel van de verlichting. Met Engeland en Duitsland, waar in die tijd de romantiek al was doorgebroken, bestond er weinig geestelijk verkeer. Dat de nationale gedachte nog zo jong was, en dat ze een uitgesproken Franse-verlichtings-stempel droeg, zou haar weerloos maken tegen de inlijving door Frankrijk (1794-1814). Want juist de nationaal-voelenden waren enthousiaste bewonderaars van de Franse revolutie, aanhangers van de Franse nieuwe orde, bijgevolg ondersteuners van de nieuwe gang van zaken. Zij bekleedden nu ambten, stuurden hun kinderen naar de nieuwe Franse scholen, en verfransten. J. B. Verlooy zou enkele jaren na de uitgave van zijn *Verhandeling op d'Onacht van de moederlyke Tael* met hand en

tand werken voor de aanhechting van België bij Frankrijk, en als eerste *maire* van Brussel de administratieve verfransing van de hoofdstad invoeren. Om zo iets beter te begrijpen bedenke men dat in de tweede wereldoorlog juist de nationalistische partijen in heel Europa hebben gekollaboreerd met de Duitse en Italiaanse bezetters, uit fascistische sympathie.

In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) kwam ondanks, of zelfs mede terwille van de regeringssteun, geen krachtige nationale beweging tot stand. Vooreerst was het liberalisme in hoge mate gedenationaliseerd in de Franse tijd. Vervolgens brak nu wel de romantiek door in ons land, zodat het katholicisme werd bevrucht met de nationale gedachte, maar de katholieken voelden zich weinig aangetrokken door een beweging die een werktuig leek van de regering welke met de kerk in onmin leefde. Trouwens achtte de bevolking zich naar de volksaard vreemd tegenover Nederland, en daarom ook kreeg de Nederlandse beweging, die beroep deed op de eenheid van de Nederlandse volksaard, geen invloed van belang. De weinige overtuigde nationaalgezinden die zich tot het einde toe onwrikbaar achter de regering zetten, waren meestal liberaal, of werden het omdat het verzet tegen het goevernement in het Vlaamse land overwegend katholiek was.

Een werkelijke nationale beweging met een merkelijke aanhang ontstond er pas uit het enthousiasme van de Belgische omwenteling¹. De ultra's van de revolutie, die de oorlog tegen Nederland en tegen Europa voorstonden, de afbraak van het staatsgezag, de republiek enz., waren tegelijk verdedigers van de volkstaal². Heel de Antwerpse groep van jonge flaminganten, met Hendrik Conscience, Jan De Laet en Theodoor Van Ryswyck hoort daar duidelijk bij thuis. Ook zou later de democratische beweging, die in grote mate wortelde in de ultra's van de omwenteling, uitgesproken Vlaamsgezind zijn.

Koning Leopold koos zijn ministers natuurlijk niet uit de ultra's — mensen met wie er niet te regeren viel — maar uit de gematigden of konservatieven. In deze groep was de sympathie voor de volkstaal meer genuanceerd. Aan katholieke zijde zag men in haar een van de pijlers van de nationale onafhankelijkheid en grootheid, die een bijzondere bescherming behoefde: hier werkte de invloed van de romantiek. Aan liberale kant had men wel een

(1) Voor wat voorafgaat, zie L. WILS, *De ontwikkeling van de gedachteninhoud der Vlaamse beweging tot 1914* (Antwerpen, 1955), blz. 3-56. En ID. *Kanunnik Jan David en de Vlaamse beweging van zijn tijd* (Leuven, 1957), blz. 41-46 en 77-82.

(2) H. HAAG, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839)* (Leuven, 1950), blz. 204 vlg.

folkloristisch-literaire sympathie voor het Vlaams, die zich uitte in een krachtige steun aan de jonge letterkunde, maar op het politieke vlak meende men aan de volkstaal niets méér te kunnen en te moeten geven dan de vrijheid. Wel waren er liberaal-unionisten als Sylvain Van de Weyer, die in de bevestiging der nationaliteit de hoofdopdracht zagen der Belgische politiek, en daarom een zeer bijzondere steun verleenden aan de volkstaal. Maar in feite verscherpte dit nog de tegenstelling tussen een méér Vlaamsgezinde katholiek-unionistische partij, en een minder Vlaamsvoelende liberale partij.

Zo oefende al van bij de aanvang de katholieke partij een sterkere aantrekkingskracht uit op de Vlaamse beweging, dan de liberale. Dit verschijnsel werd nog versterkt door tal van andere factoren. Onder alle regimewisselingen heen was de geestelijkheid naar de taal het nauwst met het volk verbonden gebleven, en het Nederlands blijven gebruiken in vele geschriften, in de predikatie en het godsdienstondericht, ook als het overige cultuurleven verfranst werd³. Vele van haar leden behoorden tot de ultra's of stonden onder hun invloed, vooral in de beide Vlaanderen. Een volgende faktor die de Vlaamsgezinden in katholieke zin beïnvloedde, was deze dat de katholieken het langst vasthielden aan het unionisme, dus aan de omwentelingseendracht, terwijl de liberalen het eerst openlijk de partijstrijd hernamen. Als hyper-patriotten waren de Vlaamsgezinden tegenstanders van de partijstrijd die, naar ze vreesden, het nationaal belang uit het ook zou doen verliezen.

Dit alles bracht de Vlaamse beweging stilaan in het godsdienstig-katholieke, politiek-rechtse vaarwater. En dat niettegenstaande het feit dat de meeste van de jonge kunstenaars die tot haar voorvechters behoorden, persoonlijk liberaal gezind waren. Gezien de evidentie dat de Vlaamse letterkundige en politieke beweging het meest steun vond bij de kerk en bij de katholiek-unionistische partij, stunden zij het unionisme en eerbiedigden de kerk in hun literaire werken. Het zogenaamde «kazakkeren» van Conscience was symptomatisch: hij en vele andere schrijvers lieten de antiklerikale strekking verdwijnen uit hun werken. Door zich niet meer uitdrukkelijk te keren tegen de machtige kerk, werden zij in liberale ogen «klerikaal». Sommigen als Domien Sleenckx en Van de Velde gingen nog verder: als hun onzijdig flamingantisch dagblad *Vlaemsch België* financieel onleefbaar bleek, aanvaardden ze geldelijke steun van de geestelijkheid, en verdedigden de stelling dat de zaak van moedertaal en godsdienst

(3) M. DENECKERE, *Histoire de la langue française dans les Flandres 1770-1823* (Gent, 1954), *passim*.

één was, iets wat ze op dat ogenblik waarschijnlijk als een spijtige realiteit aanvoelden. Wanneer bij de verkiezingen van 1847 de partijstrijd voor de eerste maal duidelijk werd uitgevochten links tegen rechts, stonden te Gent bijna alle flaminganten, en te Antwerpen de meeste, rechtse kandidaten voor.

Eens dat de genoemde strekkingen bestonden, werden ze automatisch versterkt door een soort sneeuwbal-effekt. De kerk zag dat ze door haar nationaal-gezindheid de letterkundigen aantrok, en de katholieke partij dat ze aldus Vlaamsgezinde stemmen won. In hun ogen werd de Vlaamse beweging een bondgenoot. Het liberalisme daarentegen ervoer haar als een klerikaal wapen, zodat zijn onverschilligheid voor de politieke Vlaamse beweging veranderde in wantrouwen of afkeer.

Hoewel er van 1847 af te Antwerpen onder leiding van Van Kerckhoven een groep optrad die de Vlaamse gedachte uitdrukkelijk koppelde aan de liberale en antiklerikale, was de zuigkracht van de grotere Vlaamsgezindheid der katholieken zo sterk, dat bij de verkiezingen van 1851 en in mindere mate bij die van 1854, de meeste flaminganten aldaar de rechtse lijsten steunden. Daardoor werd in 1854 de liberale oud-minister Rogier tijdelijk uit het parlement verwijderd. Te Gent schijnt zich hetzelfde te hebben voorgedaan. Zo werd de unionistische regering De Decker (1855-1857), die in belangrijke mate steunde op de verkiezingsuitslagen te Antwerpen en te Gent, mede door de rechtse invloed van de Vlaamse beweging mogelijk gemaakt. Niet dat deze laatste toen al een grote politieke macht had, maar in het verkiezingsstelsel van toen kon een kleine stemmenverschuiving zeer gewichtige gevolgen hebben.

Gedurende enkele jaren, in 1857 en volgende, heeft het geleken alsof het liberalisme een leidende rol zou gaan spelen in de Vlaamse beweging. In dat jaar gingen inderdaad de meeste vrijzinnige flaminganten over naar de liberale partij, tengevolge van de zeer hevige katholiek-liberale tegenstelling. De betwisting rond het regeringsontwerp van wet op de liefdadigheid had zulke spanningen opgeroepen, dat het min of meer herlevende unionisme er voorgoed door gedood werd. En de vrijzinnige Vlaamsgezinden die tot nog toe uit flamingantisme rechts waren georiënteerd geweest, hadden dit nog steeds gedekt met een unionistische vlag. Nu echter stonden ze uitgesproken in het liberale kamp, en ontwikkelden er een grote activiteit. Deze evolutie werd nog versterkt doordat er, eveneens sinds 1857, in het liberalisme een sterke democratische stroming was losgekomen die zeer Vlaamsgezind was. Vlaams- en democratisch-gezindheid vormden één, zoals ook aan katholieke zijde.

Maar juist deze verbinding van het Vlaamse met het democratische, die de overgang van vele flaminganten naar de liberale partij vergemakkelijkte, zou een groot aantal van hen opnieuw naar rechts voeren. Want heel de democratisch-en-Vlaamse vleugel van het liberalisme kwam spoedig en steeds meer in botsing met de « doktrinaire » liberale regering. Terwijl de katholieke partij, die vroeger de godsdienststrijd had willen vermijden door zich vast te klampen aan een kunstmatig geworden unionisme, er nu aan wilde ontkomen door de tegenstelling over te brengen naar het veld van de democratie. Vooral nadat het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen (1862) bewezen had dat daar mogelijkheden lagen, ging zij in democratische richting, o.a. door het zgn. « Programma-Dechamps » (1864). Daardoor kwam een heel aantal vrijzinnige flaminganten naar rechts over; een uitgesproken vrijzinnige als Gerrits zou zetelen in de rechterzijde van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. De Vlaamse beweging speelde een beslissende rol in de tijdelijke val van de liberale regering in 1864.

Sindsdien is de grondstroming van de Vlaamse beweging onbewust godsdienstig-katholiek en politiek-rechts gebleven, ook al kan er een lange lijst worden aangelegd van zeer verdienstelijke liberale politici, verenigingen en initiatieven. Het gevolg daarvan was dat een groot aantal vrijzinnige krachten op intellectueel, artistiek en politiek gebied werden gëneutraliseerd of zelfs opgeslorpt. De politieke rechtse aantrekkingskracht op vrijzinnige Vlaamsgezinden zou later overgaan op het Daensisme — waar o.a. Prof. Mac Leod zich een tijdlang bij heeft aangesloten met een groep studenten uit *Het zal wel gaan* — en tussen beide wereldoorlogen op het Vlaams-nationalisme. De sterke positie van de katholieke kerk en van de katholieke partij in Vlaanderen is mede een gevolg van de rechtse oriëntering der Vlaamse beweging.

*
**

De Vlaamse beweging heeft de Belgische politiek niet alleen beïnvloed in rechtse, maar ook in democratische zin.

De Vlaamse en de democratische bewegingen waren van bij de aanvang met elkaar verwant, vermits ze beide grotendeels voortkwamen uit de omwenteling van 1830, en bijzonder uit de ultra's daarvan. Beide bewegingen van « vaderlanders » gebruikten een gemeenschappelijke beeldentaal van Vlaanderens gemeentevrijheden, Artevelde, Anneessens, Breydel en De Coninck, enz.

De Vlaamse beweging moest ook onvermijdelijk een sociale en democratische inslag krijgen, vermits de denationaliserende in-

vloed van vreemde zeden en vreemde taal, die zij bestreed, in hoge mate een standsverschijnsel was. In de jaren 1840 werkte haar unionistische oriëntering echter vermoedelijk remmend op een evolutie naar het democratische. Koning Leopold had van zijn invloed op het episkopaat gebruik gemaakt om de katholieke ultra's te bedwingen en ze bij de konservatieve unionisten te doen aansluiten, tot ondersteuning van de regeringen. Daarentegen vormden de liberale ultra's een democratisch ferment in de groeiende liberale partij. Zo gingen de Vlaamse en de democratische beweging uiteengroeien, daar de eerste rechts, de tweede links georiënteerd werd. De Vlaamse beweging had wel een sociale inslag, vooral bij diegenen die uit het omwentelingsenthousiasme tot haar waren gekomen, namelijk het verlangen om geestesvoedsel te bezorgen « aan onze twee millioen werkende broeders », zoals Conscience het uitdrukte. Maar zij streefde niet naar volksmedezeggenschap.

Rond 1848 kwam hierin een kentering. Hoewel de flaminganten de omwentelingsgolf van dat jaar meestal aanvoelden als een bedreiging met annexatie door Frankrijk, juichten sommigen ze toe en werden velen er door beïnvloed⁴. De ontwikkeling in de jaren veertig kan het best worden toegelicht met twee uitspraken op vergaderingen van het *Vlaemsch Taelverbond*. In 1844 verklaarde daar de vijftigjarige Gentse leider J.F. Willems dat de Vlaamse beweging naar boven moest werken, om de vermogenden te bereiken, dus de stemgerechtigden, en op die manier politieke invloed te winnen. Vijf jaar later daarentegen betoogde de ruim twintigjarige Antwerpenaar August Snieders: « Wij moeten minder tijd aan de hoge klassen verspillen, en de Vlaamse macht meer in het nog Vlaamse volk zoeken: de leuze is herleving der Nederduitse taal door de macht des volks ».

Te Antwerpen, destijds de minst geïndustrialiseerde, meest ambachtelijke grote stad van België, had de democratische strekking die in de jaren vijftig duidelijk tot uiting kwam een overwegend middenstands-karakter⁵; in latere jaren zou de flamingantische invloed er ook nawijsbaar zijn bij de stichting van de eerste pre-socialistische en socialistische arbeidersverenigingen. Te Gent, de stad van de eerste grote sindikaten van industriearbeiders, kreeg

(4) M. DE VROEDE, *De Vlaamsche reacties op de Februari-omwenteling van 1848*, in *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift*, 1956, blz. 912-927.

(5) L. WILS, *Vlaamse en Sociale Beweging*, in: *De Gids op maatschappelijk gebied*. 1956. blz. 748 vlg.

(6) L. WILS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse arbeidersbeweging*, in: *De Gids op maatschappelijk gebied*, 1958, blz. 335-345. Ook door de Brusselse *Vlamingen Vooruit* werd kontakt gehouden met de Gentse arbeiders; of ze er ook legden met de Brusselse, weten we niet.

van ongeveer 1857 af de Vlaamse beweging vrij nauw contact met die van de arbeiders⁶. Zoals we hiervoor reeds mededeelden, geraakten de Vlaamse en de democratische stromingen toen verweven, brachten zij de katholieke partij tot het aannemen van het democratische programma-Dechamps, en veroorzaakten in 1864 de val van de doktrinair-liberale regering Rogier-Frère.

Deze gebeurtenissen, en het overkomen van een aantal vrijzinnige Vlaams-demokraten naar het rechtse kamp, versterkten natuurlijk de democratische inslag der Vlaamse beweging aan katholieke zijde. Maar vermoedelijk hebben zij de ontvlaamsing van het socialisme voorbereid. In 1865 deed zich bij de Gentse wevers een afscheuring voor van een pre-socialistische groep; het zou waard zijn na te gaan of dit geen reactie was tegen het samengaan van de weversmaatschappij met de Vlaams-demokraten en de katholieken. Indien dit zo was, dan zullen deze pre-socialisten de Vlaamse beweging ervaren hebben als een klerikaal werktuig. Te Antwerpen zaten in de jaren 1860 de antiklerikale arbeidersleiders tussen twee stoelen. Zij waren beproefde Vlaamsgezinden, die vermoedelijk mede tengevolge van hun Vlaamsgezindheid zich de zaak der werklieden hadden aangetrokken, maar nu zagen ze dat de Vlaamse beweging één van de grote troeven was van de rechtse en zeer democratische meetingpartij... Onvermijdelijk gingen ze stilaan de Vlaamse eisen overdreven heten, romantisch, niet van werkelijk belang, enz. Want ze moesten gedurig hun mensen waarschuwen in hun weekblad, om zich toch niet door de Meeting te laten vangen. Zo ging het socialisme, ondanks zijn aanknopingspunten bij de Vlaamse beweging, Vlaamse strijdbaarheid missen; dit heeft ongetwijfeld op zijn beurt remmend gewerkt op de democratische oriëntering der flaminganten.

Deze is nochtans blijven bestaan. Zowel in de liberale als in de katholieke gelederen behoorden de Vlaamsgezinden tot de vooruitstrevende vleugel. Vooral juist de meest radikalen, die het Vlaamse beginsel wilden verheffen boven de partijtegenstellingen, en die daartoe samenwerkten in de landdagbeweging, zochten bij het volk de steun welke ze onvoldoende vonden bij de partijen. In de jaren 1880 nam de landdagbeweging uitbreiding en won er de gedachte aan algemeen stemrecht snel veld, vermits de Vlaamse beweging « een reactie van de Vlaamse massen tegen de verfransete klassen » was, zoals Prayon-Van Zuylen het zegde. Wanneer rond 1890 een ruime uitbreiding van het stemrecht in de lucht hing, en ten slotte het meervoudig algemene werd ingevoerd, kwam het op verschillende plaatsen tot een Vlaams-sociale partijvorming, op basis van het « in Vlaanderen Vlaams » en van een uitgebreid programma ten bate van arbeiders, ambachtslieden en

boeren. Te Brussel ontstond van vrijzinnige zijde een suksesloze Vlaamse volkspartij. In de meeste Vlaamse provincies ageerde de Christene Volkspartij welke te Aalst vaste voet kon vatten en meer bekend staat als het Daensisme. Bij gebrek aan evenredige vertegenwoordiging waren de mogelijkheden om op te treden buiten de grote partijen echter zeer klein⁷.

De sociale en democratische inslag was sterk genoeg geweest in de Vlaamse beweging, opdat uit haar rangen vele leiders zouden komen van de kristen-demokratische verenigingen en instellingen, die na 1886 geleidelijk het land gingen overdekken. De Vlaamse beweging heeft daardoor veel bijgedragen tot de verspreiding van de kristen-democratie, en omgekeerd heeft deze haar definitieve doorbraak als volksbeweging rond de eeuwwende verzekerd. Ook tussen beide wereldoorlogen zouden de Vlaamse en de kristen-demokratische bewegingen nauw verwant blijven.

We menen te mogen besluiten dat er van de Vlaamse beweging een tweevoudige invloed is uitgegaan op de politieke ontwikkeling in België, namelijk in rechtse en in democratische zin. Tot nu toe heeft de geschiedschrijving hiermee te weinig rekening gehouden.

(7) L. WILS, *De landdagbeweging, het Daensisme en de Vlaamsche Volkspartij*, in: *Kultuurleven*, april 1955.

Werkzaamheden van de Maatschappij

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 23 maart 1958 en zondag 5 oktober 1958 in de lokalen der Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 23 maart 1958.

I. GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering werd om 10u.30 geopend door de voorzitter, Prof. Dr. H. VAN WERVEKE. Er waren slechts 6 leden aanwezig.

Bij afwezigheid van de eerste spreker, Dr. Ch. THEWISSEN, werd het woord verleend aan de tweede spreker E.P. Dr. J. ANDRIESSEN S.J., die handelde over *Belangstelling voor de middeleeuwen in het humanistisch onderwijs in de 17e eeuw*. In hoofdzaak ging de belangstelling naar de geschiedenis van de oudheid, maar ook het middeleeuws verleden werd bestudeerd. Een merkwaaardige getuige van de belangstelling voor de middeleeuwen is een boekje, dat in 1605 te Brugge door enkele leerlingen van het Jezuïetencollege werd opgesteld over Vlaanderens roem. Bouw en vorm wijzen op sterke invloed van klassieke auteurs, maar de inhoud zelf is geheel gebaseerd op moderne schrijvers. Bezit het werk niet de minste historische oorspronkelijkheid, uit de overvloedige concrete gegevens blijkt in elk geval hoe de jonge opstellers met de literatuur over hun onderwerp waren vertrouwd. Al de aanwezigen namen aan de bespreking deel.

Intussen was Dr. Ch. THEWISSEN aangekomen en werd hem door de voorzitter het woord verleend. Hij had het over *Het Hollands Tijdvak in Maastricht (1632-1794)*. Het Hollands tijdperk is voor Maastricht een economisch gunstige tijd geweest en heeft, ondanks het Calvinistisch bewind ook in religieuze zaken geen verandering meer gebracht. De resultaten van de Contrareformatie bleven onaangeroerd. Er werden zelfs nog kerken en kloosters bijgebouwd. Deze gang van zaken is gedeeltelijk verklaarbaar uit het feit, dat zowel de hertog van Brabant als de prinsbisschop van Luik er soevereiniteitsrechten bezaten. Aan de bespreking namen andermaal alle aanwezigen deel.

2. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** — De E.P. E. DE STRYCKER zat de vergadering voor. Zes leden waren aanwezig. De heer A. DEMAN trad als eerste spreker op met een mededeling over *De aardrijkskundige passage in de eerste herderszang van Vergilius*. Het gaat hier over een passage, die wetenschappelijk interessant en ook pedagogisch helemaal verantwoord is. Het betreft de verzen 59-66 van de eerste ecloge. Aan de bespreking namen al de aanwezigen deel.

Als tweede spreker kwam E.P. E. DE STRYCKER aan het woord. In verband met het « primum movens » en het « primum motum » onderhield hij zijn gehoor over de ontwikkeling van de Aristotelesstudie sedert de merkwaardige werken van Werner Jaeger. Sinds deze werken hebben de Aristotelesspecialisten zich vooral op de zgn. jeugdwerken van deze wijsgeer toegelegd.

3. **Taalkunde en Moderne Filologie.** — Prof. Dr. R. FONCKE zat de vergadering voor. Elf leden waren aanwezig. De eerste spreker, Prof. Dr. R. DEROLEZ handelt over *De Angelsaksen op het Vasteland, 690-850*.

« Engeland had zijn culturele bloei in de 8e eeuw te danken aan een samenspel van invloeden: de van Rome uitgaande missie in Kent (Augustinus 597) maar ook verder noordelijk; de Keltische kerk in Northumbrië en in zuidelijker streken (Maeldubh in Malmesbury); de zending van de Griek Theodorus en de Noord-Afrikaan Hadrianus in 669. Het jaar 690 werd als uitgangspunt gekozen omdat dan de eerste fase van de ontplooiing van de Engelse beschaving eindigde (overlijden van Theodorus en van Benedict Biscop), en het systematische bekerings- en organisatiewerk der Angelsaksen op het vasteland een aanvang nam (Willibrord). Het ascetisch ideaal van de Keltische Kerk speelde hierbij een belangrijke rol. De Angelsaksische invloed bereikte zijn hoogtepunt met Wynfrith-Bonifatius, die van ca. 720 tot 754 op het vasteland werkzaam was. Deze missie was in grote mate afhankelijk van geestelijke en materiële hulp uit Engeland (o.m. handschriften). Met Alcuin begint de Angelsaksische invloed af te nemen, tot de invallen van de Vikingen Engeland geheel zullen uitschakelen. De omvang van deze invloed kunnen wij nagaan door b.v. de overlevering van Beda's en Aldhelms werken te bestuderen. Een andere bron van gegevens zijn de OE woorden en de sporen van uit Engeland afkomstige gegevens in de OHD glossen. De verwantschap tussen de beide talen maakte echter letterlijke transpositie mogelijk (*windelstan: uuindelstein*), wat het opsporen van OE taalgoed zeer bemoeilijkt. Toch kan de studie van Steinmeyers-Sievers' *Althochdeutsche Glossen* de Engelse lexicografie

verrijken. Er bestaat echter een tendentie om elk spoor van Angelsaksische invloed aan een paar persoonlijkheden (Bonifatius, Alcuin, Hrabanus Maurus) en plaatsen (Fulda) toe te schrijven.

In de werkelijkheid waren er veel meer mogelijkheden. In dit opzicht betekent Mettke's werk over de OHD Aldhelm-glossen een vooruitgang; voor het overige steunt het echter te veel op Steinmeyer en te weinig op de handschriften zelf ».

Daarop volgde een gedachtenwisseling tussen spreker en Prof. Strubbe betreffende het woord « peregrinus ».

De tweede spreker, Dr. W. GOBBERS, behandelt het onderwerp: « *Rousseau's « Contrat Social » en de geboorte der Nederlandse Democratie* ».

Rousseau wordt veelal verantwoordelijk gesteld voor de politieke en sociale omwentelingen op het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw. Spreker herleidt de invloed van Rousseau op de Nederlandse Patriottenbeweging tot zijn ware, historische proporties. Rousseau's « *Contrat Social* » dringt eerst na de Revolutie in Nederland door en beïnvloedt de tweede generatie der Patriotten. De eerste constitutie van 1797 is in haar formulering gedeeltelijk op R. terug te voeren. Nadien, wanneer de parlementaire monarchie in Nederland vorm krijgt, valt het nog moeilijk van concrete invloeden te gewagen, ofschoon ook in de omgeving van Koning Willem I figuren optraden, die door R. beïnvloed waren.

De derde spreker in deze afdeling was Dr. L. VAN DEN BRANDEN, die het omstreeks 1605 ontstane handschrift van J. David S.J. ontleedde : « *Volitationes pro Idiomatis Teutonici seu Germaniae inferioris Restitutione* ». Het doel van J. David was : herstel van de Nederlandse taal: in de dialecten dienen de echte Nederlandse woorden opgespoord, de verbasteringen daarentegen geweerd. Vooraf moet de juiste spelling vastgelegd worden. Spreker wijst op de eigenaardige methode, die David daarbij volgde. David vreesde dat het Brabants een te belangrijke plaats in het Nederlands zou innemen. Hij eiste het rechtmatig aandeel van het Vlaams in de eenheidstaal op.

Welke waarde moeten we aan Davids geschrift hechten?

Het is het enige werk over de spelling tussen 1581 en 1651. Er komen wel veel gedachten in voor, die gemeengoed waren in de 17e eeuw, maar geen enkele van zijn voorgangers heeft zo uitvoerig gewezen op de verschillen tussen het Vlaams en het Brabants. Bovendien was David de enige Zuidniederlander die reageerde tegen de ingenomenheid van de Brabanders met hun eigen dialect.

Waarschijnlijk hield dat alles bij David meer verband met zijn godsdienstig apostolaat dan met zijn ijver voor de taal als zodanig. Dit betekent evenwel geen afbreuk aan de taalkundige waarde van Davids werk.

II. PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt te 15 uur geopend door Prof. H. VAN WERVEKE, voorzitter.

25 leden zijn aanwezig.

Hebben *bericht van verhindering* gezonden: de heer secretaris, Dr. C. De Baere; Z.E.H. J. Aerts; de heren: Claes, Demedts, Desmet, H. Gijssels, Hanot, Hegman, Carnoy, Olbrechts, Roemans, Rombauts en Van de Wijer.

1. De *notulen* van de vergadering van 27 oktober werden goedgekeurd.

2. Door de voorzitter wordt voor de rechtstaande vergadering hulde gebracht aan de nagedachtenis van J. Van Cleemput.

3. *Mededelingen van de secretaris*. De tweede secretaris deed voorlezing van een mededeling vanwege Dr. C. De Baere: dat de *Handelingen* (11e bundel) ter perse is; dat de e.v. vergadering op zondag 5 oktober zal gehouden worden.

4. *Groepsvergaderingen*. Verslag wordt uitgebracht door de heer *Thys* (Taalkunde en Moderne Filologie), de heer *Leclère* (Klassieke Filologie en Geschiedenis), de heer *Luyckx* (Algemene Geschiedenis).

5. Als *nieuw lid* wordt Z.E.H. Kan. Dr. Scholl (Turnhout) zonder oppositie aanvaard.

6. *Lezing*. Prof. Dr. Robert FONCKE hield een herdenkingsrede over *Pol de Mont, voornamelijk als Folklorist*. Deze hulde wordt uitgesproken naar aanleiding van het feit, dat honderd jaar geleden P. de Mont werd geboren. Spr. wijst erop, dat het zeker past P. de Mont in onze kring te herdenken, daar deze in 1880 lid werd van de Zuidnederlandse en van 1881 tot 1885 haar secretaris was. De voorzitter dankt de spreker voor deze herdenkingsrede en legt er de nadruk op, dat ze met veel liefde voor het onderwerp werd uitgesproken.

Na een dankwoord van de voorzitter tot de aanwezigen voor hun opkomst en medewerking werd de vergadering om half vijf opgeheven.

Vergadering van 5 oktober 1958.

I. GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering werd voorgezeten door Prof. H. VAN WERVEKE. Er waren 13 leden aanwezig.

Als eerste spreker handelde Prof. H. VAN WERVEKE over *De Hongersnood van 1316 in Vlaanderen en de aangrenzende gebieden*. De overvloedige regens van 1315 waren oorzaak van een volledige mislukking van de oogst. Er volgde een stijging van de prijzen der levensmiddelen, die leidde tot een verschrikkelijke hongersnood, van mei tot begin oktober 1316. De hongersnood verwekte een epidemie, waarvan men de aard niet meer kan bepalen, maar die zeker niet de pest was, zoals nog Pirenne geloofde. De uitzichten verbeterden met de oogst van 1316, maar de stedelijke overheden, nl. van Brugge, troffen toch, van april 1317 af, maatregelen om in de bevoorrading van de bevolking te voorzien. De hongersnood van 1316 is de laatste algemene hongersnood van de middeleeuwen, en de eerste die men nauwkeurig kan bestuderen.

Aan de bespreking werd deelgenomen door Mevr. Luykx, de heren Cosemans, Verbeemen, Koch en Luykx.

De tweede spreker, Dr. P. GORISSEN, had het over *Financiële aspecten van de Loonse successieoorlog*.

Met « Loonse successieoorlog » wordt hier bedoeld: de actie vanwege Arnold van Rummen, pretendent voor de Loonse grafelijke troon, tussen 1362 en 1366. Uit de handelwijze van de pretendent zou af te leiden zijn, dat hij de Vlaamse adel en de Brabantse burgerij heeft aangespoord om zijn krijgsoperaties te financieren.

Namen aan de bespreking deel: Prof. Van Werveke, de heren Cosemans en Luykx.

Als derde spreker handelde Prof. Dr. P. LENDERS S.J. over *De eerste poging van J.J.P. Vilain XIII tot het bouwen van een correctiehuis (1749-1751)*.

Als burgemeester te Aalst komt Vilain XIII, tijdens de Franse bezetting in aanraking met het probleem van het pauperisme en zijn nasleep, de misdadigheid. Vanaf 1749 doet hij aan de regering een voorstel tot oprichting van een beroepspolitie in het Land van Aalst, later aangevuld door het plan van een tuchthuis. Zijn plan zou wegens allerhande tegenkanting pas 20 jaar later werkelijkheid worden.

Aan de bespreking namen Prof. Van Werveke en Dr. Cosemans deel.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Z.E.P. DE STRYKER S.J. zat de vergadering voor. Twaalf leden waren aanwezig.

Eerste spreker was Mgr. H. KESTERS, die handelde over *Protagoras en de geneeskunde*.

Wanneer Protagoras verkondigt dat de mens de maat is van alle dingen, beroept hij zich op de geneeskunde. Kapp heeft er het eerst op gewezen, dat in het 5de-eeuws geneeskundig tractaat een doctrine te vinden is, die parallel loopt met die van Protagoras. De schrijver van dit tractaat wijst echter niet op een tegenstelling tussen algemene en bijzondere dieetleer. De norm en de maatstaf in het negende hoofdstuk behandeld, heeft jammer genoeg de aandacht van Kapp niet gaande gehouden.

Als tweede spreker treedt Prof. Dr. P. NOYEN op met een *Verslag over een opiniepeiling gehouden door de classici ex-gandenses in verband met het probleem der Oude Humaniora*. « Achtereenvolgens worden behandeld de genese en de materiële verwezenlijking der opiniepeiling, de concrete resultaten door dit onderzoek opgeleverd, tenslotte een commentaar op deze resultaten zelf. Doorslaggevend voor het ontstaan der enquête was de overtuiging dat in verband met het fel omstreden probleem van het nut der oude talen, niet het oordeel van klassieke filologen dient gevraagd, maar dat van degenen die de oude humaniora als basis voor verdere studiën hebben kunnen beoordelen en door hun beroep of activiteit objectief tegenover de kwestie kunnen staan.

Essentieel gezien komt de enquête hierop neer, dat de grote meerderheid der ondervraagde personen zich uitspreekt voor het behoud van het Latijn en het Grieks voor alle studenten, die hogere studiën zullen aanvangen en dat een verpletterend grote meerderheid tenminste het behoud van het Latijn voorstaat. Ook worden, aan de hand der ontvangen commentaren, voorstellen tot hervorming en aanpassing van het onderwijs in de klassieke talen belicht.

Het laatste — en zeker niet onbelangrijkste — deel van deze opiniepeiling bestaat uit een — op zijn minst gezegd — indrukwekkend getuigenis van een groot aantal wetenschapsmensen ten gunste van de door geen enkele andere discipline te vervangen opvoedende waarde der oude talen ».

Als derde spreker hoorden de aanwezigen de heer F. DE RAEVE *Over de plaats van sommige adjectieven bij Horatius*.

Hij onderzocht in twee passages van Horatius de plaats van het adjectief, nl. in de derde satire van het tweede boek vers 303 en in de *Ars poetica*. Hij wijst erop dat in de twee gevallen het adjectief, dat door de manuscripten wordt gegeven, dient behouden te worden.

Elk van de uiteenzettingen werd door een drukke bespreking gevolgd.

3. **Taalkunde.** — De vergadering werd voorgezeten door Dr. J. DUPONT. Er waren twaalf aanwezigen.

Dr. M. GYSSELING sprak over *Aken-Vaals, Romaans taaleiland*. De tekst van deze lezing wordt in deze bundel opgenomen.

Dr. J.L. BROECKX hield een lezing over *Raakpunten tussen muziek en taal*. De tekst hiervan kan men eveneens in deze bundel lezen.

Namen aan de bespreking deel: de heren: Dupont, Lievens, Meeussen en Stevens.

4. **Moderne Filologie en Letterkunde.** — Prof. Dr. R. FONCKE fungeert als voorzitter. Twaalf leden zijn aanwezig.

Prof. Dr. H. UYTTERSROT handelde over *Angelsaksische invloeden bij Paul van Ostayen*. Hij zal niet spreken over lyriek en kritische opstellen, hoewel hier ongetwijfeld de naam van Poe zou moeten genoemd worden. Hij beperkt zich tot de *Arabesken* en *Grotesken*. Affiniteiten met Mayering schijnen vast te staan. Daarnaast ook met Kafka, die Van Ostayen reeds tijdens de oorlog '14-'18 kende, en voor *het eerst* vertaalde. In Frankrijk treften we Baudelaire aan, die hem als voorbeeld van het dadaïsme voor ogen zweefde; bij B. heeft hij de gensters gevonden waaruit hij bepaalde grotesken opbouwde. Bij de Engelsen moet hij zeker De Quincey gekend hebben.

Drs. J. DESCHAMPS houdt daarna een lezing over *De Herkomst van het Leidse hs. van de Sint-Servatiuslegende van H. Veldeke*.

Spr. ontdekte 10 hs. die geheel of gedeeltelijk door de Servaaskopiïst werden geschreven. Negen van deze hss. zijn uit de bibliotheek van het beaardenklooster te Maastricht afkomstig. De conclusie ligt voor de hand dat ook het Leidse hs. uit de bibliotheek van dat klooster stamt. Hij gaat de geschiedenis van de bibliotheek van het Maastrichtse beaardenklooster na. Hij komt tot het besluit dat het Servaes-hs. ca. 1470 werd geschreven. De naam van de kopiïst is niet meer te achterhalen. Alleen de vondst van een nieuw hs., waarin de Servaeskopiïst zijn naam vermeldt, kan meer klaarheid brengen.

Aan de bespreking nam Prof. G. De Smet deel.

Als laatste spreker handelde Dr. M. HANOT over *Verwey en Vlaanderen*.

De kennismaking met werken van Hilda Ram, Julius De Geyter, Wazenaar en Pol de Mont wekte bij Verwey, zoals ook bij de overige Tachtigers maar weinig enthousiasme.

Zijn houding tegenover de Vlamingen veranderde helemaal toen hij Vermeulen had leren kennen.

Behalve met Vermeulen treedt V. ook in contact met Gezelle, Streuvels, Verriest, Van de Woestijne e.a. Hij beoordeelde hun werk met waardering doch ook met kritiek.

Verweys belangstelling voor Vlaanderen bleef ook na de bloei van *Van Nu en Straks* levendig. Toen na Wereldoorlog I *Ruimte* verscheen, toonde hij zich met dit tijdschrift zeer ingenomen, zowel omdat hij met medewerkers als Eug. De Bock, P. Verbruggen, A. Jacobs en H. Vos in persoonlijk contact was getreden, als omdat hij streed voor de Vlaamse zaak.

Prof. Foncke bracht nog even de betrekkingen van Verwey met M. Sabbe en met de Koninklijke Vlaamse Academie in herinnering. Hij dankte tenslotte de sprekers zeer hartelijk.

II. PLENAIRE VERGADERING

De vergadering werd even na 15 uur geopend door Prof. H. VAN WERVEKE, voorzitter.

35 leden waren aanwezig.

Hebben *bericht van verhindering gezonden*: de heer secretaris Dr. C. De Baere; E.P. Axters O.P., E.P. Janssen S.J., E.P. P. Koyen; E.P. Vanden Bussche; E.H. Adriaens; E.Br. Peene; de h. en Mw. Claes; Mevr. Geys-Walschaerts; de hh.: Gyssels, Demedts, Van de Moortel, Rombauts, Van Deyck, Keersmaekers, Van Caeneghem, Meertens, Smekens, Roelandts, Haeseryn, Sterkens, Notermans, Carnoy en Thys.

Agenda:

1. De notulen van de vergadering van 23 maart 1958 worden goedgekeurd.
2. Door de Voorzitter wordt voor de rechtstaande vergadering hulde gebracht aan de nagedachtenis van Prof. Dr. F. Olbrechts.
3. *Mededelingen van de secretaris.* — Namens de secretaris, Dr. C. De Baere, wordt door G. Degroote lezing gegeven van een dankwoord aan de leden, die zo vriendelijk waren een lezing toe te zeggen voor de vergadering van 5 oktober 1958. Er waren zoveel gunstige antwoorden op het verzoek van Dr. De Baere, dat hij, tot zijn grote spijt, genoodzaakt was sommige medewerkers tot de maartvergadering 1959 uit te stellen. Andere leden nog hadden een lezing voor die bijeenkomst in het vooruitzicht gesteld.

Voor de *Handelingen 1958* werden reeds enkele bijdragen ingezonden en andere toegezegd.

4. *Verslag over de groepsvergaderingen.* — Verslag over de ochtendzittingen wordt uitgebracht door de heren Van Vinckenroye (Moderne Filologie en Letterkunde); Leclère (Klassieke Filologie), Luykx (Algemene Geschiedenis) en Dupont (Taalkunde).

5. Als *nieuwe leden* worden voorgesteld en zonder oppositie benoemd: de heren A. Dewitte (Brugge) en J. Persijn (Boechout), L. Fagot (Antwerpen), F.V. Vanacker (St.-Amandsberg), R. Van-neste (Bosvoorde), J. Smeyers (Kessel-Lo), W. Van Eeghem (Brussel 3), A. Koch (Deventer) P. Schefman (Maastricht), E.P. Deblaere S.J.; Mej. H. Van Assche (Brussel).

6. *Verkiezing van het bestuur 1959-61.* — Op voorstel van Prof. H. Van Werveke, voorzitter, worden door de vergadering benoemd: tot voorzitter: Prof. Dr. Robert Foncke; tot ondervoorzitters: E.P. De Strycker S.J., Prof. Dr. Van Loey en Dr. Cosemans. Dr. R. Sterkens wordt in het ambt van penningmeester bevestigd.

De Voorzitter deelt daarna het besluit van Dr. C. De Baere mee als secretaris af te treden. Hij betreurt dit ten zeerste, daar Dr. C. De Baere sedert 1922 de zo toegewijde en bekwame secretaris van de Maatschappij is geweest. Hij meent evenwel dat het verzoek van Dr. De Baere dient ingewilligd te worden. Na een korte hulde, die weldra, aldus de Voorzitter, een nog concreter vorm zal vinden in de opdracht aan Dr. C. De Baere van de volgende bundel *Handelingen* wordt de Tweede secretaris, Dr. G. Degroote, als opvolger van Dr. C. De Baere aangesteld.

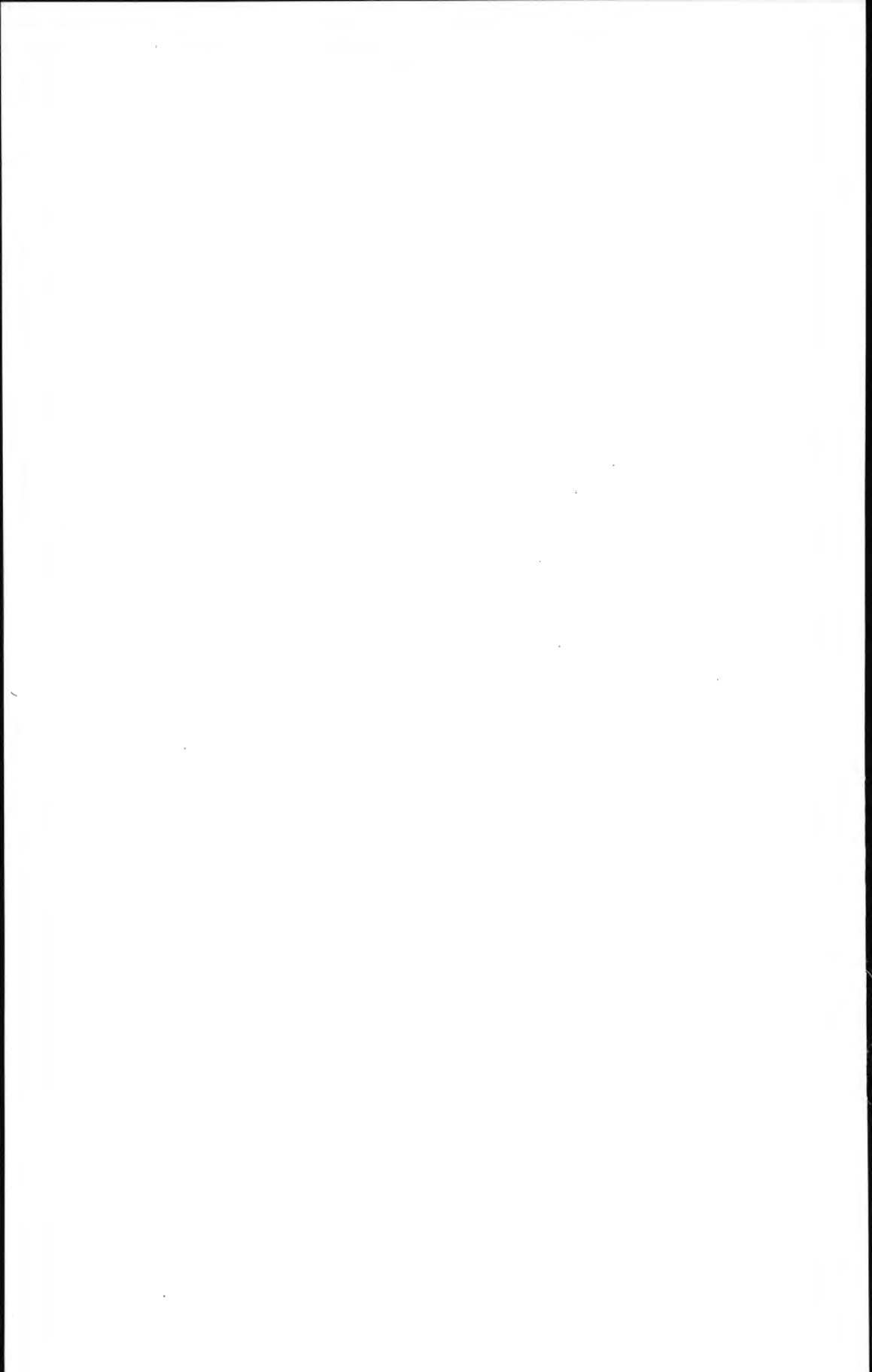
7. *Lezing.* — Dr. L. WILS onderhield de leden over *De invloed van de Vlaamse Beweging op de politieke ontwikkeling in België tot 1914.*

De tekst van deze lezing wordt integraal in deze bundel opgenomen.

De Voorzitter dankte de spreker voor deze uiteenzetting en noemde diens werk, samen met dat van o.m. Dr. De Vroede en Dr. Willemse een merkwaardige verrijking van het probleem van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging.

Hij uitte zijn tevredenheid over de geslaagde vergaderingen van deze dag en wenste de Maatschappij verdere bloei toe.

Even na vijf uur werd de vergadering opgeheven.

Ledenlijst 1958

1. E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Prof. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 19, Leuven.
E.P. ALCANTARA MENS, Klooster E.E.P.P. Capucijnen, Bankstr. 75, Leuven.
5. Mej. St. ALDERWEIRELT, Maaltebrugstraat 200, Gent.
E. AMTER, Tiensesteenweg 261, Korbeek-Lo.
E.P. Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 5, Antwerpen.
Prof. Dr. R. ANTONISSEN, Rhodes-Universiteit, Grahamstad (Suid-Afrika).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 39, Gent.
10. E.P. Stephanus AXTERS, O.P., Justus Lipsiusstraat 22, Leuven.
L. BAEKELMANS, Amerikalei 138, Antwerpen.
H. BALLIEN, Stationlaan 27, Tongeren.
Prof. Dr. Fr. BAUR, Vrijheidslaan 23, Gent.
Ir. M. BECQUART, Papegaaistraat, Gent.
15. Dr. G. BETERAMS, Hoveniersstraat 42, Mechelen.
Prof. Dr. E. BLANQUAERT, Nevelse straat 54, Mariakerke-Gent.
Prof. Dr. F. BLOCKMANS, Am. Stockmanslei 81, Mortsel (Antwerpen).
Dr. P. BOGAERT, Leopoldstraat 45, Leuven.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel 2.
20. Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnstraat 16, Brussel.
Dr. A. BOILEAU, Avenue d'Esneux 45, Mery-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Diksmuidelaan 50, Berchem-Antwerpen.
Prof. Dr. H. BOUCHERY, Carelsdreef 25, St.-Amandsberg.
Lic. R. BOUMANS, Lange Herentalsstraat 69, Antwerpen.
25. Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Gent.
Dr. A. BOUSSE, Cogels-Osylei 57, Berchem-Antwerpen.
Dr. J. BROECKX, Provinciestraat 11, Antwerpen.
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Dr. J. BUNTINX, Heiveldstraat 134, St.-Amandsberg (Gent).
30. Prof. Dr. A. BURSENS, Verschansingstraat 4, Mariakerke (Oost-Vl.).
G. BURSENS, Scheldelaan 56, Antwerpen-West.
Z.E.P. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Prof. Dr. A. CARNOY, Brusselsestraat 121a, Leuven.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel.
35. Mevr. Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel.
Prof. Dr. F. CLOSSET, Nervierslaan 63, Brussel 4.
Z.E.H. Prof. Dr. J. COPPENS, Hogeschoolplaats 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Zurendries, Nieuwerkerken (Aalst).
Prof. Dr. A. CORIN, rue Bois de l'Evêque 27, Liège.
40. Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
Prof. Dr. W. COUVREUR, Happaertstraat 25, Antwerpen.
Dr. J. CRAEYBECKX, Domeinlaan 169, Vorst (Brussel).
L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel.
45. Dr. Cl. DAENEN, E. Ruelensvest 99, Leuven.
Lic. L. DANHIEUX, Voordries 19, Gentbrugge.
Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
Dr. C. DE BAERE, Leopold I-straat 327, St.-Pieters-Jette.
E.P. Dr. A. DEBLAERE S.J., Ursulinenstraat 4, Brussel.
50. E. DE BOCK, Kraaienest, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
Mw. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neuchâtelstraat 64, Brussel.
Lic. Fr. DEBRABANDERE, Doornikwijkstraat 119, Kortrijk.
Dr. J. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel 2.

55. Lic. W. DE GEEST, Patijntjestraat 34, Gent.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 14, Gent.
 Prof. Dr. S.J. DE LAET, Soenenslaan 2, St.-Denijs-Westrem.
 Prof. Dr. R. DE LANGHE, Tervuursestraat 151, Heverlee (Leuven).
60. Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 12, Leuven.
 E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Lic. A. DEMAN, Devriërestraat 15, Brussel 2.
65. Dr. L. DEMAN, de Limburg Stirumlaan 310, Wommel.
 A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
 Dr. Dés. DENYS, rue des Bourlers 5, Chimay.
70. Dr. F. DE RAEVE, O.-L.-Vrouwstraat 34, Aalsemberg.
 Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Drs. J. DESCHAMPS, Runkstersteenweg 98, Hasselt.
 Prof. Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 24, Nijmegen.
75. Dr. J. DE SMET, Minderbroedersstraat 29, Leuven.
 E.P. Em. DE STRYCKER S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 E.H. A. DE SWAEF, Penswegel 2a, Heusden (Gent).
 Dr. J. DEVLEESCHOUWER, Fr. Stroobantstraat 25, Elsené.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
80. Dr. A. DE WAELE, Abdisstraat 6, Gent.
 Drs. A. DEWITTE, Spanjaardstraat 1, Brugge.
 Prof. Dr. J. DHONDT, Universiteitsstraat 16, Gent.
 Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 E.H. D. DILLE, VIIe Olympiadelaan 25, Antwerpen.
85. Mej. Dr. Bl. DOUCET, Vanderkinderestraat 40, Ukkel.
 Prof. Dr. H. DRAYE, Winkelsesteenweg 60, Herent-Leuven.
 Dr. J. DUPONT, W. Churchill-laan 251, Brussel.
 Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 88, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. Med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
90. Dr. H.J.E. ENDEPOLS, St.-Hubertuslaan 11, Maastricht.
 Lic. D. FAGOT, Ramstraat 15, Antwerpen-Oost.
 Prof. J. FLORQUIN, « Wildenhoge », Predikherenberg, Kessel-Lo.
 Prof. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel 2.
 Prof. Dr. L.F. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel.
95. Dr. K. GEERTS, Oosterveldlaan 222, Wilrijk.
 Mevr. GEPTS-BUYSAERT, Solvijnstraat 23, Antwerpen.
 Prof. Dr. A. GERLO, Meerenlaan 33, St.-Pieters-Woluwe.
 Mevr. GEIJS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
 Dr. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Koekelberg.
100. Dr. W. GOBBERS, Gasstraat 142, Antwerpen.
 Dr. J. GOOSSENAERTS, Schuurstraat 62, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. P. GORISSEN, Bibliothecaris Universiteit Lovanium, Leopoldstad, B.K.
 Dr. M. GYSSELING, Heyveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. H. GIJSELS, Lambeaulaan 90, St.-Amandsberg-Gent.
105. Dr. R. HAESERIJN, Weldadigheidstraat 35, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. F. HALLEUX, 9, rue des Semailles, Grivegnée.
 Dr. M. HANOT, Martelarenlaan 237, Gent.
 Dr. W.E. HEGMAN, « Olympia », Verpleegsterstraat 2, Gent.
 E.P. K. HEIREMAN S.J., Collegelaan 36, Borgerhout.
110. Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekeustraat 3, Anderlecht-Brussel.
 Lic. M. HOEBEKE, Gaspar Heuvickstraat 1, Oudenaarde.
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 66, Gent.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofsesteenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 41, Leuven.

115. Mej. Dr. M.A. JACOBS, Kardinaal Mercierplein 2, Leuven.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 E.P. Em. JANSSEN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Prof. Dr. Arm. JANSSENS, Geldenaakse vest 20, Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Kapelsesteenweg 290, Mariaburg (Antwerpen).
120. Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 Dr. A.A. KEERSMAEKERS, Huize Groenendael, Beerse (Turnhout).
 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
 Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Luik.
 Dr. A. KOCH, Athenaeumbibliotheek, Stadhuis, Deventer (Ndl.).
125. Mevr. Dr. M. KOENEN, « Vroenhof », Houthem-Sint-Gerlach (Ned. Limb.).
 E.P. M. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Drongen.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
130. Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Maria-Theresiastraat 10, Brussel 4.
 E.P. Prof. Dr. P. LENDERS S.J., St.-Ignatius, Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. O. LEYS, Prinses Lydialaan 20a, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. LIEVENS, Julianalaan 4b, Oegstgeest (Ndl.).
135. E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 Dr. J. LINDEMANS, Jan Sobieskilaan 62, Brussel 2.
 P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
 Dr. R.F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Ukkel.
 Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
140. Dr. M. LUWEL, R. Vandendriesschelaan 9, St.-Pieters-Woluwe.
 Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneastraat 12, Brussel 2.
 Mevr. Dr. Th. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, Brussel 2.
 Mr. Dr. L. Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
145. Dr. P.J. MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Kolonielaan 51, Antwerpen.
 Eerw. P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Dr. A.E. MEEUSSEN, Bergstraat 7, Tervuren.
 Drs. J. MERTENS, AB-straat 11, Mechelen (Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.).
150. Dr. J. MERTENS, H. Brounsstraat 4, Machelen (Vilvoorde).
 L. MONTEYNE, De Moyststraat 9, Antwerpen.
 Dr. J. MOORS, 36, rue de la Faille, Liège.
 A. MOORTGAT, Tiegem (W.-Vl.).
 Mej. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel 2.
155. Prof. Dr. J. MULS, « De Marentak », Kapellen (Antwerpen).
 Lic. Ch. NAILIS, Rozenstraat 9, Hasselt.
 Dr. Em. NEVEN, Bd. Léopold II, 10, Leopoldstad (Belgisch Kongo).
 Litt. Drs. J. NOTERMANS, Grote Looierstraat 26, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Oude Boezingestraat 5, Ieper.
160. Dr. P.C. PAARDEKOOPER, Luikenstraat 22, Eindhoven (Ndl.).
 Prof. Dr. J.L. PAUWELS, Naamse Vest 48, Leuven.
 Prof. Dr. W. PEE, Vuurkeienstraat 3, Bosvoorde (Brussel).
 E. Br. Dr. PEENE, St.-Jozefinstituut, Plein, Kortrijk.
 Lic. J. PEETERS, De Leescorfstraat 63, Borgerhout.
165. Dr. K. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee (Leuven).
 Lic. Jan PERSIJN, Pertendonckstraat 38, Broechem.
 Mevr. Y. PINTELON-VAN LOO, St.-Albaansberg 24, Brussel 2.
 Prof. Dr. L.R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
170. Prof. Dr. E. POLOME, Postbus 3521, Elisabethstad (Belg. Kongo).
 Dr. G. RENSON, E. Bralionsstraat 17, Halle.
 Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vost-Brussel.
 Prof. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Elsene-Brussel.

175. Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Lange Schipstraat 22, Mechelen.
 Prof. Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Luik.
 Drs. J.M. Pierre SCHEFMAN, Kalfstraat 19, Maastricht.
 Z.E.H. Prof. Dr. SCHEURWEGHS, Blijde-Inkomstraat 51, Leuven.
180. Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest 138, Leuven.
 G. SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 Z.E.H. Kan. Dr. SCHOLL, St.-Antoniusstraat 23, Turnhout.
 Dr. W. SCHRICKX, Schooldreef 107, Gentbrugge.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Jette-Brussel.
185. Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Turnhout.
 Dr. J. SMEYERS, Bruineveld 5, Kessel-Lo.
 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
 Dr. J. SOETE, Van Maerlantstraat 1, Kortrijk.
190. Dr. J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
 Prof. Dr. H. SPELEERS, Marie-Josélaan 159, Woluwe (Brussel).
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel.
 Prof. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 E.H. Dr. J. STERCK, Ste-Catharinacollege, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
195. Prof. Dr. A. STERKENS, Kasteeldreef 123, Schilde.
 Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
 Prof. Dr. E.J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
 Dr. J. TAELS, Venneborglaan 90, Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VEREECKEN, Rijsschenbergstraat 89, Gent.
200. E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 4, Heverlee-Leuven.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Dr. W. THYS, Troyentenhoflaan 83, Berchem-Antwerpen.
 Dr. G. THIRY, Meuleschetterstraat 3/1, Aalst.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 245, Gent.
205. † Dr. J. UYTTERHOEVEN, Drabstraat 85, Oude-God (Antw.).
 Prof. Dr. H. UYTTERSROT, Voskenslaan 260, Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, Bibliothecaris Universiteit, Rozier, Gent.
 Dr. F.V. VANACKER, Gentstraat 163, St.-Amandsberg.
 Mej. Dra. H. VAN ASSCHE, de Fierlantstraat 129, Brussel 6.
210. Lic. J. VAN BERGEN, Brusselstraat 2, Oostende.
 Z.E.H. VAN BRABANT, Pastoor-Deken, H. Hartstraat, 11, Berchem-Antw.
 Dr. R.C. VAN CAENEGHEM, Nelemeersstraat 32, St.-Martens-Latem.
 Mgr. E. VAN CAUWENBERGH, Lovenjoul (Korbeek-Lo).
 † Lic. J. VAN CLEEMPUT, Parklei 20, Brasschaat.
215. Dr. Fr. VAN COETSEM, Naamssestwg. 174, Heverlee.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 56, St.-Niklaas-Waas.
 E.H. Dr. R. VANDEMOORTELE, Koning Albertstraat 88, Eeklo.
 Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Instit. v. Kunstgeschiedenis, Rozier, Gent.
220. Dr. L. VANDEN BRANDEN, Steenweg op Gent 155, Aalst.
 E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE, Prior E.E.P.P. Dominikanen, Kristina-
 straat 95, Oostende.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Prof. Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel (Antwerpen).
225. Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 39, Leuven.
 Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
 Prof. Dr. Fl. VANDER MUIJSEN, Capucienenvoer 50, Leuven.
 Prof. Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
 Prof. Dr. H.J. VAN DE WYER, Leo Schreursvest 29, Leuven.
230. Prof. Dr. C. VAN DEYCK, Elisabethlaan 112, Berchem-Antwerpen.
 Dr. M. VAN DOREN, Kortrijksepoortstraat 10, Gent.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel 3.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.

- Dr. H. VANGASSEN, Stw. op Denderhoutem, 53, Ninove.
235. E.H. Kan. VAN GENECHTEN, Brusselsteenweg 10, Londerzeel.
Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Pastoor-Deken, Kontich.
Dr. A. VAN HOOF, Schepterstraat 45, Elsene (Brussel).
Prof. Dr. J.A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
240. Dr. J. VAN HOVE, Wolvertem.
Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Oudergem-Brussel.
Lic. H. VAN LOOY, Papegaaistraat 67, Gent.
Lic. U. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Schaarbeek (Brussel 3).
Dr. O. VAN MULDER, A. Fauchillestr. 14, St.-Pieters-Woluwe (Brussel 3).
245. Dr. R. VANNESTE, Postbus 562, Elisabethstad (B.K.).
Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
Prof. Dr. L. VAN POTTELBERGH, V. Braeckmanl. 71, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Ukkel-Brussel.
Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
250. Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Pouilletlaan 20, Heverlee-Leuven.
Lic. F. VAN VINCKENROYE, Dorpsstraat 11, Kortesseem.
Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
Prof. Dr. A. VAN WINDEKENS, Grensstraat, Kessel-Lo.
Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
255. Lic. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
Dr. J. VERBOVEN, Paul Lebrunstraat 19, Leuven.
Prof. Dr. Fr. VERBRUGGEN, Postbus 2851, Elisabethstad (Belg. Kongo).
Lic. H. VERDIN, Ninooftse Steenweg 382, Anderlecht.
Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee (Leuven).
260. Dr. A. VERHULST, Victor Braeckmanlaan 41, St.-Amandsberg.
Prof. Dr. Ch. VERLINDEN, Arm. Huysmanslaan 44, Brussel.
Dr. P.J.M. VERMEEREN, Druivenstraat 38, 's-Gravenhage.
E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
Mej. Dra. I. VERTESEN, Isabellalei 95, Antwerpen.
265. Dr. A.M.T. WELKENHUYSEN, Volhardingslaan 2, Heverlee.
Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 30, Bokrijk-Genk.
Z.E.P. Dr. WILLAERT S.J., 59, rue de Bruxelles, Namur.
Lic. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
Dr. L. WILS, Hof-ter-Schrieklaan 62, Berchem-Antw.
270. Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
Lic. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke-Gent.
Mej. M. ZWAENEPOEL, Goudbloemstraat, Brussel 2.

BESTUUR

1959 - 1961

Erevoorzitter : Prof. Dr. A. CARNOY,*Voorzitter* : Prof. Dr. R. FONCKE,*Ondervoorzitters* : E.P. E. DE STRYCKER, Dr. A. COSEMANS,

Prof. Dr. R. DEROLEZ,

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE,*Pennigmeester* : Dr. R. STERKENS.

